

НЕЪМАТУЛЛО ИБРОҶИМОВ

ИБН БАТТУТА
ВА УНИНГ ЎРТА ОСИЁГА
САЁҲАТИ

ТОШКЕНТ
«ШАРҚ МАШЪАЛИ» ЖУРНАЛИГА ИЛОВА
«ШАРҚ БАЁЗИ»
1993

НЕЪМАТУЛЛО ИБРОҶИМОВ

ИБН БАТТУТА ВА УНИНГ УРТА ОСИЁГА САЁҲАТИ

Н. Иброҳимовнинг ушбу китоби XIV аср машҳур араб сайёҳи Ибн Баттутанинг Урта Осиёга қилган саёҳатига бағишланган. Китобда Ибн Баттута ёзмаларидан таржималар келтирилган.

Масъул муҳаррир: тарих фанлари номзоди З. И. Мунавваров
Тақризчи: филология фанлари номзоди Т. А. Мухторов

НЕЪМАТУЛЛО ИБРОҶИМОВ

Ибн Баттута ва унинг Урта Осиёга саёҳати

Ўзбек тилида

Масъул муҳаррир: тарих фанлари номзоди З. И. Мунавваров
Тақризчи: филология фанлари номзоди Т. А. Мухторов
Мусаввир: В. Стулин

Теризга берилди 29.02.93. Босишга рухсат этилди 10.04.93. Китоъ бичими 60×90^{1/16}.
1-офсет қоғози. Юқори босма. Адабий гарнитура. Шартли босма табоқ 6.5. Нашр
ҳисоб 7,4 табоғи. Тиражи 8000 нусха. Буюртма 2642. Келишилган нарҳда.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитаси ҳузурдаги Тошкент китоб-журнал ишлаб чиқариш фабрикасида босилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

© «Шарқ машъали» ойномасига илова «Шарқ баёзи» 000153 рақамли
Гувоҳнома 1992 йил 13 мартда
Ўзбекистон ССР Давлат матбуот
комитети томонидан берилган.

© «Универсал» илмий-бадний матбаа
маркази.

МУҚАДДИМА

Ҳозирги кунда Урта Осиё республикаларида яшовчи халқлар тарихини ҳамда тарихий географиясини, шунингдек маданият, санъат тарихи ва ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бошқа соҳаларини тадқиқ қилишда араб географик адабиёти обидаларининг аҳамияти каттадир. Муаллифлари турли халқларга мансуб бўлишдан қатъий назар, улар маълум анъана, ҳамда устивор давомийлик воситасида асрлар ва мамлакатлар оша ўзаро маҳкам боғланган, араб тилида ёзилган асарларнинг кенг миқёсли жамулжамидан иборат. IX асрга оид ал-Балазурий, Ибн Хурдодбеҳ, ал-Яъқубий, X асрга доир ал-Истаҳрий, Абу Дулаф, ал-Муқаддасий, ал-Масъудий, ал-Хоразмий, ад-Диноварий, ат-Табарий, Ибн Мискавайҳ, Ибн Руст, Ибн ал-Фақиҳ, Ибн Ҳавқал каби алломаларнинг асарлари шулар жумласидандир. XI аср буюк ал-Беруний асарларида намоён, XII асрдан ал-Идрисий, Марвазий ва ас-Самъоний қўлёзмалари сақланган, XI—XIII асрлардан Ибн ал-Асир, Ёқут ал-Ҳамавий, XIV асрдан эса ал-Умарий ва Ибн Арабшоҳ гувоҳлик берадилар. Ҳозирги замон олимлари Урта Осиё, Кавказ ва Русиянинг Оврупо қисмида яшовчи халқларнинг тарихий ва маданий тараққиёти манзараларини тиклашда мана шу ва шунга ўхшаш бошқа тарихчилар қолдирган бой меросга таянадилар.

Ушбу саҳифаларда тадқиқ қилинаётган «Ибн Баттута саёҳати» (XIV аср) араб сайёҳлари қолдирган ёзма ёдгорликлар орасида алоҳида ўрин тутаяди.

«XIII—XIV аср коинот тавсифлари ва қомусларидан кейин, — деб ёзади И. Ю. Крачковский, — умуммусулмон ёзма адабиёти ўз авж нуқтасини топади... саёҳатнома жанри миқдор жиҳатидан узлуксиз бойиб боради, бу ўринда яна эътиборга лойиқ жойи шуки, барча мусулмон мамлакатларини кезиб чиққан сўнгги буюк сайёҳ ҳам XIV асрга мансуб. У ҳам бўлса машҳур Ибн Баттугадир. Унинг саёҳатномаси араб мактабларида қануз ўқитилмоқда... Олтин Урда ёки Урта Осиё ҳақида бирон асар йўқки, бу зот тилга олинмаган бўлса...» (107, 416—417).

Урта Осиё тарихининг кам ўрганилган даврлари ҳақида Ибн Баттута қолдирган маълумотларнинг муҳимлигига бошқа шарқ-

шунослар ҳам кўпдан эътибор берганлар. Ибн Баттутанинг шахсий таассуротларга асосланган қизиқарли ёзмалари (асарнинг тўла номи — «Тухфат ан-нуззар фи ғаройиб ал-амсар ва ажойиб ал-асфар»дир) тарихнинг ўша давр маҳаллий солноманавислари томонидан қайд этилмаган кўп жойларини тўлғазади. Сайёҳ XIV аср биринчи ярмидаги Ўрта Осиё маданий, сиёсий ва ижтимоий ҳаётининг ёрқин, ҳаққоний манзараларини чизадики, бу бизнинг қизиқишимизни янада оширади. Ибн Баттутанинг ўша давр Ўрта Осиё шаҳарлари ва шаҳар ҳаёти ҳақидаги таассуротлари бошқа манбаъларда сира ўхшаши йўқ ҳикоялардир.

И. Ю. Крачковский Ибн Баттутани «энг охири универсал амалиётчи — географ, деб, китобхўр-кўчирмачи эмас, балки ғоят кўп мамлакатларни шахсан кезиб чиққан сайёҳ» деб атайди (107, 417). У ўзининг йигирма саккиз йиллик сафари давомида шимолий ва ғарбий Африка, Арабистон ярим ороли, Ҳиндистон ва Испания, Туркия ва Эрон, Ўрта Осиё ва шарқий Оврупо ҳамда ниҳоят Хитойнинг юзлаб шаҳар ва қишлоқларини кезиб чиқди. Ибн Баттутанинг «Саёҳатнома»сида энг олис элу элатлар тўғрисида қизиқарли ҳикоялар шу қадар кўпки, муаллифнинг замондошлари уларнинг баъзиларига ишончирмай ҳаёлий манзаралар деб ҳисоблаганлар. Ҳатто Ибн Баттута билан шахсан таниш бўлган машҳур олим Ибн Халдун² ҳам «одамлар уни ёлғончиликда айбламоқдалар» деб (48, 143—144), «Саёҳатнома»даги ҳикоя ва баёнларга жиддий муносабатда бўлмаган. Кўпгина Оврупо олимлари ҳам Ибн Баттута маълумотларига ишончсизлик билан қараганлар. Бу ҳол эса ўз вақтида «Саёҳатнома»ни муносиб равишда баҳолашга ва унинг матнини тиклашга ҳалақит берган.

Шарқшунослик фани ва география тадқиқотчилиги ривожланган сари турли мамлакат олимлари Ибн Баттута ёзмалари ўрта аср қаллобининг ҳаёлпарастлиги эмас, балки халқлар ва ўлкаларни бевосита қузатган холис ва ҳалол одамнинг таассуротлари эканига тобора амин бўла бошладилар.

Аммо «Саёҳатнома»га географик, тарихий, маданий ва бошқа соҳаларга хос хилма хил маълумотлар манбаи сифатида қизиқиб қараш масаланинг бир жиҳати холос. Гап шундаки, «Тухфат ан-нуззар...» ўша замон кишиларининг ўзига хос дунёқарашини: манфаат доираси, воқеа ва ҳодисаларга муносабати, қадриятларни баҳолай билиши каби масалаларни ўрганишда даврнинг ҳар хил «маиший ва ахлоқий» тасвирларидан кўра ишончлироқ ва қимматлироқ адабий-маънавий бир ёдгорлик ҳамдир. «Саёҳатнома» мансуб бўлган жанрнинг, адабий-ижодий йўналишнинг муҳим белгилари нималардан иборат? Ибн Баттутанинг ёзмалари сайёҳнинг босиб ўтган йўллари, маълумотларининг ҳаққонийлиги нуқтаи назаридан ўрганилиб, тарихчилар, археологлар, чақатанга тадқиқотчилари томонидан кўп фойдаланилган бўлса ҳам, бу жиҳатдан ҳали етарли ўрганилмаган.

Бизнинг фикримизча, мазкур асар унда берилган воқеий маълумотлар нуқтаи назаридангина эмас, балки адабий-ижодий

воқеа сифатида ҳам жиддий эътиборга лойиқдир. «Саёҳатнома» тадқиқотчиларининг деярлик ҳаммаси яқдиллик билан таъкидлайдиларки, бу асарнинг услуби «рихла» («саёҳат») туридаги «Йўллар ва давлатлар китоби» (жумладан, Ибн Ҳурдодбеҳ, Ибн ал-Фақих, ал-Истаҳрий ёзмалари) каби асарлар услубидан, шунингдек ажойиб қомусчи олим Ёқут қаламига мансуб бўлган, ўрта асрларнинг энг мукаммал географик мажмуаси «Мўъжам ал-булдан»нинг услубидан ҳам анча фарқ қилади. Масалан, Абу Ҳамид ал-Ғарнатийнинг сафар баёни услуб жиҳатидан «Йўллар ва давлатлар китоби»га яқин туради, «Тухфат ан-нуззар...»да эса ўша замонларда кенг тарқалган анбиё қиссалари ёки «манший» адабиёт намуналарининг таъсири сезилади. Бундай таъсир айниқса «маҳаллий» авлиёлар ва мутаассиб шайхлар кўрсатган мўъжизалар ҳақидаги кўп сонли қўшимча тармоқ ҳикояларда сезилади.

Ғап Ибн Баттутанинг бир «мусулмон аллома» сифатида саёҳат қилганлигидагина эмас (гарчи бу ҳам айниқса мусулмон ҳукмдорлар назарида унинг обрў ва салмоғини оширганлиги шубҳасиз), балки даврнинг умумруҳий ҳолатида ҳамдир: форс ва араб тилларида тасаввуф шеъриятининг ривожланиши, авлиё ва анбиё қиссаларининг кенг тарқалиши, халқ анъаналари билан бевосита боғлиқ бўлган сийра жанрининг тараққий топиши даврнинг маълум маънавий руҳий вазиятини белгилар эди.

Ибн Баттута, худди Марко Поло сингари, гоҳида бизга майда-чуйда бўлиб кўринган ҳодисаларга тўхталади, чунончи, ўзини қаерда қандай кутиб олганликлари, берган тухфалари тўғрисида батафсил ёзади. Аммо буни муаллифнинг ўзига «ортиқча бино қўйиш» иллатига йўйиш хато бўларди, Ибн Баттута бундай тасвирларни ўзича жуда муҳим деб билган, чунки, маълумки, масалан, амир ё султоннинг келган сайёҳга ўзининг қайси томонидан жой таклиф этиши ҳам ўша давр расмига биноан катта маънога молик эди. Мўъжизалар, шайх ва авлиёларнинг мақбаралари ҳақидаги кўп сонли ҳикояларни ҳам ибн Баттута худди шундай сермаъно деб ҳисоблаган.

Ибн Баттутанинг саёҳати Ўрта Осиё халқлари ҳаётида энг мураккаб ва оғир вақтларга — мўғуллар истилоси даврига тўғри келади. Араб сайёҳи бу ерларга мўғул босқинидан юз йилча кейин етиб келган бўлса ҳам, бир замонлар яшнаб ётган элларнинг оғир яралари ҳали батамом тузалганича йўқ, шаҳар вайроналари ҳар қадамда билиниб турар эдики, «Саёҳатнома»да булар ёрқин ифодалангандир. Шу билан бирга, муаллиф тасвирича, XIV асрнинг ўттизинчи йилларига келиб Ўрта Осиё халқлари ваҳшиёна истило оқибатларига бир қадар барҳам бериб, собиқ савдо ва маданият марказларини қайта тиклашга улгурган эдилар. Ибн Баттута ёзмалари ўлканинг худди шу даври ҳақидаги бевосита таассуротлар эканлиги билан қимматлидир-ким, тарихий манбаъларда бундай шахсий гувоҳлик камдан кам топилади.

Ўрта Осиё Чингизхон бошчилигидаги мўғул қабилалари то-

монидан XIII асрнинг биринчи ярмида забт этилган эди. Бундан олдин Чингизхон шимолий Хитойни босиб олди, унинг тўнғич ўғли Жўчи бошчилигидаги мўғул тўдалари Енисей дарёсининг юқори оқимида яшовчи халқларни бўйсундирди, лашкарбоши Хубилай эса Еттисувнинг шимол томонини эгаллади. 1218—1219 йиллари Жебе бошчилигидаги мўғул қўшинлари Еттисув ва Шарқий Туркистон ерларини тўла ўзига қаратиб, Хоразм, Мовароуннаҳр ва қисман ҳозирги Эрон ва Афғонистон ерларини ўз ичига олган хоразмшоҳлар давлати чегараларига етиб келди.

1220 йилнинг аввалида мўғул босқинчилари Утрорни, кейин — Бухоро ва Самарқандни таслим этдилар. Бу шаҳарларнинг ўн минглаб ҳимоячилари қириб ташланди, кўплари қулликка маҳкум этилди. Гуллаб-яшнаб ётган бой шаҳарлар вайронага айланди: масалан, Бухоро қўрғонининг ҳимоячилари бағамом қирғин қилинди, истеҳкомлар яқсон этилди, шаҳарга ўт қўйилди; Самарқанд аҳолисининг тўртдан бир қисмигина жон сақлаб қолди.

Самарқанд забт этилгандан кейин хоразмшоҳ Аловоддин Муҳаммад Урта Осиёдан қочиб Каспий денгизининг жануб қисмидаги ороллардан бирида яширинди ва ўз мулкани ҳимоя қилишга уринмади ҳам.

Шундан кейинги йиллар ичида мўғул қўшинлари Хоразмшоҳлар давлатининг қолган барча ерларини эгаллаб олиш ниятида шаҳар — қишлоқларни вайронага айлантириб, аҳолини қирғинга ё қулликка дучор этдилар: «Улар ҳеч кимсани аямас эдилар,— деб ёзади бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган араб тарихчиси Ибн ал-Асир,— аёлларни, қарияларни, болаларни қатл этдилар... орқада бирон шаҳарни қолдирмай ер билан текислаб ўтар эдилар».

Академик Б. Ғ. Ғафуровнинг таъкидлашича, «Мўғул истилоси Урта Осиё халқларига битмас-туганмас мусибатлар келтирди. Талон-тарож ва ёнғинлар оқибатида Мовароуннаҳр шаҳарлари ер билан яқсон бўлди, меҳнаткаш аҳоли қатли омга дучор этилди. Қишлоқ хўжалиги бесамар тушқун ҳолатга келди» (89, 452).

XIII асрнинг дастлабки ўнйилликларида, Чингизхоннинг ҳаёт вақтидаёқ жуда катта ҳудудлар, шу жумладан Урта Осиёнинг кўп қисми забт этилган эди. 1227 йили Чингизхон босиб олинган ерларни ўз ўғилларига бўлиб берди. Урта Осиёнинг Амударёдан шарққа қараб кетган барча ерлари унинг иккинчи ўғли Чигатойга, ғарбий соҳилдаги ерлар, шарқий Эрон ва шимолий Хиндистон ҳудудлари тўртинчи ўғил — Тулўй тасарруфига ўтди; Орол ва Каспий шимолида жаҳонгирнинг невараси Боту (бу вақт унинг отаси — Жўчи ўлган эди) мулкларни ястаниб ётарди; Удегай эса Марказий ва Шарқий Осиёдаги бепоён ерларни бийлаб, буюк хон мансабига эга бўлди.

Чингизхон ўлимидан (1227) кейин, унинг меросхўрлари босқинчиликни давом эттириб, ўз мулкларини яна кенгайтirdилар. Тулуйнинг ўғли Хулокуй 50—60 йилларда Эронни, Фаластинни,

Сурияни забт қилди. 1258 йили у Бағдодни эгаллаб, аббосийлар сулоласидан бўлган халифа ал-Мустаъсимни асир олди ва қатл этди.

XIV асрнинг биринчи ярмида Ибн Баттута Ўрта Осиёга сафар қилади, бу ерлар у маҳал уч мўғул давлатига бўлинган эди: ғарби-шимол қисми (Хоразм билан бирга) Олтин Ўрда (Жўчи улусу) таркибида бўлиб, унинг пойтахти Янги Саройда (Сарой Барка), ҳукмрони эса Ўзбекхон (1312—1340) эди; ғарби-жануби қисми — Ҳулакуийлар давлати, шарқдаги ерлари Чигатой улуси ҳисобланар эди. Бироқ бу ерларнинг кўпгина мулкларида ярим қарам феодаллар ҳукмронлик қилардики, улар ҳам қисман Жўчи, Чигатой ва Ҳулакуй уруғига қарашли, қисман эса маҳаллий зодагонлар зотидан эди. Ибн Баттута бир неча мўғул ҳукмдорларини тилга олади. Булар Мовароуннаҳрда, Еттисув ва Шарқий Туркистонда Чигатой наслига қарашли Кабак (1318—1326), Элчигидей (Чигатой) билан Тува Темур (1326) ва Аловиддин Тармаширин (1326—1334) кабилардир. Ибн Баттута Ўрта Осиёга Тармаширин ҳукмронлиги даврида етиб келди. Давлат бошлиғи Элхон («буюк хонга итоат қилувчи») Абу Саъид (1317—1335) эди (83, 197, 205).

Ўз тахти — қароргоҳини Ўрта Осиё (Мовароуннаҳр) заминига кўчирган биринчи мўғул ҳукмдори Кабакхон бўлиб, у Насаф шаҳри (ҳозирги Қарши) яқинида ўзига қаср қурдирди. Кабакхоннинг бу қарори жуда муҳим эди, чунки буни мўғул зобитларининг кўчманчиликдан ўтроқ ҳаёт тарзига кўчишидаги дастлабки қадам дейиш мумкин. Лекин ҳали бу кўчманчиликдан бутунлай воз кечиш деган сўз эмас: Кабакхон кўп вақтини (айниқса ёз фаслида) қасрдан йироқда ўтказар эди. Ҳатто унинг меросхўри Тармаширин ҳам, қишки қаҳратонга қарамай, Ибн Баттутанинг гувоҳлик беришича, сайёҳни қасрда эмас, кўчма чодирда қабул қилган.

Кабакхон ҳукмронлиги даврида Чигатой давлатида халқ хўжалиги ривожига ёрдам берган муҳим иқтисодий ва маъмурий ислоҳотлар ўтказилди. Пул ислоҳоти савдо сотиқни Ҳулокуийлар давлатидаги ва Олтин Ўрдадаги пул алмашув тизимига мослаштирди, янги пул бирликлари — динор ва дирҳам тангаларини (6 дирҳам 8 г. вазнидаги бир кумуш динорга тенг эди) зарб қилиш йўлга қўйилди, пул асосан Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида зарб этиларди. Тармаширин даврида кумуш тангалар зарб этиш Ўттор шаҳрида ҳам йўлга қўйилди.

Чигатой давлатининг бу даврдаги ички сиёсий ҳаёти тўхтовсиз ўзаро низолар билан белгиланади. Маҳаллий амирлар марказий ҳокимиятга итоат қилмай, ҳам ўзаро, ҳам давлат ҳукмдорларига қарши ҳарбий юришлар бошлар эдилар. Чунончи, Кабак даврида исёнкор хонзода Ёсавур йирик шаҳарларга босқин қилиб, давлатнинг деярлик барча жанубий ҳудудларига ҳақиқий хўжайин бўлиб олган эди. Кабакнинг меросхўри Тармаширин маҳаллий феодалларнинг исёни вақтида нобуд бўлиб кетди.

Тармаширин ҳукмронлиги даврида давлатнинг сиёсий-ғоявий ҳаётида муҳим воқеа юз берди: ислом расмий дин деб эълон қилинди. Олдинги хон мусулмон уламолари билан суҳбатлар қурган бўлса ҳам, исломни расман қабул этмаган эди. Тармаширин эса, замондошларининг гувоҳлик беришига кўра, ислом динига ҳақиқий эътиқод кўйган биринчи мўғул ҳукмдоридир.

Бу даврда маъмурий ислоҳот ҳам муҳим чора эди, чунки мамлакат ҳудудлари майда маъмурий бўлақларга — туманларга бўлиниб, уларга турк-мўғул бекзодалари бошчилик қилгучи эди. Ириқ уруғларнинг бошлиқлари энди ўз мулкларидагина эмас, янги ташкил этилган туманларда ҳам давлат маҳкамаларидаги катта мансабларни эгаллайдилар. Масалан, барлос уруғининг бекзодалари Қашқадарё водийсида, жалойирлар Хўжанд туманларидаги мансабларни банд этдилар ва ҳоказо. Аммо бетўхтов ўзаро низолар ислоҳот ўтказишга ҳамон халақит берарди, 50-йилларнинг охирига келиб бу ҳол Чигатой давлатининг бир қатор мустақил бекликларга бўлиниб кетишига сабаб бўлди.

Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Урта Осиёда феодал ер эгаллигида хусусий мулкчиликнинг тўрт хил кўриниши бор эди: девон (яъни давлат) ерлари, феодал мулки ёки инжу, вақф ерлар ҳамда деҳқон хўжаликлари. Феодалларни ер ато қилиш одати кенг тарқалган эди, масалан, мерос сифатида катта ер олган ҳарбий мансабдор — «мингбоши» ўз ерларини «ўнбоши»ларга бўлиб бериши мумкин эди.

Меҳнаткаш аҳоли катта ер эгаларига ва давлатнинг ўзига ҳар томонлама қарам, деҳқонларнинг жуда кам қисми ўз ерига эга, асосий бўлаги эса чоракор ва ижарачилардан иборат бўлар эди.

Мўғуллар деҳқонларни ҳам, косибларни ҳам ўзларига қарам ва қул қилиш сиёсатини зўр бериб қўлладилар. Қуллик ҳолатига туширилган ҳунармандлар оммаси шаҳар аҳолисининг кўпчилигини ташкил этарди. Шу билан бирга давлат хазинасига катта солиқ тўлайдиган нисбатан мустақил косиблар ва савдогарлар гуруҳи ҳам мавжуд эди. Феодал хўжаликларида қуллик ҳолатига солинган маҳаллий аҳоли кучидан фўйдаланиш кенг тус олди.

Умуман, жуда катта вайронагарчилик, хўжаликнинг чуқур иккирози, аҳолини оммавий равишда қириш ва қул қилиб ҳайдаб кетиш, оғир солиқлар, зўравонлик, талон ва шафқатсиз зулм оқибатида Урта Осиё ҳамда мўғуллар забт этган бошқа минтақаларнинг кенг халқ оммаси бениҳоя мушкул аҳволга тушиб қолди. Бунинг устига, деҳқончиликнинг аҳволи билан бевосита боғлиқ бўлган суғориш иншоотлари мутлақо ишдан чиқариб ташланган эди.

XIII аср ўрталаридан, айниқса XIV асрда Урта Осиё шаҳар ҳаёти аста-секин ўнглана бошлади. Маҳаллий меъморлар ва ҳунар эгалари босқинчилардан қолган вайроналар ўрнида обидаларни тиклаш ва янги меъморчилик иншоотларини қуриш ишига бел боғлайдилар, ўзларининг қадимий бадий анъаналари

асосида амалий санъат асарлари яратадилар. Қадимдан сақланиб қолган меъморчилик обидалари, жумладан Ибн Баттутанинг ўзи зиёрат қилган шайх Сайфиддин Бохарзий мақбараси ва хонақоси сингари энг кўҳна ёдгорликлар таъмир қилинади. Самарқанддаги Шоҳи зинда комплекси, Бухоро ва кўҳна Урганчдаги баъзи обидалар ҳам шулар жумласидан эди. Бу йилларда қатор қаср ва саройлар (масалан, Қарши ва бошқа жойларда), масжид ва мадрасалар ҳам бошқа турли иншоотлар барпо этилади, афсуски, уларнинг кўпи бизнинг кунларгача сақланмаган ёки қисмангина сақланиб қолгандир.

XIII—XIV асрларда мўғуллар забт этган бу ҳудудларда жаҳон маданиятига бебаҳо ҳисса қўшган ажойиб шоирлар, мутафаккир олимлар яшаб ижод қилганлар. Улар орасида мутасаввиф шоир Жалолиддин Румий (1207—1273), мутафаккир, шоир ва сайёҳ Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (1210—1292), ўрта асрларнинг атоқли муаррихи Фазлуллоҳ Рашидиддин (тахм. 1247—1318), қомусий олим Насриддин Тусий (1201—1277), мунажжим ва жуғрофий Қутбиддин Шерозий (1236—1311) ҳам бошқа кўпгина шундай ёрқин номлар бор.

Забт этилган ерларда мўғул босқинчилари қўллаган сиёсатнинг ижтимоий-сиёсий оқибатларидан бири—сарбадорлар ҳаракатининг вужудга келишидир. Бу халқ ҳаракатида деҳқонлар, ҳунармандлар, майда савдогарлар ва шаҳар аҳолисининг ўртаҳол қатламлари иштирок этиб, мўғул ҳукмдорлари, шунингдек уларнинг таянчи бўлган маҳаллий феодаллар зулмига қарши бош кўтарган эдилар. Гарчи бу ҳаракат, В. В. Бартольднинг таъкидлашига кўра, (79, 11, 2 қисм, 364) диний сабаблардан холи бўлса ҳам, сарбадорлар орасида исломнинг шиъа мазҳабидаги уламолари катта мавқеъ эгаллаганлар. Ҳулакуийлар давлатининг Абу Саъид ҳукмронлик қилган даврида (1317—1335) шиъалар таъқиб остида бўлиб, тузумга қарши куч ҳисобланар эдилар. Чунки Элхон Абу Саъид ўзидан олдинги ҳукмрон Улжайтунинг (1304—1317) шиъа мазҳабида давлат мақомини бериш ҳақидаги фармойишини бекор қилиб, яна суннийларга катта имтиёз ва имконлар туғдирган эди (156, 1, 110).

Сарбадорлар Хуросонда ўз мустақил давлатларини барпо этдилар. Бу давлат 1337 йилдан 1381 йилгача амал қилди. Хуросон зиёратига бўлган Ибн Баттута бу давлат ҳақида батафсил ҳикоя қилади. Сарбадорлар ҳаракати Мовароуннаҳрда ҳам катта мавқеъга эга эди. 1365 йили сарбадорлар Самарқандда исён кўтардилар. Уларнинг Хуросондаги давлатида ўз пуллари зарб этилар, ўз қўшинлари мавжуд, мўғуллар оладиган баъзи солиқлар бекор қилинган эди. Абу Саъид вафотидан кейин тахтнинг бевосита меросхўри бўлмаганидан ҳулокуийлар давлатида бебошлик ва беқарорлик юз бердики, бу ўз навбатида сарбадорлар ҳаракатига анча қўл келган эди. «Хукмдорнинг... вафотидан кейин давлатни инқироздан сақлаб қолиш иложи бўлмади» деб ёзди В. В. Бартольд (79, VII, 481).

Ибн Баттутанинг сарбадорлар давлати ҳақидаги ёзмалари

(«Саёҳатнома»нинг кўпгина бошқа бўлимлари сингари) нодир ва беназирдир, чунки бу ҳаракат тўғрисида бевосита шоҳидлик берувчи маълумотлар ниҳоятда кам сақланган.

Ибн Баттутанинг ўзи ҳақида ҳам биографик маълумотлар камдан кам. Атоқли сайёҳнинг номи кенг тарқалган бўлишига қарамай, араб тарихий манбаларида у ҳақда иккитагина кичик қайдни топиш мумкин: бири — Ибн Халдуннинг машҳур «Муқаддима»сида (48, 143—144), иккинчиси — Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг биографик луғатида. Ал-Асқалоний ўзининг биографик сўзлигида бу сайёҳ ҳақида сўзлаб, бунда ўз замондошлари Ибн ал-Хатиб (вафоти 1374) ва Ибн Марзук (вафоти 1448) маълумотларига таянганини айтади.

Назаримизда, Ибн Баттута ҳақида тўлароқ маълумотни унинг ўз асаридан топиш мумкин, унда сайёҳ ҳаётидаги ва сафарларидаги асосий воқеалар баён қилинган.

ИБН БАТТУТАНИНГ ҲАЁТИ ВА САЕҲАТЛАРИ

Ибн Баттутанинг¹ тўла исми — Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Юсуф ал-Лаватий ат-Танжийдир. Келиб чиқиши лават (иловатин) деган барбарлар қабиласидан бўлиб, 703—1304 йили Танжада туғилган, Ибн Баттутанинг туғилган йилини унинг ўз сўзларидан аниқлаб олса бўлади: «Мен туғилган жойим Танжа шаҳрини 725нчи тоқ йили Оллоҳнинг ражаб ойи иккинчи пайшанбасида (1325 йилнинг 14 юни) тарк этдим... бу маҳал йигирма икки ёшда эдим» (25, 1, 12—13). Бу санани «Саеҳатнома»нинг муҳаррири Ибн Жузай ал-Калбий (вафоти 1356) сўзлари ҳам яна бир бор тасдиқлайди. У Гранадада Ибн Баттута билан суҳбатлашганини эслаб, ёзади: «Абу Абдуллоҳ Гранадада менга ўзининг ҳижрий 703 ражаб ойининг 17, яқшанба куни яъни мелодий 1304 йилнинг 24 февралда Танжада туғилганини маълум қилди» (25, 1, 13).

Ибн Баттута туғилган оила ўрта ҳол шаҳар фуқаросига мансуб эди. Отаси — оддий фақиҳ (ислом қонуншуноси), афтидан, ўғлининг дурустроқ билим олиши учун етарли маблағга эга бўлмаган. Ибн Баттута ҳам отасининг қурбига кўзи етмай, атоқли мусулмон алломаларининг ваъзларини тинглаш ниятида таваккал қилиб Маккага жўнайди. Камбағал ва лекин мард, ёш сайёҳ ёлғиз яёв йўлга чиқиб, Талимсанга етиб боради. Сўнгра Милина томон юриб, йўл-йўлакай Тунис савдогарлари тўдасига қўшилади, ҳам улар билан бирга Жазоир орқали Бижай шаҳрига етиб келади. Бу ерда у маҳаллий мансабдорлар ва ҳукмдорлар ноибининг тазйиқ ва таъқибига учрайди. Сайёҳ касал бўлиб қолганига қарамай, сафарини давом эттиришга қарор қилади.

Ибн Баттутанинг дарбадарликлари мана шу пайтдан бошланган эди. Унинг босиб ўтган йўллари ва сафар хронологияси И. Хрбек ва шунингдек бошқа олимлар (Ф. Бадавий, Г. В. Милославский, қаранг: 161, 409—486; 140, 115) томонидан батафсил ўрганилган, биз бу ўринда унга тўхталиб ўтирмаймиз. Лекин Ибн Баттута ҳақли равишда Магелланга қадар ўтган энг буюк сайёҳлардан бири ҳисоблангани учун, биз ҳам унинг юр-

ган йўллари қисқача баён этамиз, токи бу тенгсиз саёҳатнинг миқёслари ўқувчиларнинг кўз ўнгида намоён бўлмай.

Шундай қилиб, ёш сайёҳ касаллигига қарамай, сафарини давом эттиради. Кўп машаққатлар билан Константина шаҳрига етиб борганида у жуда хароб, оч-юпун, аянчли аҳволда эди. Шаҳар ҳокими Абул Ҳасаннинг раҳми келиб, унга икки динор пул ва бир қур уст-бош хайрия қилади. Тунисда бир муддат яшагандан сўнг — ушбу мамлакатнинг осори-атиқа ва меъморчилик обидалари ҳақида батафсил маълумотлар ёзиб қолдиргач, — Ибн Баттута яна йўлида давом этади. Суса орқали Сфаксга бориб, у ерда зиёратчилар карвонига қўшилиб олади.

Ҳижрий 726 йилнинг жумадил — аввалида (мелодий 1326. апрель) карвон Мисрнинг Искандария шаҳрига етади, Ибн Баттута бу ерда **бир неча ой туриб, ўзининг шайху уламо**лар билан мулоқотлари ҳақида, мусулмон ва масиҳийларнинг тўқнашувларига доир воқеалар тўғрисида, қўрғонлар, арklar, гумбазу миноралар ҳамда бошқа диққатга сазовор жойларга доир кўп нарса ёзиб қолдиради.

Искандариядан сайёҳ Дамияттага қараб кетади, сўнгра Нил дарёсини ёқалаб Қоҳирага чиқиб боради. Миср пойтахтининг серҳашам, дабдабали кўринишидан завқланган Ибн Баттута бу ерда бир неча ой тўхтаб, шаҳарни тасвир этади. Унинг ёзишича, пойтахтнинг айланаси «бир ойлик йўл», шаҳар анвойи хил одамларнинг — олиму девона, бою фақир, доною нодон, камтару муттаҳам, пасткашу олижаноб, хасису сахий зотларнинг бетиним оқимидан мисли уммондек тўлқинланиб ётарди». Сайёҳ Қоҳирани, унинг масжид-мадрасаларини, Миср эҳромларини, Нил дарёсини батафсил тасвирлаб, Миср ҳукмдори мамлук Насириддин ва унинг яқинлари бўлмиш атоқли қози, саркору саркардаларнинг таржимаи ҳолларини баён этади. Гарчи Мисрда мамлуқлар сулоласининг ҳукмронлик даври ҳақида бизга анчагина тарихий маълумотлар етиб келган бўлсада, Ибн Баттутанинг XIV аср биринчи ярмидаги Миср ҳақида қолдирган ёзмалари ўзининг холис ва соддалиги ҳамда ўзига хос тафсилотлари (масалан, Мисрдаги солиқлар миқдори муаллифни ҳайратга солгани) билан эътиборга лойиқдир.

Саёҳатнинг мана шу дастлабки босқичидаёқ Ибн Баттута манфаатларининг асосий йўналиши аниқланиб, кейинги сафарлар давомида янада ёрқин гавдаланади: бу — аввало инсонлар шахси ва тақдирига қизиқиш, сўнгра шаҳарларнинг диққатга сазовор кўринишлари, меъморчилик, санъат обидаларига эътибор. Ибн Баттутани бошқа кўп сайёҳлардан ажратиб турадиган бу хусусиятлар ҳамиша тадқиқотчиларнинг диққат марказида туради. Масалан, поляк шарқшуноси А. Зайанчковский Ибн Баттута саёҳатларининг шиори қилиб қуйидаги араб мақолини олиш мумкин бўларди деб ҳисоблайди: «Аввал қўшни, сўнг — ҳовли, аввал йўлдош, кейин — йўл» (14, XIV).

Ибн Баттута Қоҳирадан зиёратчилар карвони билан чиқиб, Нил соҳили бўйлаб Макка томон ўз йўлини давом эттиради.

Йўл-йўлакай Юқори Мисрнинг бир неча шаҳарларини томоша қилгач, Қизил денгиз қирғоғидаги Айзаб портида тўхтади; зиёратчилар бу ерда кемага ўтириб Жиддага кетишлари керак эди, ammo бунинг иложи бўлмай, карвон орқага қайтиб яна Қо- хорирага келади.

1326 йилнинг мартада сайёҳ Сурияга йўл олади (25, I, III). Дамашққа кетатуриб, Сурия ва Ливаннинг кўпгина шаҳарлари- да бўлади, Ҳалаб, Хомс, Ҳамот, Маарра, Байрут, Қуддус, Антио- хия, Латакия, Триполи шаҳарларини зиёрат қилгач, Дамашққа етиб келади. Сурия пойтахтида Ибн Баттута номдор ислом ал- ломаларининг, фақиҳларнинг ваъзу маърузаларини тинглаб, энг обрўли ҳадислар мажмуаси бўлмиш ал-Бухорийнинг «Ас-Саҳиҳ» китобидан дарс бериш ҳуқуқига эришади (25, I, 248).

1326 йилнинг августида Ибн Баттута ҳаж сафарига кетаётган карвонга қўшилиб, ватанидан жўнаганига бир йил тўлган куни Маккага етиб боради. Муқаддас зиёратнинг барча удумларини бажо келтириб ҳожи деган қутлуғ унвонга мушарраф бўлгач, Ибн Баттута эзгулик оstonасида бир муддат муқим қолишга қарор қилади. Маккадаги ҳаёти унинг бундан кейинги сафарла- рини белгилаб олишига ёрдам беради. Турли мамлакатлардан қатнайдиغان зиёратчилар билан мулоқот бунга қўл келади, у ҳали ўзи билмаган кўп узоқ элу элатлар ҳақидаги ҳикояларни катта қизиқиш билан тинглайди. Айниқса, афсонавий Ҳиндистон каби юртлар тўғрисидаги суҳбатлар уни ҳайратга солади. Шун- дан кейин Ибн Баттута олис ўлкалар, яна узоқ йўллар ҳақида хаёл сура бошлайди, ўз сўзи билан айтганда «дунё кўриб кўн- гил очиш, турли ажойиботларни томоша қилиш, мўъжизалар ҳақида ҳикоялар тинглаш, кенг билим орттириш, қизиқ-қизиқ одамлар билан танишиш, тақдирни синаб кўриш» иштиёқида ҳаловатини йўқотади. Маккадан у карвонбошининг меҳмони си- фатида махсус тахтиравонга ўтириб Ироққа жўнайди, бу янги саёҳатларнинг бошланиши эди.

Бағдод карвони Нажд орқали катта Ироқ йўлига ўтиб На- жафга етганда иккига бўлиниб кетади. Унинг асосий қисми На- жафда тўртинчи халифа Али мақбарасини зиёрат қилгач, Бағ- додга қараб жўнайди. Ибн Баттута эса бу гуруҳга қўшилмай, Восит орқали Басрага йўл олади, йўл йўлакай Ироқнинг бир қа- тор бошқа шаҳарларини ҳам бориб кўради.

Ибн Баттутанинг Ироқ сафари ғоят самаралидир: у бизга Нажафнинг, Восит, Басра шаҳарларининг ажойиб тасвирлари, бу ерлардаги аҳолининг урф-одати, одоб-ахлоқи, маънавияти ва маданияти ҳақида мароқли ҳикоялар қолдирган.

Ибн Баттутанинг Ироқда бўлиши яна шу жиҳатидан ҳам эътиборлики, сайёҳ бу ерда кўп таниқли одамлар билан суҳбат- да бўлиб, Ҳиндистонни сайр этиш фикрини янада мустаҳкамлаб олади. У Басрада қайиқчи ёллаб аввал Убуллагача сузади, ун- дан эса Ободонга ўтиб кетади. Нияти — Форс кўрфазидаги Ҳор- муз портига етиб бориб, у ердан денгиз орқали Ҳиндистонга жўнаш эди. Бироқ, ўзининг ҳикояларидаги ҳорғинлик ва кам-

харжликдан нолиш оҳангларига қараганда, у сафар режаларини ўзгартиришга мажбур бўлган. Бу даврда сайёҳ «бир йўлдан иложи борича, иккинчи марта юрмаслик»ни (25, II, 21) ўзига қонда қилиб олган эди.

Ободонда Ибн Баттута кемага тушиб, тўрт кун деганда Моҳшаҳр портига эсон-омон етиб олади. Бу соҳилда бир кунгина тунаб бир туякашни ёллайди-да, саҳрода яна уч кун йўл юриб Рамиз (Рамҳормуз) деган жойга етади. Бу ердан эса Лур чўллари оша Шўштар (Шўстар) қалъасига, ундан у замонда Лур, Отабекларининг пойтахти бўлган Эзож шаҳрига ўтади. Сўнг сафарини давом эттириб, Мақбарат ас-Салотин деган шаҳарчада тўхтаб, ўн кунлик йўлдан сўнг Исфаҳонга оёқ босади.

Исфаҳонда Ибн Баттута бир неча вақт бўлиб, бизга шаҳарнинг қизиқ-қизиқ манзараларини чизиб қолдирган, унинг шиъа ва сунний мазҳабларининг тўқнашувлари ҳақидаги ҳикоялари ҳам шу ердан жой олган, шаҳарнинг ижтимоий ҳаётида ҳунармандларнинг мавқеига доир қимматли маълумотлари ҳам шу ўринда.

Сайёҳ Исфаҳондан Шерозга йўл олади. Машҳур уламолардан бўлмиш аллома Шайх Мажиддиннинг ҳомийлиги туфайли Ибн Баттута Шерознинг барча машҳур олимлари, сиёсий ва диний арбоблари билан танишиб олади. Бу ерда у икки таълимот (моликийлар ва шофийлар) қозиси деган унвонини тасдиқлайдиган гувоҳномага ҳам муяссар бўлади, бу эса унинг бундан кейинги дарбадарликларида кўп асқотган эди. Шероз билан яхши танишиб, бизга бу шаҳарнинг ва умуман Эроннинг ижтимоий ва маданий ҳаётига доир ҳамда кўп сиёсий арбобларнинг таржиман ҳоллари тўғрисида бебаҳо маълумотлар, бу ерда шиъа мазҳабининг кенг тарқалганлиги, уни бу минтақада расмий дин деб эълон қилишга уринишлар ва ҳоказо тўғрисида таассуротлар ёзиб қолдиради.

Ибн Баттутанинг Ҳиндистонга етиб бориш орзуси бу гал амалга ошмайди. Шероздан чиқиб кетгач, у Казерун, Зайдон, Ҳувайзо орқали Ироқнинг Куфа шаҳрига келади. Ундан кейин шиъаларнинг муқаддас шаҳарлари Ҳилла, Қарбало, Козимайинни зиёрат қилиб, Бағдодга қайтади. «Шонли ўтмишига солиштирилганда худди бир вайронага ўхшаб қолган» Бағдод билан астойдил танишгач, унинг зўрға сақланиб қолган масжид ва мадрасаларини, халифаларнинг мақбараларини тасвирлаб, атоқли олимлар ҳақида, ҳатто, саройдан рўхсат олгандан кейин, султон Абу Саъид ҳақида ҳам мароқли эсдаликлар ёзади (25, II, 114—123). Бир қанча вақтдан кейин Ибн Баттута султоннинг кўчма қароргоҳи билан бирга Табризга боради, бу ерда унга султоннинг шахсий ёрлиғи топширилади, бу ёрлиқда сайёҳга ҳар ерда ҳурмат ва ёрдам кўрсатиш зарурлиги амр этилган эди. Ибн Баттута бу шоҳона ҳомийлик ҳужжати билан йўл устидаги Мосул, Днёр-Бакир, Синжар, Самара, Доро, Мардин ва башка шаҳарларга кириб, кўп таассуротлар ортиради, жумладан, нефт қудуқларини кўриб батафсил тасвир этади ва яна Бағдодга қайтиб ке-

лади. Пойтахт амири Ҳожи Масруфдан бир туя, тўрт кишилиқ «сафар захиралари ва сув» олиб, сайёҳ ҳар йили ўтадиган зне-ратчилар карвонида тагин Маккага йўл олади. 1329 йилни тўла ва ундан кейинги йилнинг зиёрат фаслини шу ерда ўтказиб, у 1330 йили Маккада юз берган ғалаёнларга ҳам гувоҳ бўлади.

Маккаи мукаррамадан Ибн Баттута ноябр бошида чиқиб, Яманга йўл тутади. Қизил денгиз соҳилидаги Жидда портига етгач, Айзаб томон сузадиган кемага ўтиради. Бироқ денгиз сафарининг учинчи кунини шамолнинг йўналиши ўзгариб, кемани Рас Давоир кўрфазига элиб ташлайди. Энди Ибн Баттута сафарини бадавийларга қўшилиб яёв давом эттиришга аҳд қилади. Икки кунлик йўл босиб Савокин деган жойга етгач, яна кемага ўтириш имкони топилади, лекин бу кема Қизил денгиз бўйлаб орқага қайтмоқда эди. Ибн Баттута олти кундан кейин Яманнинг порт шаҳри Ҳолига келиб тушади ва бир неча кун шаҳар ҳокимининг меҳмони бўлгач, яна кемага ўтириб Санъодан қирқ фарсах масофада жойлашган Забид шаҳрида тушиб қолади. Санъога кетаверишда у Яманнинг ўша вақтдаги пойтахти Таизни кўргани боради. Бу Яманнинг энг катта ва муҳташам шаҳарларидан бири эди. Мамлакатнинг ҳукмдори султон Нуриддин Али ал-Мужоҳид сайёҳни яхши кутиб олиб, бир от совға қилади. Ибн Баттута пайтдан фойдаланиб, шу отда Санъога, ундан эса Аданга етиб боради. Бу ердан эса Қизил денгиз орқали Африканинг порт шаҳри Зайлога келиш осон эди. Тўрт кундан сўнг у бошқа сайёҳлар қатори Ҳинд океани бўйлаб, орзу қилган манзилига қараб суза бошлади. Аввал Африка қирғоғидаги Қилва шаҳрида тўхтайдилар.

Ибн Баттута ўзининг бу сафарини анча мухтасар тасвирлайди, лекин шундай бўлса ҳам, кўрган янги ўлкалари тўғрисида кўп қизиқ маълумотлар беради. Сомали соҳиллари орқада қолгач, сайёҳлар кемаси Могадишо портига чангак ташлайди. «Бу шаҳар аҳолиси кўплаб туя боқар экан, — деб ёзади Ибн Баттута, — ҳар кун юзлаб туя сўйишади. Қўйлари ҳам кўп, бой савдогар эканлар. Могадишода ажойиб матолар тўқишади, кейин уни Миср ва бошқа юртларга элиб сотишади» (25, II, 183). Ибн Баттута Могадишони шу соҳилдаги энг муҳим шаҳар деб атайди ва унинг ҳукмдори ҳақида қизиқ бир гапни хабар қилади: «Келиб чиқиши жиҳатидан у — барбар ва макдиш тилида гаплашади» (25, II, 183). Ҳозирги замон тадқиқотчиларининг аниқлашича, ўрта асрларда Могадишо аҳолиси дарҳақиқат араб тили билан бир қаторда уз маҳаллий тилида ҳам гаплашган. Яна бошқа бир нарса ҳам қизиқ: XII аср охири ва XIII аср бошларида яшаган араб жуғрофиюни Еқут Могадишо аҳолисининг «ҳукмдори йўқ, бу ерда ҳамма ишни оқсоқоллар бошқаради» (56, IV, 602) деб, шаҳарда яшовчи араблар тўғрисида эса: «уларда султон йўқ, ҳар бир гуруҳ ўз оқсоқолига бўйсинади» (56, I, 50) деб ёзган эди. Ибн Баттута эса шаҳарни султон бошқаради деб хабар беради. «Биз Манбас деган катта бир оролга бордик, — деб Момбас ҳақида ҳикоясини давом эттиради сайёҳ,

— бу оролга саваҳийллар юртидан кемада икки кунлик йўл... У ерда банан ва лимон ўсаркан. Одамлар зайтунга жуда ўхшаш яна бир ўсимликнинг мевасини ҳам териб ейишар экан... Дехқончилик билан шуғулланишмайди... асосий озуқалари банан билан балиқ... Донни Саваҳил юртидан келтиришади» (25, II, 191—193). Саваҳил юрти дегани — ҳозирги Кения қирғоқларининг бир қисми. Маълумки, ўрта асрларда бу соҳилда йирик шаҳар—давлатлар бўлар эди, уларнинг аҳолиси араб ва занжийлардан иборат қуроқ бир элат (банту) бўлиб, кейинчалик суаҳили халқининг асосини ташкил этган. «Биз у ерда (Момбасда) тунаб қолдиқ. Эртасига денгизга чиқиб, Кулуа деган катта шаҳар сари суздик. Қирғоқда жойлашган бу шаҳарда асосан қопқора танли занжийлар яшаркан... Кулуа — бу ернинг энг чиройли, обод шаҳри. Тамомила ёғочдан қурилган» (25, II, 191—193). Ибн Баттутанинг маълумотига қараганда, Қилва (Кулуа) аҳолиси мусулмонлардан иборат, ҳатто қўшинидаги ғайридинлар билан жиҳодга ҳам бориб туришаркан.

«Кулуада биз Зафар шаҳрига борадиган кемага ўтирдик... Бу шаҳар Ҳинд уммони қирғоғида, Яманнинг узоқ чеккасида экан. Бу ердан Ҳиндистонга йилқилар олиб кетишади. Шамол ўнг келса, Ҳиндистонгача қарийб бир ойлик йўл. Мен ўзим Ҳинд шаҳри Каликутдан Зафаргача икки марта сузганман, ҳар гал 28 кун вақт сарф бўлди» (25, II, 191).

Зафардан Ибн Баттута яна денгиз бўйлаб шимол томонга сузди. Йўлда Хасик портига, Луман деган вулқонли оролга ва Жазират ат-Тайр (Қушлар ороли)га кириб, сал бўлмаса кема ҳалокатига учраб, Сур (Тир) портига зўрға етиб келади. Бу ердан яёв, кўп машаққат ва муҳтожликлар чекиб Қалхат шаҳрига, ундан кейин Уммон саҳроларида яна олтмиш кун йўл юриб, Форс кўрфази орқали Ҳормуз портига чиқиб боради. Шаҳар ҳокимининг қабулида бўлади.

«Саёҳатнома» XIV асрдаги Ҳормуз ҳақида тўла тарихий маълумотлар беради. У даврда Ҳормуз Форс кўрфазининг энг йирик порти эди. Бу шаҳар номи эллинлар замонидан буён маълум, аммо кўп денгиз йўлларини туташтирган йирик савдо порти кўпроқ, араблар истилосидан кейингина ривож топди.

Форс кўрфази ороларида Ибн Баттута денгизда жавҳар чиғаноғи овлайдиган ғаввослар ишини томоша қилади, Баҳрайнни, Кутайфани, ал-Хосса ва Ямамани кўради. Ямамада Тумайла деган бир амир билан танишиб, унинг карвонида учинчи бор ҳаж сафарига чиқади. 1332 йилнинг октябр ва ноябрининг дастлабки кунлари Маккада бўлиб, зиёрат фасли тугагач, Яманда кемага ўтириб Ҳиндистонга йўл олиш ниятида Жиддага жўнайди. «Афсуски, — деб хафақонлик билан ёзади шу ўринда сайёҳ, — мен ўзимга йўлдош тополмадим, сафарга етгулик маблағим ҳам йўқ эди» (25, II, 250—251).

Ахири у жўнгина бир қайиқда бўлса ҳам Қизил денгизнинг Африка қирғоғидаги Айзаб портига ўтиб олишга қарор қилади. Бироқ бу гал ҳам омади келмай, шамол қайиқни яна ўша Рас

Давоирга элиб ташлайди, бу ердан сайеҳ не азоблар билан Айзабга пиёда қайтиб боради. Ноилож, яна учинчи бор Нил ёқалаб юриб Қоҳирага етиб олади.

Ибн Баттутанинг Яқин Шарқ, Шимолий ва Шарқий Африка сафарлари, яъни умуман саёҳатининг биринчи давраси шу ерда тугайди, десак бўлар. Бу давранинг асосий белгиси — ҳаж сафарлари, араб дунёсида анъана бўлиб қолган маълум ва машҳур қадамжолар зиёратидир.

Саёҳатнинг кейинги давраси — мутлақо янги босқич бўлиб, унда Ибн Баттута кўз ўнгимизда энди шунчаки зиёратчи эмас, балки зукко ва синчков кузатувчи, тобора янгидан янги элу элатларни, янги ўлкаю минтақаларни кўриш, билиш иштиёқида ёнган билимдон сайёҳ бўлиб гавдаланади. Унинг манфаат ва қизиқиш доиралари кенгая бориб, сайёҳнинг диққат марказида аввало инсон шахси намоён бўлади (115, 38—39). Аввалги сафарлар кўпроқ айрим, нисбатан кичик географик районлар билан чегараланган бўлса, эндиликда у денгизу океанларда ва қуруқликда беқиёс масофаларни мўлжалга олади. Энди унинг нзидан хотинлари, канизаклари, хизматчилари, қуллари жойлашган, сафар юки ва той-той товару совғалар ортилган карвонлар йўлга чиқадиган бўлади. Ҳар бир янги шаҳарда у бой савдогар сифатида пайдо бўлиб, тижорат ишлари билан шуғулланади, кўпинча маҳаллий ҳукмдор хизматига кириб узоқ муддат қолиб ҳам кетади.

Янги саёҳатнинг асосий манзили Олтин Ўрда эди. Унга етиш учун эса яна Сурияни, Кичик Осиёни босиб ўтиб Қора денгиз орқали юриш керак.

Тиниб-тинчимас сайёҳ бу сафар Қоҳирада уч кечагина тунаб, Билбайс орқали Сурияга йўл олади. Ҳиброн, Қуддус, Рамла, Триполи, Жабал шаҳарларини яна бир бор кўриб, Латакияга етиб боради. «Латакияда биз генуяликларга қарашли катта кемага жойлашдик, — деб ҳикоя қилади Ибн Баттута, — кеманинг эгаси Мартоломин (Бартоломео) деган зот экан. Йўлимиз тушган жой бизга Румийлар заминни (биладар — Рум) номи билан маълум бўлган турк мамлақати эди». Шундай қилиб, Ибн Баттута Анатўлига (ҳозирги Туркия) етиб келади, бу юртнинг йирик шаҳарларини сайр қилиб, ҳокимлари, амирлари, олимлари, қози ва уламолари билан суҳбат қуради. Айтиш керакки, сайёҳни ҳамма жойда ҳурмат ва қизиқиш билан қабул қиладилар.

Ибн Баттута бу ерда ахи мазҳабидаги мусулмонларнинг ҳовлию чорбоғларида бўлади, сайёҳнинг ёзмаларида уларнинг меҳмоннавозлиги, жамоаларини тартиб ва тизими ҳақида тафсилотлар бор².

Кичик Осиёда Ибн Баттута Алия, Антал, Бурдур, Сабарт, Қайсарий, Севас, Амасье, Арзурум шаҳарларида бўлиб, кейин, турк заминининг ғарбий чегаралари бўйлаб сайр этгач, 1331 йил охирида Қора денгиз порти Синоп шаҳрига чиқиб боради. Янги йил бошида унинг кемаси Керч яқинида эди. «Биз етиб келган

бу ерлар Дашти Қипчоқ деб аталади, — дея ҳикоя қилади сайёҳ. — Дашт — туркий сўз, чўл дегани. Аммо бу чўллар бошдан охир кўмкўк, ҳосилдор, фақат дарахтлар йўқ. Бу бепоён чўлларда на тоғ, на қиру адир, на ўтин, на уйжойлар... фақат аравада саёҳат қилиш мўмкин, чўлни босиб ўтиш учун нақ олти ой вақт керак: шунда уч ой султон Муҳаммад Ўзбекхон ерларида юрилади, яна уч ой — ўзга мулкларда» (25, II, 355—357).

Керчдан сайёҳ Қафу (Феодосия) портига йўл олади, ундан Солдаюга (Судак) ва Салхат (Эски Қирим) шаҳарларига боради. Сўнгра Азов денгизининг ғарбий соҳилига чиқиб, Азоқ (Азов) шаҳрига ва кўп ўтмай Можар шаҳрига етиб келади. Бу ерда у султон Ўзбекхоннинг Бештоғ дарасига (Пятигорск) ёзги оромга келганини эшитиб, унинг ҳузурига ошиқади. Ўзбекхоннинг кузги қароргоҳи Ҳожи Тархонда (Астрахан) эди, машхур сайёҳни ўз қарвони билан ўша ерга олиб кетади. Ибн Баттута султон қароргоҳида меҳмон экан, хабар топадики, султоннинг хотинларидан бири — Византия маликаси Байалун — ўз ватани Константинополга қайтмоқчи экан. Сайёҳ маликанинг қарвонига қўшилиб, 1332 йилнинг 18 сентябрида Константинополга келади ва бу улғувор шаҳар таассуротларини қоғозга туширади. Бу ерда қирқ кунча, то 24 октябргача туради. Уни катта эҳтиром ва императорнинг қимматбаҳо тўхфалари билан кўзатиб қўядилар. Сайёҳ Русиянинг жанубий ерларидан ўтиб Астраханга қайтганида Ўзбекхон қароргоҳида йўқ эди, шунинг учун, узоқ тўхтамай, Олтин Урда томон йўлини давом эттиради.

Берке Саройидан Ибн Баттута қисқа муддатга Булғорга бориб келади. «Менинг у ерга боришимдан мақсад, — деб ёзади у, — йилнинг бир фаслида энг қисқа тун, яна бир фаслида энг қисқа кун бўларкан, деб эшитган эдим, шуни ўз кўзим билан кўрмоқчи бўлдим» (25, II, 398). Булғорда сайёҳ Печора («зулчат ўлкаси») сафарининг режасини тузади, бироқ йўлда бўладиган катта хавф-хатарларни пайқаб, орқага, Саройга қайтади. Олтин Урда пойтахтида бир неча ҳафтагина бўлиб, 1338 йилнинг январини ўрталарида Урта Осиёнинг шимолий ҳудудлари — Хоразмга қараб жўнайди. Ўз гапига қараганда, «қирқ кун» йўл босиб, ниҳоят Хоразм пойтахти Урганчга етиб келади. Ўлка ўз табиий бойликлари, савдо-сотик миқёслари билан сайёҳни ҳайратга солади.

Урта асрлардаги Хоразмнинг тасвиру тавсифлари кўпинча араб географик асарларида учрайди. Масалан, Ибн Хурдодбех (IX аср) ўзининг «Китоб ал-масалик ва-л-мамалик» («Йўллар ва давлатлар китоби») деган асарида Хоразмнинг жойи ҳақида дейди: «Чапда (чап соҳилда) — Марву Хоразмдир» (51, 33). Бу китобда ўша вақт Хоразмдан ва Курдакдан олиндиған солиқлар (хараж) тўғрисида қисқача маълумот бор: «Хоразм билан Курдакдан — 498 минг хоразм дирҳами» (51, 38). «Китоб...» муаллифи Хоразм ҳукмдорининг унвони (51, 40), Жайхун дарёсининг Хоразм ерларидан оқиб ўтиши (51, 173) ҳақида ёзади,

Хуросон вилоятлари ичида Хоразмни тилга олади (51, 243), уни чегара вилоятлари орасида ҳам эслаб ўтади (51, 259).

Хоразмнинг бирмунча тафсилотли тасвирини Ибн ал-Фақиҳнинг (X аср) «Китоб ал-Булдан» («Мамлакатлар ҳақида китоб») асарида кўрамиз. Бундаги тасвир анча ранг-баранг: муаллиф гоҳ Хоразм мўиналари ҳақида гапириб шеърий сатрлар келтиради (46, 237), гоҳ Хоразмда қадимдан қолган оташпарастлар ҳақида гапириб кетади (46, 246), гоҳида эса Каспийдан Хоразмгача туташ чангалзорлар тўғрисида ёзади (46, 297). Ибн ал-Фақиҳ бир донишманднинг халифалардан бири ҳузурида турли мамлакатлар халқларини таърифлагани ҳақидаги ҳикояни ҳам келтиради. Хоразмликлар тўғрисида донишманд бундай деган экан: «булар ҳеч қачон бош эгмайдиган, ҳаммадан кўра кўпроқ фидойиликка мойил кишилардир... (46, 320). Ибн ал-Фақиҳ Хоразм иқлими энг совуқ учта ўлканинг бири деб ҳисоблайди (46, 229).

Хоразм ҳақида кўп батафсил маълумотлар берган ал-Муқаддасий (X аср) уни «Жайхун дарёсининг икки соҳилини эгаллаган ерлар» (67, 234) деб таърифлайди ва давом этади: «Бу жуда кўп шаҳарларга эга бўлган, ёппасига обод, кенг ва мухташам бир ўлкадир... Сон-саноқсиз уй-жой, туташ боғлар, дарактзор ва экинзорлар; узум шарбати сиқадиган қурилмалар бор, мева мўл, тижорат аҳлига молҳол бемалол. Одамлари зукко-зийрак, билимдон, фикҳни билишади, истеъдодли ва маърифатлидирлар» (67, 284). Шундан кейин ал-Муқаддасий яна ёзади: «Оллоҳ уларга арзончилик, самараю барака насиб этган, яхши ва тўғри қироат (қуръон ўқиш) қобилияти, ўткир ақлу идрок ато қилган. Улар меҳмондўст, яхши таомларни хуш кўришади, жангда мард ва алпсифатдирлар» (67, 285). Хоразм пойтахти — Журжония дарё соҳилидадир (67, 288), деб ёзади ал-Муқаддасий. У Журжонияда ал-Маъмун қурган сарой ва унинг чиройли арклари ҳақида ҳам ёзади.

Машҳур географик сўзлик «Мўъжам ал-булдан»нинг («Мамлакатлар луғати») муаллифи Ёқут ал-Ҳамавий (XII—XIII асрлар) Хоразм ҳақида Ибн ал-Калбийдан олинган афсонани келтириб, кейин, манбаъ сифатида Птоломейни эслаб, Хоразм «олтинчи иқлимга» жойлашган дея таъкидлайди ва шунга мос юлдузлар буржини атайди. Аммо сал нарида Абу Авнининг «Зиж»ига таяниб, Хоразмнинг «бешинчи иқлим»да жойлашганини айтади ва анча бошқачароқ координатларни кўрсатади (55, II, 480—481).

Хоразм аслида шаҳар номи эмас вилоят номи эканини эслаб, Ёқут ал-Ҳамавий унинг пойтахтини Журжония деб атайди, сўнгра унинг тарихини, Хоразм сўзининг этимологиясини тушунтиради: «Ривоятларга кўра бу ер шунинг учун Хоразм деб аталган эмиш: қадим подшолардан бири қандайдир сабаб билан, ўзининг тўрт юзта фуқаросига, айниқса сарой аҳлига дарғазаб бўлиб, уларни одам яшайдиган ерлардан юз фарсаҳ узоқликдаги жойларга сургун қилиб юборган экан. Бунақа талабга тўғри

желадиган биргина жой топилибди, у ҳам бўлса Хоразм шаҳарларидан бўлган Қиятнинг атрофида эмиш. Қувғиндиларни шу ерга олиб келиб, ташлаб кетишибди. Анча вақтдан кейин подшоҳ уларни эслаб, амалдорларига буюрибди — қани билинглари, улар нима бўлди экан?! Амалдорлар бориб кўришса, қувғиндилар ўзларига ҳужра, қапа қуриб олишибди, ўтинлари кўп, балиқ овлаб, еб ётишганмиш. Амалдорлар сўрашибди: «хўш, аҳволларинг қалай?» «Тузук, — дейишибди балиқни кўрсатиб, — мана гўшт бор, бу бўлса — ўтин, балиқ қовуриб еймиз». Амалдорлар қайтиб подшога буни гапириб беришибди. Шундан кейин ҳалиги жой Хаваризм деб аталадиган бўлибди. Чунки хоразм тилида «гўшт»ни хавар, «ўтин»ни ризм дейилади. Талаффузда битта «р» тушиб қолиб, «Хаворизм», сўнгра «Хоразм» бўлиб кетган экан (55, II, 481).

Шундан кейин Ёқут ал-Ҳамавий Хоразм ва унинг пойтахтини, одамларининг урф одати, туси-қиёфасини тасвирлайди. Хоразмликларнинг келиб чиқиши масаласига алоҳида эътибор бериб, Абдуллоҳ ал-Фақир, ал-Муқаддасий, ал-Беруний ва бошқа кўп олимларнинг фикрларини далил келтиради.

Хоразм пойтахти Урганч ҳақида Ёқут ал-Ҳамавий бундай деб ёзади: «Хоразм — шаҳар номи эмас, умуман ўлканинг исмидир. Пойтахтга келсак, уни ҳозир юқорида айтганимдай, Журжония деб аташади. Маҳаллий аҳоли эса уни Курканж деб юритади (55, II, 480). Курканж араб ёзувидаги «Гурганч»нинг ғалат ўқилишидан пайдо бўлган албатта. Ёқут ал-Ҳамавий шаҳарнинг барпо этилиш тарихидан сўзлаб, хоразмликлар ҳақида бундай дейди: «Бу ўлкада улар турар жой ва саройлар қуришган, ўзлари ҳам кўпайгандан кўпайиб, шу заминда тобора кенгроқ тарқалишган. Шаҳар ва қишлоқлар барпо этишган. Хуросоннинг яқин — йироқ шаҳарларидаги аҳоли улар билан ҳисоблашадиган бўлиб, кўплари кўчиб ҳам келабошлаган. Шундай қилиб, Хоразм халқи кўпайиб, ном чиқаради, Хоразм гуллаб — яшнаган гўзал ўлкага айланади. Мен у ерга 616 йили (1219—1220 й.) борган эдим, ҳеч қаерда бундай гавжум ва яшнаган ўлкани кўрмаганман. Экинлар ёппасига парвариш қилинган, қишлоқлари қатор тушган, алоҳида ҳовлиу чорбоғлари кўп, даштда ҳам қўран қўрғонлар бор. Ўлканинг рустақларида (қишлоқ жойларида) парваришланмаган, нообод жойни топиш қийин. Яшил дарахтзорлар, айниқса ғужуму тут кўп, чунки улар (аҳоли) қурилиш ёғочларига муҳтож, тут барги эса ипак қуртига емдир. Қишлоқдан ўтиб борган одам билан бозорда юрган одамни сира фарқ қилолмайсиз... Хоразмнинг деярлик ҳамма шаҳарларида мол-товар ҳам дўкон-расталарга бой бозорлар бор, бозори бўлмаган қишлоқ камдан-камдир» (55, II, 482).

«Парвариш қилинмаган ерни топиш қийин» дея ўлканинг ободонлигини таъкидлаб, Ёқут ал-Ҳамавий мўғуллар истилосидан олдинги Хоразмни мана шундай таърифлаган.

Хоразм пойтахти Урганч шаҳрига махсус мақола бағишлаб, у бундай дейди: «Урганч ўлка пойтахтининг номидир. Бу Жай-

хун соҳилида жойлашган катта шаҳар. Хоразм аҳолиси уни ўз тилида Курканж (Гурганч) деб атайди, аммо бу ном арабчалашиб, бизда Журжония деб талаффуз қилинади... Мен бу шаҳарни мўғуллар забт этиб вайронага айлантирганигача, 616 йили (1219—1220) кўрганман. Назаримда, бундан катта, бундан ҳам бой ва обод шаҳарни ҳеч қаерда кўрмаганман. Бироқ мўғуллар босиб олгандан кейин бунинг ҳаммаси тамом бўлди; шаҳарда мустаҳкамроқ биноларгина омон қолган, аҳолини эса тамом қириб ташлашган, деб эшитдим» (55, II, 54).

Ҳозирги археологик қазилмалар Еқут ал-Ҳамавийнинг барча маълумотларини тасдиқлайди, сайёҳ Хоразмга келган даврида (XIII асрнинг йигирманчи йиллари) бу ерда ишлаб чиқариш ва маданият чиндан ҳам юқори даражада бўлган (93, 160).

Хоразм ҳақида ўзининг «Ажойиб ал-мақдур фи навоиб Таймур» («Темур саргузаштларида тақдир мўъжизалари») деган асарида Ибн Арабшоҳ (1389—1450) ҳам ҳикоя қилади: «Уларнинг (хоразмликларнинг) пойтахти Журжон шаҳридир... бу сухандонлар тўпланадиган жой, у ерда олимлар эгардан тушадилар (яъни тўхтаб ўтдилар), зукколар ҳам шоирлар ошён топадилар, зарифу маъруфлар, улуғ зотлар келиб туришади. Бу мутазилийларнинг тоғ чашмасидир... Унинг ноз-неъматлари мўлкўл, эзгуликлар беҳисоб...» (42, 15—16).

Ибн Баттутанинг замондоши ал-Умарий ҳам «Китоб масалик ал-абсар ва мамолик ал-амсар» асарида Хоразмни тавсифлаб, дон экинларини барча турларини, бу ерда ишлаб чиқариладиган ҳамма молларни бир-бир санайди, Мовароуннаҳр ва Хоразмда пул муносабатлари, нарх-наво ҳақида, Урганч тўғрисида ҳикоя қилади, одамларининг хулқ — атворини синчиклаб таърифлайди: «Бу ўлкада дон экинларидан бугдой, арпа, шоли ва ҳоказолар битади... ҳар хил мевалар... энг яхши Бухоро ва Самарқанд навлари ўсади, гарчи Хоразмнинг ўз навлари яхши ва мазалироқдир...» (75, 47).

Шундан кейин ал-Умарий хоразмликларнинг меҳмоннавозлигини мақтаб кетади (75, 42—43), меҳмонхона ва карвонсаройларнинг кўплиги, ўзи тушиб қўноқ бўлган мадраса тўғрисида ёзади: «Бу юртга бир мусофир келиб қолса, ўртада талаш бўлиб, уни яхшироқ меҳмон қилишга мусобақа бошланади, ўзгалар пулни тўплашга уринса, булар сарфлашга зўр берадилар» (75, 43). Бу муаллифнинг Урганч бозорлари ҳақидаги ҳикоялари Ибн Баттутанинг жонли, табиий баёнларига зид ўлароқ, анча қуруқ, ишчан руҳда ёзилгандир; «Хоразм пойтахти Урганчдан ташқари — бу шаҳарни ҳам гоҳида Хоразм деб атайдилар, — ўлканинг ҳамма ерида нарх-наво жуда арзон. Дон нархи эса ё баланд, ё ўртача бўлиб туради, аммо арзон бўлгани маълум эмас. Гўшт эса ғоят арзон...» (75, 68).

Хоразмда уч ҳафта тургандан кейин Ибн Баттута жанубга, Бухоро сари юриб, 18 кунда бу ерда етиб келади. Урта аср Бухороси мусулмон дунёсида энг донгдор шаҳарлардан бири эди. Араб географлари унинг таърифига кўп ўрин берганлар. Чунон-

чи, Ибн Хурдодбеҳ Александр Македонскийнинг Бухорони (Самарқандни ҳам) қурганлиги ҳақидаги афсонани келтиради. Ривоятга кўра Искандар бу маҳал афсонавий Яъжуж-маъжужлар ҳужумига қарши «садд» яъни истеҳком қуриб, Чинмочиндан энди қайтиб келган эди. «Сўғд заминига етгач, у Самарқандни ва ад-Дабусия номи билан машҳур шаҳарни, шунингдек олис ал-Искандарияни барпо этди, кейин Бухоро ерларига кўчиб, Бухоро шаҳрини қурдирди» (51, 265).

Бу гаплар Ибн ал-Фақиҳда ҳам такрорланади, у Бухорода туғилган кўп маълум ва машҳур одамларни ҳам эслайди (46, 324).

Ал-Муқаддасий Бухоро ва унинг атрофидаги қасабага (67, 266, 268) катта жой ажратади, биноларининг зичлиги, архитектура жиҳатидан мукамаллиги нуқтаи назаридан уни Мисрдаги Фустат билан қиёслайди (67, 280). «Шаҳар ғоят даражада обод, — деб ёзади у, — етгита қурчбанд дарвозаси бор (Боби Нур, Боби Фуфро, Боб ал-Ҳолид, Боб ал-Қўҳандиз, Боб бани Суд, Боб бани Асад, Боб ал-Мадина), ичкарида эса султон кўҳандизи (Шаҳаристон — Н. И.). Жомеъ масжиди шаҳар ўртасида, унда бир неча ҳовли-саҳн бора, бари саришта... Шаҳар бозорларида қимматбаҳо моллар сотилади, равотдан ўн тарафга йўл кетади... ушбу иқлимда бунчалик гавжум ва обод шаҳар йўқдир... Унда одамга энг яхши таом, ажойиб ҳаммомлар, кенг кўча-кўй, тоза сув ва кўркам бинолар муҳайё...» (67, 280—281). Ал-Муқаддасий Бухорони Фустат ва Дамашқ каби йирик марказлар билан тенглаштирадигани, унинг тасвиридан кўчирилган кичик парчалардан ҳам сераҳоли бой ва обод шаҳарни кўз олдимишга келтира оламиз.

Ёқут ал-Ҳамавийнинг мўғуллар босқинидан аввалги Бухоро ҳақидаги ёзмаларига эътибор қилсак, муаллиф ўз асарининг бошқа ўринларидагидек бу жойда ҳам турли манбаълардан фойдаланиб, шаҳар тўғрисида мумкин қадар тўла тасаввур беришга интилади. У бундай деб ёзади: «Шубҳасизки, бу жуда қадимий шаҳар, унда боғлар, сархил мевалар кўп. Мен борганимда Бухоро мевалари ўн саккиз кун йўл босиб Марвга, ўн беш кун йўл юриб Хоразмга ҳам элтиб сотилар эди. «Китоб ас-сувар» асарининг муаллифи дейди: Мовароуннаҳр ерларининг гўзаллигига келсак, (айтиш керакки) мен ислом мамлакатларининг бирортасида Бухородан кўркамроқ шаҳарни кўрган эмасман. Унинг аркига чиқсанг, атрофида зангори осмон тугаш кўм-кўк масофаларни кўрасан... Мовароуннаҳр ва Хуросон юртларида ўз ерларини бухороликларчалик яхши парвариш қиладиган аҳоли йўқдир. Китоб муаллифи (яъни Ёқут парчалар кўчираётган «Китоб ас-сувар» муаллифи) дейдики: Бухоро... текис ерларга жойлашган шаҳар, бино синчлари ёғочдан. Ҳамма турар жойлар, қўрғонлар, боғлар, расталар, тош йўллар ҳамда беҳисоб туташ маҳаллалар 12 фарсаҳ узунлигидаги девор билан ўраб олинганки, бу девор барча ўша қўрғон, уй-жой ҳам аҳоли яшайдиган жойларни шаҳар маркази билан бириктириб туради.

бўш қолган тақир жой ёки бирон вайронани кўрмайсиз. Ҳалиги девордан ташқари... унга туташ солинган, қишин-ёзин аҳоли яшайдиган шаҳар уй-жойлари, сарой, дўкон ва боғларини қуршаб турувчи бошқа девор ҳам бор... Бутун Мовароуннаҳрда Бухорочалик зич ва гавжум шаҳар йўқ...» (55, I, 517—518).

Бухоро ҳақида ал-Умарий таассуротлари ҳам худди шундай батафсил, сердалил, ёзма манбаълардан кўчирмаларга бойдир (75, 50—51, 54). Ал-Умарийнинг ёзишча, унинг ҳайратда қолган нарсаларидан бири шуки, битта Пайканд деган жойнинг ўзида мингга яқин равот бор экан (75, 54).

Ибн Баттутага Бухоронинг у келган пайтдаги аҳоли ёкмаган. У қаҳр билан ёзади: «Бу шаҳар бир вақтлар Жайхуннинг у соҳилидаги шаҳарларнинг энг улуғи эди. Лаънати мўғул Тенгиз (Чингиз) ... уни шу қадар хароб қилганки, масжиду мадрасалар, бозорлар деярлик бари вайрона бўлиб ётибди. Одамлари шу қадар таққирланганки, жоҳилликка, ёлғон даъволарга, мункирликка юз тутганларидан Хоразм ва бошқа юртларда уларнинг гувоҳлиги тан олинмайди. Ҳозир улар орасида билим — фандан хабардор ё унга қизиқувчи бирон кимса йўқ» (25, II, 22).

Марокашлик сайёҳнинг бу гаплари Бухоро аҳолисини «фиқҳни билувчи, дини, эътиқоди мустаҳкам, яхши ахлоқли, очиқ юзли, меҳрибон ва оқибатли» (75, 54) деб мақтаган ал-Умарий таассуротларига мутлақо зид. Ал-Умарий, мудҳиш харобаларини, Бухоронинг бот-бот босқинга учраб емирилиб туришини гўё кўрмагандай, бу шаҳарнинг гуллаб — яшнашидангина гувоҳлик берувчи манбаълардан кўчирмалар келтиради. Ибн Баттута эса асосан ўз кўзи билан кўрган ҳолатинигина акс эттиради. Эҳтимолки, унинг ғазабнок кайфияти унча ҳурмат билан кутиб олинмаганлигидан ҳам бўлиши мумкин.

Бу муаллифларнинг қайси бирига ишонмоқ керак? Агар араб географик аъналарни билан мутлақо боғлиқ бўлмаган Марко Поло Бухорони «катта, улуғвор шаҳар...» деб атаган, «Бухоро бутун форс мамлакатларида энг яхши шаҳар» (70, 45) деб ёзган бўлса, энг ишончли манбаъ — XIV аср Бухоро ҳужжатлари (78) ўша вақтдаги вайроналарни тасвирлаб, Ибн Баттута сўзларини тасдиқлайди: «Бухоро қишлоқларидан бирининг (Фуракон — II. II.) экинзорларида янги ўтказилган боғлар кўплигидан, марзаларнинг йўқолиб кетганлигидан, ҳисобига етиб бўлмайдиган ерлар бор. Ҳаммаси фойдаланса бўладиган ҳосилдор ерлар, кўрғонлар орасида ҳозир ҳувиллаб ётган баланд тақир тепалик, унда илгари бино ҳам уй-жойларнинг бўшаб қолган ўрни билиниб турибди. Қишлоқнинг дастлабки шарқий чегаралари шўрхоқ қирлар бўйлаб ўтганки, бу Ушмиён ташландиқ ерлари билан Фураконни ажратиб туради, (кейин шарқий чегара) ўша ташландиқ ерларгача... икки пора³ давомида кичик анҳор бўйлаб Фуракон ташландиқ ерларигача боради...» (78, 119—120). XIV аср Бухоро ҳужжатларида ташландиқ ерлар, (вайронагарчиликдан кейин) янги қазилган анҳорлар, боғларни қайта тиклаш ҳақидаги гаплар ҳар қадамда учрайди, бу эса Бухородан

го Самарқандгача чўзилган туташ боғлар ва экинзорлар, парваришсиз, нообод жойларнинг сира йўқлиги ҳақидаги ҳикояларга мутлақо зиддир. Ҳужжатларда тагин шундай хабар берилади: «Яна у Навхас анҳоридан сув ичадиган Бухоро қишлоқларидан Ушмиён ерларини (вақф ерларига ўтказди)... Ушмиён қўрғонлари эса ҳозир ҳувиллаб, ташландиқ бўлиб қолган баланд тепаликлардир. Бу тепаликда олдин ҳар хил иморатлар, шу жумладан масжид, турар жой, омбор, кадиворларнинг ўйлари бўлгучи эди, ҳозир бари ер билан текис бўлиб ётибди» (78, 137) ва ҳоказо.

Бухоро билан танишгандан кейин Ибн Баттута султон Тармаширин қасри жойлашган Нахшаб шаҳрига боради. У ердан мўғуллар босқинидан олдинги ҳашамининг қолдиқларини ҳали ҳам сақлаган Самарқандга йўл олади.

Мўғуллар келишидан олдинги Самарқанднинг тасвирлари ўрта асрнинг кўпгина географик ва тарихий адабиётларида сақланган. Хусусан, шаҳарнинг энг қадимги арабча тавсифларидан бири — Ибн ал-Фақиҳнинг «Китоб ал-булдон»идаги парчада бундай дейилади: «Самарқандни Искандар (Александр Македонский) бино этгандир, қўрғон деворларининг айланаси ўн икки фарсах. Шаҳарнинг ўн икки дарвозаси бор, дарвозалар ораси бир фарсахдан. Девор тепасида уруш эҳтиёти учун ўқхоналар, соқчи миноралари бор. Ҳамма дарвозалар ёғочдан, икки табақали. Узоқ чеккада яна икки дарвоза бўлиб, улар орасида дарвозабонлар учун бошпана қурилган. Экинзорлардан ўтганиндан кейин, бир неча биодан иборат равотга рўпара бўлган. Равот ва суғориладиган ерлар олти минг жарибга чўзилган, рустаклар, боғ ва полизлар девор билан қуршалган, айтганимиз ўн икки дарвоза ҳам мана шу деворнинг дарвозаларидир. Бундан шаҳарга кириб борасан, у беш минг жариб ерни эгаллаб ётади. Шаҳарда аввал жомеъ масжиди, қўҳандиз ва ҳукмдор қасри кўзга ташланади. Бу ерда оқар сув етарли. Шаҳар қўрғони ичида ҳам сой ва анҳорлар оқиб ётади. Қўҳандизнинг (истеҳком) икки томонида темир дарвозалар...» (46, 326).

Шу жойда Ибн ал-Фақиҳ ярим афсонавий маълумотларни келтирадики, буларни кейин бошқа муаллифлар ҳам такрорлайдилар. Яъни Самарқанд гўё (афтидан Искандардан кейин бўлса керак) Туббаъ подшоси (Яманнинг исломдан аввалги шоҳи) томонидан барпо этилган эмиш (46, 326—327). Атоқли тилшунос ал-Асмайига (вафоти ҳижрий 830) таяниб Ибн ал-Фақиҳ дейдики «Самарқанд дарвозаларига ҳимёрий тилида: «Бу шаҳар билан Санъо шаҳрининг ораси минг фарсах, унинг билан Бағдод ва Ифриқия орасидаги масофа минг фарсах» деб ёзилган...» (46, 326). Самарқанд номи авваллари шаҳарни вайрон этган туббаъ подшоси Шамиру (ёки Шамру) ибн Ифриқису номи билан боғлиқ бўлган (46, 25). Ибн ал-Фақиҳ марҳидларни (йўл бекатларини) аниқлашда Самарқандни кўп тилга олади, Самарқанд билан бошқа шаҳарлар орасидаги масофаларни чоғлайди (46, 337, 330, 104 ва бошқалар), Самарқанд теварагини, унинг

боғларини чаманлари билан ном чиқарган Дамашқ Ғутаси⁴ билангина тенглаштириш мумкинлигини айтади. «Яхъё ибн Ақсам дейдики, ер юзида шу уччовидан ҳузурбахшроқ жой йўқдир: Самарқанд қўрғони, Дамашқ Ғутаси ва Ироқдаги Обуллоҳ дарёси» (46, 236). «Китоб ал-Булдон» муаллифи хабар берадики, Самарқанд дарвозаларига худди Ямандаги Ғумдон қопқасига, Нил соҳилидаги устунларга битилган хатларга ўхшаш сирли ёзувлар (қайси тилдалигини айтмайди) нақш этилгандир (46, 245). Биз Ибн ал-Фақиҳда ўрта асрлар учун хос бўлган ҳолни, чинакам тарихий маълумотларнинг афсонавий гаплар билан қоришиб кетганлигини кўрамиз. Ибн ал-Фақиҳ маълумотларидан яна бир қизиғи шуки, у ўша вақт жаҳон бозорида маълум бўлган Самарқанд қоғози ҳақида гапиради (46, 251). Дарҳақиқат, Самарқанд ўша даврда бутун халифаликдаги котиблар ва қаламкашларни қоғоз билан таъминлаб турган.

Ал-Истаҳрий ҳам Самарқанд тўғрисида анча батафсил ҳикоя қилади (52), у шаҳарнинг тўрт дарвозасини номма-ном санаб шарҳлайди: «Шарқ томонга Хитой дарвозаси, ғарб томонга Навбаҳор дарвозаси, шимол томонга Бухоро дарвозаси, жанубга — Кеш дарвозаси орқали юрилади» (52, 316).

Унинг яна бир эътиборли маълумоти шуки, «Самарқандда ичимлик сув қўрғони қувирлардан оқади, шаҳар атрофи чуқур хандақ билан ўралган; ундан олинган тупроқ қалъа деворларини тиклашда фойдаланилган» (52, 316), дейди. Ал-Истаҳрий гувоҳлигича, сув қувири бозор ўртасидаги Рас ат-Тоқ деган жойдан ўтган, бу эса шаҳарнинг энг гавжум маркази эди. Муаллиф Самарқандни тасвирлар экан, ҳамма жойда ям-яшил шаҳар боғу хиёбонларини, Рас ат-Тоққа бориб туташган кўп сонли бозор ва расталарни тилга олади (52, 317). «Самарқанд бозорларининг маркази Рас ат-Тоқдир, — дейди у, — унга боғ ва қасрлардан кўра икки марта кўпроқ кўчалар, бозору расталар бориб туташгандир. Боғи бўлмаган бирон ҳовли, бирон кўча йўқ. Кўрғон деворининг устига чиқсанг ҳам шаҳарни (яъни биноларни) кўролмайсан, чунки бари боғу хиёбонларга бурқалган. Бозорларнинг кўпи равоатда, асосий савдо-сотик ҳам ўша ерда, ички шаҳарда эса савдо аҳли кам. Бу шаҳар Мовароуннаҳрнинг барча йўллари туташган жойдир, савдо тижорат аҳли шу ерда тўпланади. Мовароуннаҳрда етишган ва ишлаб чиқарилган бутун бойлик аввал Самарқандда жам бўлиб, кейин бошқа ўлкаларга шу ердан тарқалади. Исмоил ибн Аҳмад даврида Мовароуннаҳр амирининг қасри Самарқандда эди, кейин у тахтни Бухорога кўчирди» (52, 317—318). Ал-Истаҳрий ҳам Кеш дарвозаларига ҳимёрий тилида битилган қандайдир сирли ёзувларни эслайди (52, 318). Самарқанд заминининг самарадорлиги одамларининг кўркемлиги ва мардлигини мадҳ этади (52, 318). Самарқанднинг Мовароуннаҳрда йирик қулчилик маркази эканини, бу ерда қул савдоси, қулларга касб ўргатиш қўлдорларга катта даромад келтиришини ҳам айтиб ўтади (52, 318).

Бошқа географларнинг асарларида ҳам Самарқанднинг таъ-

риф-тавсифи кўп. Масалан, Ибн Хурдодбех Самарқандни мадҳ этган форс шеърятидан намуналар келтиради (51, 26, 176, 262), шаҳарни қисқача тасвир этиб, у билан Мовароуннаҳрдаги бошқа шаҳарлар оралигидаги масофаларни чамалайди (51, 26), шаҳар тарихи, ҳукмдорининг унвони ҳақида гап очади (51, 20), Самарқанднинг Александр Македонский томонидан бино қилингани ҳақидаги ҳикояни такрорлайди. Ибн Ҳавқалнинг «Китоб ал-ард» асарида ҳам Самарқанд ва Урта Осиёдаги бошқа шаҳарлар тилга олинади (50).

Бунга ўхшаш маълумотлар Ибн Рустада ҳам бор, ўрта аср географлари анъанасига кўра, у ҳам Мовароуннаҳр шаҳарларини «тўртинчи иқлим»га киритади (44). Ал-Яъқубийнинг «Китоб ал-булдон» асарида ҳам шу каби анча қизиқ маълумотлар учрайди (54). Яъқубий ёзадики, «Кешдан буюк Сўғд шаҳригача тўрт бекатли йўлдир. Бу шаҳарлар ичида энг ободи ва сераҳолисидир. Машҳур баходирлари, мард жангчилари бор...» (54, 293). Шундан кейин Яъқубий Самарқанд тарихига доир баъзи маълумотлар беради: «Уни халифа ал-Валид ибн Абд ал-Малик замонида Қутайба ибн Муслим (VIII аср бошлари) забт этган (705—715). Қутайба бу ерларнинг деҳқонлари ва подшолари билан сулҳ тузган эди. Шаҳар баланд деворлар билан қуршалган экан, аммо бу девор бузилиб кетади. Уни (янгидан) мусулмон ҳукмдори ар-Рашид тиклаган (786—809). У ерда туркийлар юртидан оқиб келадиган Ифротдек катта дарё бор, «Насиф» («Ясиф») деб атайдилар (ношир дарё номини диакритик белгилари билан аниқлаб ёзмаган — Н. И.). Бу дарё Самарқанд ерларидан оқиб, кейин сўғд элларига, ундан Усрушонга ўтиб кетади... (54, 293). Яъқубийнинг ёзишича, бу дарё (Зарафшон) водисида олтин қазиб оладилар, у ерда, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бошқа ерларидагидек, мудар, раби сингари Яман қабиларидан бўлган арабларнинг қишлоқлари бор» (54, 294).

«Худуд ал-олам»да ҳам Самарқанд ҳақида қисқа-қисқа маълумотлар учрайди», бу гуллар яшнаган ва жуда ёқимтой, катта шаҳар, — лейилади унда, — бутун дунёдан савдогарлар жам бўлишади. Ички қалъаси (шаҳристони), истеҳкоми бор, тевараги обод» (77, 113). Кейин Самарқандда манихейлар ибодатхонаси борлигини, Самарқанд бутун дунёга машҳур қоғоз ишлаб чиқариш маркази эканлигини айтади (77, 113, 352).

Ал-Умарий асосан «Ашкал ал-ард» муаллифининг маълумотларидан фойдаланиб, Самарқандни яшнаган шаҳар сифатида таърифлайди: «Самарқандга келсак, бу юксак қўрғонли буюк шаҳардир. Шаҳарга назар солган (одам) кўм-кўк дарахтзорларни, муҳташам қасрларни, бир-бирига қўшилган дарёларни, оппоқ биноларни кўради. Қаёққа боқсанг кўзинг яйрайди, қайси боққа кўз солсанг дилингни ҳайрат чулғайди. «Ашкал ал-ард» муаллифи дейди: «У ерда сарвлар, турли жонворлар — фил, туя, сигир ва гўё бир-бирига ташланмоқчи бўлиб турган ёввойи ҳайвонлар шаклида тарашланган...» (75, 55). Еки: «Муслим ибн Қутайба дедиларким, «Самарқандга яқинлашганимда уни нимага

қиёслашни ўйлаб қолдик, аммо бунга муносиб ўхшаш тополмадик». Мен эса дедим: «Унинг ранги осмонга монанд, қасрлари эса — осмонда чарақлаган юлдузлар, дарёлари мисли Сомон йўлидек!» Бу ўхшатишларим барчага маъқул бўлди» (75, 55).

Шундан кейин ал-Умарий Самарқанднинг тўрт дарвозаси, кўп сонли бозорлари, ҳаммомлари, карвонсаройлари, турар жойлари тўғрисида ҳикоя қилади. «Баъзи жойларда, — деб давом этади, у — бозор ўртасида тошдан (ўйилган) баландликлар бор, бу тепаликлардан ас-Саффорин (мис кони) деб аталган жойдан келадиган сув оқиб ўтади» (75, 56). Шундан кейин ал-Умарий «Қўрғошин қувирлар» ва Самарқанд атрофидаги хандақ ҳақидаги (75, 56) Яман подшоси ва шаҳар дарвозасидаги ҳимёрий битиклар ҳақидаги гапларни такрорлайди (75, 56—57).

Ал-Умарийнинг қуйидаги сўзлари жуда қизиқарлидир: Самарқанд «Чингизхон ва унинг авлодлари даврида кўрган бахтсизликлари, бошига тошқиндай ёғилган кулфатларга қарамай, сочни бирдан оқартириб юборадиган мусибатларга дуч келган бўлса ҳам, кўзни қувонтирадиган кўркини сақлаб қолган эди...» (75, 60).

Ал-Умарийнинг ўз замони анъаналарига мувофиқ сербезак қофиядор насрида кўп оғир кунларни бошидан кечирган Самарқандга меҳр ва самимий хайрихоҳлик яққол сезилиб туради, у ҳатто Дамашқ Ғутасини ҳам «Сўғдиёна Самарқанднинг бир парчасигинадир» деб атайди (75, 60).

Ибн Баттута Самарқанддан кейин Термизга, ундан эса Жайхун дарёси орқали Хуросонга ўтиб кетади. Йўл-йўлакай, ўша маҳал аҳоли яшамайдиган, хароба бўлиб ётган Балхни тасвирга олади: «Балхни кўрган одам унинг қачонлардир гуллаб — яшнаган шаҳар эканини, муҳташам биноларини беихтиёр эслайди, ҳозир уларнинг баъзиларигина сақланиб қолган. У маҳаллар бу катта сатҳларни эллаган улўвор шаҳар эди. Масжид-мадрасаларнинг изигина, ложувард пештоқларидаги хатларнинг асарларигина қолибди» (25, II, 398).

Кейин Ибн Баттута Ҳиротга етиб келади. Уни Хуросоннинг аҳолиси кўп энг катта шаҳри деб атайди. Ҳирот султони Муизиддин ал-Қуртга бир неча саҳифа бағишлайди: «Бу султон Ғиёсиддин ал-Ғурийнинг ўғли буюк султон Ҳусайндир; у ҳаддан ташқари мард киши, ўз бахтини илоҳий мадалдан деб билади. Фақат ажабланиш мумкинки, у икки марта Аллоҳнинг қўллаб-қувватлаши ва мададини аниқ сездди. Биринчи марта бу унга қарши исён кўтарган султон Халил билан тўқнашувда бўлган эди (Халил ниҳоят унга асир тушганди); иккинчи марта — Рофизийлар султони Масъудга қарши жанг қилган пайтида. Шахсан Ҳусайн ўзи бошчилик қилган бу жанг Масъуднинг мағлубияти, қочиши ва салтанатни бой бериши билан тугаган эди. Султон Ҳусайн отаси Ғиёсиддиннинг меросхўри бўлган ўз акаси Ҳафиз вафотидан кейин тахтга чиқди» (25, III, 64).

Ҳирот ҳақидаги бобда Ибн Баттута Хуросонда (Сабзавор ва Нишопурда) ўз мустақил давлатини тузиб, ярим асрча ҳукм

сурган сарбадорлар ҳокимиятининг келиб чиқиши ҳақида ҳам ҳикоя қилади. Бу ҳақда у анча батафсил ёзмалар қолдирадими, сарбадорлар давлатидаги маиший манзараларда хайрихоҳ одамнинг нуқтаи назари билиниб туради. Ибн Баттутанинг сарбадорлар ҳаракати ҳақидаги маълумотлари тарихчилар учун катта аҳамиятга эга, чунки улар бошқа манбаъларда такрорланмайди.

1333 йилнинг ёзини Ибн Баттута Эроннинг шарқи-шимолида ва Афғонистон йўлларида ўтказди, қадимий шаҳарлардан Нишопур, Машҳад, Бистам ва Кобул билан танишади, Ҳиндикуш чўққиларидан ошиб, Ғазна ҳам «ўлим хавфи келтирувчи самум довуллари қутирган» саҳро орқали, савдо карвонлари билан Ҳиндистонга жўнайди. 1333 йилнинг 12 сентябрида Ҳинд дарёсини кечиб, ниҳоят кўп йиллар орзу қилган мамлакати — Ҳиндистонга етиб келади.

Ҳиндистонда Ибн Баттута саккиз йилча бўлиб, мусулмон мамлакатларидан келган олим, шоир ва сайёҳлар ҳомийси султон Муҳаммад Тўғлоқ (1325—1351) саройида яшаб ижод қилади. Бу ерда у тез орада султоннинг ва унинг онаси Махдума Жаҳоннинг яқин кўрган кишиларидан бўлиб қолади. Султон унга бир неча қишлоқни суюғол қилиб, ўз пойтахтидаги моликийлар мазҳабининг қозиси этиб тайинлайди. Ибн Баттута бу ерда яна султон ҳам сарой аҳли томонидан Шайх Қутбиддин мақбарасига ато этилган катта ерлардан олинадиган даромаднинг эгаси ҳам бўлиб қолади. У ўз вазифаларини сидқидилдан адо этар, амир ва ҳокимларнинг жанжалларини ажрим қилар, султон билан тез-тез учрашиб, унинг мамлакат бўйлаб қилган сафарларида ҳамроҳ бўлар эди. Сайёҳ Деҳлининг марказида ўзига уй солади, унинг рўпарасида масжид иншо этади, кўп сонли қулу канизлари, созандау хонандалар, раққосалар ҳамроҳлигида саёҳатларга чиқар эди.

1342 йили Ибн Баттута таъқибга учрайди. У аҳоли орасида анча нуфузли шайх Шаҳобиддин мазорини зиёрат қилгани борган эди. Шу шайх ўзи қазиган ғорда, ўзлатда яшаган, кейин хиёнатда айбланиб Муҳаммад Тўғлоқ томонидан қатл этилган. Бу «гуноҳи» учун Ибн Баттута қозилиқдан четлатилади. Шундан кейин у ўз ҳаёти учун хавфсираб, мулкани, қулу канизларини сотиб, ўзлатга кетади. Аммо беш ойдан сўнг султон уни чақириб олиб, Деҳлидаги моликийлар жамоасининг қозилигини таклиф этади. Лекин Ибн Баттута буни рад қилади. Шунда Муҳаммад Тўғлоқ ундан султоннинг шахсий элчиси сифатида Хитойга бориб, императорга Ҳиндистонда Будда ибодатхонаси қуришнинг шартлари ҳақидаги номани топширишни илтимос қилади. Бу масалада Хитойдан бир неча элчилар келиб кетган эди. Ибн Баттута бу илтимосни қабул қилиб йўлга отланади. Аммо элчининг сафари ўнгламади. Йўлда унга қуролли ҳиндилар тўдаси ҳужум қилиб, карвонини талон қилади. Ибн Баттута асир тушади. Бир иложини қилиб қутилгандан сўнг Қулл шаҳрига етиб, султонни воқеадан хабардор қилади. Султондан мактуб ва сов-

ғалар олгандан кейин яна сафарини давом эттиради. Ғарби — жануб томонга юриб, бир неча ойдан кейин мўъжазгина порт шаҳрига етиб олади, бу ерда элчи карвони юкларини кемага ортиб, Араб денгизи соҳили бўйлаб жанубга йўл олади. Йўлакай Синдопурга (Гоа) кириб, Ибн Баттута ва унинг ҳамроҳлари ғарби-жанубий Ҳиндистоннинг энг катта денгиз порти — Каликутга етиб борадилар. Бу ерда элчи карвони захира жамғариб, астойдил тайёрлангач бир неча кемага энди жойлашганида яна ишқал чиқади. Денгизда довул кўтарилиб, пўртанада бир кема ҳалокатга учраб, элчининг ҳамма ҳамроҳлари ва султон берган совғалар бари ғарқ бўлади. Кеманинг дарғаси қочиб кетади. Ибн Баттута кемасини қидириб, Ҳиндистоннинг барча жанубий портларини кезиб чиқади. Бу саргардонлик мобайнида, 1343 йилнинг бошлари эди, Ибн Баттутага маълум бўладиги, султон Жамолиддин элликта кемаи қуроллантириб Синдопурни забт этгани йўлга чиқибди. Сайёҳ султонга ҳамроҳ бўлиб, Гоагача йўлини давом эттиради. Лекин бу ерда узоқ туrolмайди, чунки Жамолиддиннинг кутилмаган ҳужумидан сўнг ўзини сал ўнглаб олган маҳаллий аҳоли хужумга ўтиб, оролни қуршай бошлайди. Шунинг учун Ибн Баттута султонни тарк этиб, йўловчи кемада Каликутга қайтади. Энди ҳамроҳлари ва мол-мулкидан айрилганига тамом амин бўлгач, муҳтожликда қолган сайёҳ Малдив ороллари сари жўнашга аҳд қилади.

Малдив ороллари (Жазоир зибат ал-маҳл) аҳолисининг кўпчилиги мусулмонлар эди. Ибн Баттута бу ерда, султон Муҳаммад Тўғлоққа яқин бўлганлиги туфайли, ҳурмат кўради. Тез орада қози этиб тайинланади. Нуфузли арбоблар билан қариндош бўлиб олиш ниятида ороллар ҳукмдорининг ўғай онаси, вазир Абдуллоҳнинг ўғай қизи, бошқа бир вазирнинг фарзанди ва марҳум султон Шаҳобиддиннинг беваси бўлган Хадичага уйланади (25, IV, 149).

Бу ердан Ибн Баттута дипломатик вазифа билан Маабарга кетаётиб йўлда Цейлон оролига тушади. Бу 1344 йилнинг охири эди. Оролни томоша қилиб бўлганидан кейин Ҳиндистоннинг жанубидаги Маабар беклигига бориб, у ернинг ҳукмдори Ғиёсиддин қабулида бўлади. Бу ҳукмдор уни катта эҳтиром билан кутиб Малдив оролларини забт этишда ҳарбий мадад ваъда қилади.

Бироқ кўп ўтмай вабо эпидемиясида бу ҳукмдор ўлиб кетади ва Ибн Баттута Жазоир зибат ал-маҳлга қайтиб келади. У қайтганда яқин дўсти Жамолиддин ҳам вафот этганди. Ибн Баттута кемада яна қирқ уч кун йўл юриб Бенгалияга тушади. Бу ернинг кўп жойларини кўриб, ажойиботлари билан танишгач, 1345 йилнинг иккинчи ярмида Хитой янги сафарини бошлайди. Суматра, Ява оролларида бўлиб, «Тавалиси» деган мамлакат (бу жой ҳануз аниқланмаган) орқали, кейин денгиз бўйлаб Хитойга етиб боради.

Ибн Баттутанинг Ҳиндихитой ва Хитой сафари унинг саёҳатларини ўрганувчи тадқиқотчилар орасида ҳозиргача турли баҳс-

ларга сабаб бўлмоқда. Бу баҳслар хулосасини И. Ю. Крачковскийда (107, 425—426) кўриш мумкин, олим Марокаш сайёҳининг Шарқий ва Шарқи-жанубий Осиё ҳақидаги маълумотларининг ҳаққонийлигини исботлаган. Унинг хулосалари мутлақо адолатлидир: Ибн Баттута ҳикояларининг таҳлили Г. Юл, Ферран каби тадқиқотчиларнинг шубҳалари ва «Ибн Баттута Ҳиндихитойда бўлмаган» деган фикрлари асоссиз эканини кўрсатади (172, 157).

Албатта, Ибн Баттута Хитойда бўлган вақтида кўрган кўп нарсаларини тўғри тушунмаган ва хато англаган бўлиши, ўз суҳбатдошлари ва таржимонларининг гапларини гоҳида жўнроқ қилган бўлиши мумкин. Бу борада унга аввало тилининг бегоналиги халақит берган. Масалан, мусулмон мамлакатларида Зайтун деб аталадиган хитой порти Цю-Тунга (Цюаньч-жоу) келганида Ибн Баттута бу ерда зайтун дарахти кўп ўсса керак деб ўйлаган. Аммо келиб бунинг аксини кўрганидан сўнг буни қуйидагича тушунтиради: «Кемадан тушганимиздан кейин келган биринчи шаҳримиз Зайтун шаҳри эди. Аслида бу ерда зайтун дарахти йўқ экан, чунки зайтун Ҳиндистонда ҳам, Синда (Хитой) ҳам ўсмайди. «Зайтун» — шунчаки шаҳарнинг номи» (25, IV, 269).

У кўпгина бошқа шаҳар ва жойларнинг номларини ҳам таҳминан мана шу тарзда изоҳлайди. Чунончи, Ханса (Хан-цюфуй) шаҳрининг номи ҳақида бундай ёзади: «(Ханса) шаҳрининг номи худди атоқли араб шоирасининг исмидек талаффуз этилади, бу араб тилидан ўтган атамами ёки шу ҳолатда хитойчада ҳам борми — буни билмадим» (25, IV, 287—288).

Сайёҳнинг суҳбатдош ёки таржимон ёрдамисиз, мамлакат ҳаёти ва урф-одатларини бевосита кузатиш натижасида олган таассурот ҳам маълумотлари айниқса ҳаққоний ва тасвирлари жонлидир. Мусофирнинг кўрган нарсалари ичида муҳимини ажратиб олишдаги зийраклиги ҳайратга солади. Ибн Баттута кўпроқ бошқа юртларни ўз ватани Марокашдан ажратиб турадиган воқеа-ҳодисалар ҳақида хабар беради. У хитой рассомларининг юксак маҳорати, қоғоз пул истифода қилиниши, тошкўмир қазиб олиш, ажнабий савдогарлар манфаатини ҳимоя қиладиган қонунлар ҳақида ёзади, Хитойнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳақида ҳикоя қилади.

Унинг ҳунармандлар ҳақидаги гувоҳликлари жуда қизиқарли: «Бу майдондаги гумбазли биноларда ҳунар эгалари нодир либослар тикадилар, қурол-яроқ ясайдилар. Амир Қуртайнинг менга хабар беришига қараганда, у ерда бир минг олти юз ҳунарманд ишлайди, ҳар бирининг қарамоғида уч ёки тўрт шоғирд бор, ҳаммаси хоннинг (император) қулларидир. Оёқларида кишан, саройлардан ташқарида яшашади. Шаҳар бозорига қатнашларига ижозат бор, аммо қалъа деворидан ташқарига чиқиш манъ этилган. Юз киши — юз киши бўлиб ҳар кун и амир ҳузуринда ҳозир бўлишлари шарт, бордию биронтаси кам бўлса, бунинг учун шу гуруҳнинг халфаси жавоб беради. Шундай одат

бор: кимда ким ўн йил ишлаб берган бўлса, оёғидан кишанни ечиб оладилар, кейин ихтиёри ўзида — истаса шу ерда қолиб кишансиз ишлайди, истаса — хоҳлаган жойига кетиши мумкин. Лекин хоннинг давлатидан ташқарига чиқиши тақиқланади. 50 ёшга етганларида ишдан озод қилиниб, ғазна ҳисобига яшайдилар...» (25, IV, 287—288).

Шундан кейин сайёҳ «буюк амир Қуртай» ҳақида ҳикоя қилади: «Қуртай — Синнинг бош амири... Биз унинг ҳузурда уч кун меҳмон бўлдик, кейин у ўз ўғлини биз билан қаналга юборди. Унга ҳамроҳ бўлган созанда ва хонандалар хитой, араб, форс қўшиқларини куйладилар. Амирнинг ўғли форсча қўшиқларни жуда яхши кўрар экан. Хонандалар битта форсча ашула айтиб, кейин амирзоданинг буйруғи билан уни бир неча бор такрорладиларки, мен сўзларини уқиб олдим. Қўшиқнинг оҳанги ажойиб эди» (25, IV, 289—290).

Келтирилган парчадан кўриниб турибдики, Хитойга бормаган одам, қанчалик уринмасин, бундай тафсилотларни ўйлаб чиқаролмас ва ифодалаб беролмас эди. Айниқса, хонандалар бир неча бор такрорлаган форс ашуласига диққат қилайлик. Ибн Баттута қўшиқнинг муаллифини атамайди, уни овруполик тадқиқотчилар ҳам билмасди. Лекин атоқли Эрон олими Муҳаммад Қазвиний (вафоти 1949) бу қўшиқ матни Саъдий Шерозий (вафоти — 1291) «Таййибот» мажмуасидан олинган ғазалнинг бир қисми эканини аниқлайди. Бу матн қуйидаги маънодадир:

Сенга кўнгил берганимдан бери
Хаёл уммонига фарқ бўлдим.
Ҳатто намоз ўқиганимда ҳам
Меҳробда гўё сен намоем.

Ибн Баттута Пекинга амча ноқулай пайтда келиб қолади. Пекинда яшайдиган мусулмон арбоблари ва шайхлар сайёҳни қувонч билан кутиб олган бўлсалар ҳам, у Хитойга келишда мўлжаллаган асосий вазифасини адо этолмади, чунки бу вақт мамлакатда ўзаро низо ва жанглар бошланган, мўғул хони Тўғон Темур пойтахтни ташлаб чиққан эди. Пекинда тартибсизликлар кучайганда сайёҳнинг Ҳиндистонда танишган ошнаси, эндиликда Хитойда садри жаҳон («мусулмонлар сардори») унвонига эга бўлган Бурҳониддин Сағарчи унга ватанга қайтишни маслаҳат кўради.

1346 йил кузида Ибн Баттута Пекиндан жўнаб кетади. Буюк Қанал бўйлаб Зайтун портига тушади-да, келган йўли билан Ҳиндистонга қараб сузади. Қирқ кундан сўнг, 1347 йили Араб денгизи шарқий қирғоғидаги ҳинд порти — Коуламга келиб тушди ва шу йил январ охирида Қаликутга етиб, у ердан пойтахтга, Муҳаммад Туғлоқ саройига жўнамоқчи бўлиб турганида режалари ўзгариб қолди.

Ибн Баттута кемада яна 28 кун юриб, 1347 йил апрелида Зафарга келади, у ердан Ҳормузга жўнайди, ҳеч қаерда тўхтамасдан Эронни яна кесиб ўтади-да, Маймана, Шероз, Язд, Ис-

фаҳон, Шустар ва Ҳувайзо шаҳарларини бориб кўради. Ҳувайзодан Басрага, Нажафга, ундан эса Бағдодга ўтади ва ниҳоят яна Дамашқда пайдо бўлади. Бу ерда у 1348 йилнинг апрелигача бўлиб, Ҳама ва Хомс орқали Ҳалабга бориб яна июнгача туради. Физага кетаётиб, у ерда ўлат бошланганини, «кунига минглаб одам ўлаётганини» эшитгач, Хомсга қайтади. Аммо вабо бу ерга ҳам етиб келган эди. Шунинг учун, тўхтамай, тўғри Дамашққа йўл олади, аммо бу буюк шаҳарда ҳам ўлат «кунига икки минг тўрт юз кишини олиб кетаётир» деб эшитади. Шундан сўнг Ибн Баттута Қуддус орқали Мисрга ўтиб кетади. Бу ердан у 1348 йилнинг ноябр ўрталарида яна, тўртинчи бор, Макка зиёратига отланади. Ҳаж расми — удумларини адо этгач, Дамашққа кетаётган карвонга қўшилиб Фаластинга, ундан 1349 йил бошида яна Қоҳирага қайтади. Ватанига қайтиш ниятида 1349 йил апрелида кемага тушиб Тунисга сузиб кетади. Аммо денгизда қароқчилар ҳужум қилиб, кемани тортиб оладилар. Сайёҳ энди оддий қайиқда Сфаксгача бориб, ундан қуруқликда Тунисга етиб олади. Тунисда уни мамлакат султони Абул Ҳасан ибн Абу Саид ибн Абдулҳақ қабул қилиб зиёфат беради. Шундан кейин Ибн Баттута Сардиния оролини томоша қилиб, 1349 йил ноябрида Фасга келиб етади, бу шаҳар ҳокими — маринийлар сулоласидан бўлган султон Абу Инон (1348—1358) унинг шарафига тантанали зиёфат беради.

Ибн Баттутанинг саргузаштлари бу билан тугамайди. Танжарда онасининг қабрини зиёрат қилгач, у Жабалториқ бўғози орқали ҳали ҳамон араблар қўл остида бўлган Жанубий Испанияга ўтади. У бу ерда султоннинг топшириқларини бажариши керак эди, топшириқ нимадан иборатлиги «Саёҳатнома»да айтилмаган.

Сайёҳ бу мамлакатда Рондо, Малага, Гранада шаҳарларини айланиб, яна Жабалториқ орқали Фасга қайтади. Аммо 1352 йилнинг феввалида Абу Иноннинг топшириғига биноан янада мураккаброқ ва узоқ йўлга — Африка сафарига чиқади. Сижилмасу орқали, ислом динини яқинда қабул қилган Мали давлатининг Тимбукту шаҳрига боради. Ундан қайтишда Тагаднинг мис конларини кўздан кечириб, 1353 йил 12 сентябрида қул савдоси билан шуғулланувчи савдогарлар карвони билан Агадес воҳаси бўйлаб жуда мушкул сафарга чиқади ва совуқ қишнинг беҳисоб азобларини бошдан кечириб, Аблас чўққисидан ошади-да Фасга қайтади⁵.

Сайёҳнинг бу сафар ҳақидаги ҳикоялари султон Абу Инон ва унинг яқинларида катта таассурот қолдиради. Шунинг учун султон сарой тарихчиси, «юксак услуб»ни яхши эгаллаган ёзувчи Ибн Жузай ал-Калбийга Ибн Баттута ҳикояларини ва эсдаликларини ёзиб олиб, махсус китоб тузишни буюради. Биз Ибн Баттута билан Ибн Жузайнинг қачон иш бошлаганликларини билмаймиз, лекин аниқ маълумки, сайёҳ ҳикояларини ёзиб олиш ва таҳрир ишлари 1356 йил феввалида ниҳоясига етган (25, IV, 451).

Ибн Баттута ҳаётининг сўнги йиллари ҳақида бизда маълумот жуда кам. Ҳатто унинг вафот этган йили ҳам ҳозиргача аниқ маълум эмас.

Ибн Жузай китобининг хотимасидаги сўзларга қараганда, Ибн Баттута Шарқий Африка саёҳатидан қайтганидан кейин сарой олимлари қаторида ишлаган. Фасда у, афтидан, саройда яшамоқчи бўлган. Аммо китоб устида иш тамомлангандан сўнг тез орада у ҳомийсидан маҳрум бўлади (Абу Инон 1358 йилда вафот этган) ва, «Дурар ал-Камин» муаллифининг хабар беришича, умрининг охириги йиллари Марокашнинг чекка шаҳарларида қозилик вазифасида ишлайди (47, III, 424).

Оврупо олимларининг кўпчилиги ўз тадқиқотларида Ибн Баттута 1377 йилда вафот этган деб кўрсатадилар (107, 420). Аммо бу сана қайси манбаъларга асосланиб белгиланганини билолмадик. Бизга маълум бўлишича, сайёҳ ҳаётининг сўнги йиллари ҳақида эслатувчи бирдан-бир манбаъ Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг, биографик сўзлигидир. Бу олим Ибн Марзук маълумотига таяниб, (770/1368—69) йилларда Ибн Баттута ҳали барҳаёт бўлганлигини айтади.

Баъзи маълумотларга қараганда, Ибн Баттута Танжар яқинида дафн этилган, бу ерда «авлиё Аҳмад ат-Танъий қабри» бор дейдилар, сайёҳнинг хоки-поки шу ерда бўлса ҳам эҳтимол (149).

Ибн Баттутанинг саёҳати ҳақиқий жасорат ва, шу билан бирга, ғоят катта жисмоний ҳам маънавий матонатгина эмас, усталикни, турли вазиятларга мослаша билишни ҳам талаб қиладиган оғир ва машаққатли меҳнат эди. Бу зотнинг бутун ҳаёт йўли саргардонлик ва дарбадарлик билан ўтганки, уни сафару саёҳатлардан ажратиб баён этиш мумкин эмас. Унинг бутун туриш-турмушига айланган бу саёҳатлардан муддао нима эди? Ибн Баттута ўз шахси, ўз интилишларининг сабаблари тўғрисидаги мулоҳазалардан қочади, бу ҳақдаги маълумотларни сайёҳ ёзмаларининг тўқимасидан заррама-зарра топиб теришга тўғри келади.

Бир қарашда у муқаддас шаҳар ва қадамжоларни зиёрат қилиб, шу туфайли замондошлари олдида эътибор қозониш, ёки, 1305 йили Дамашқда бўлганидек, фикрдан ваъзу мунозаралар тинглаб, бирон ҳадис мажмуасидан мударрислик қилиш ҳуқуқига эга бўлиш (25, I, 248), ёхуд турли мамлакатларнинг ҳукмдорлари, нуфузли арбобларидан ҳадиялар олиш сингари шахсий манфаатларини кўзлагандек кўринади.

Афанасий Никитининг ўрта асрлардаги овруполикларни ҳам Ҳинд ҳукмдорларининг ажойиб саховати ҳақида аввал Маққада эшитган Ибн Баттутани ҳам жуда қизиқтирган Ҳиндистоннинг афсонавий бойликлари ҳақидаги ҳикоялар ҳам эътиборсиз қолмаган.

Аммо булар асосий муддао эмас эди. Афтидан уйғониш даври тонгида Шарқ ва Овруподан чиққан кўп сонли сайёҳлар сингари, Ибн Баттута ҳам янги ўлкалар очувчи кашшофлар сира-

сидан бўлган. Бу одамларни иқтисодий ва снёсий сабаблардан ҳам кўра кўпроқ дунёни кўриш-билиш ташналиги йўлга чорлаган. Дунё кенгайиб борар эди, бунда хусусан сайёҳларнинг хизмати кам эмас.

Арабларга таниш бўлган «аҳоли яшайдиган қуруқлик» тобора кенгаяр, у билан бирга янги мамлакат ва шаҳарларга қизиқиш ҳам ортар, номаълум элу элатлар билан танишиш орзуси, Ибн Баттутанинг ўзи ёзганидек «дунё кўриб кўнгил очиш, турли ажойиботларни кўриш, мўъжизалар ҳақида ҳикоялар эшитиш, кенг билим орттириш, қизиқ-қизиқ одамлар билан танишиш, тақдирни синаш» (25, II, 409) истаги кучайиб борар эди. Ибн Баттутанинг «бир юрган йўлдан иккинчи марта ўтмаслик» (25, II, 26) ҳақидаги шиори ҳам худди мана шу мумкин қадар кўпроқ кўриш-билиш истаги билан изоҳланади. Сайёҳ йўлида тез-тез дуч келган тўсиқ ва қийинчиликлар ҳам, кўп турли машаққат ва муҳтожликлар ҳам уни аҳдини ўзгартиришга мажбур этолмайди.

Ибн Баттута эзгу орзуси бўлган Ҳиндистонга осонлик билан етолмади. У ерга сайёҳ 1332 йилги ҳаж сафаридан кейинроқ отланган эди, аммо кейинроқ афсус билан хотирлайди: «Ўзимга ҳамроҳ тополмадим, йўлга етарлик маблағим ҳам йўқ эди» (25, II, 250—251).

Ўз саёҳатлари мобайнида Ибн Баттута ахий (дарвешлар биродарлиги) жамоасининг меҳмондўстлигидан кўп фойдаланади. йўловчиларга таом ва бошпана берадиган сўфийлик хонақола-рида қўноқ бўлади. Шаҳар ҳокимлари ҳам савоб учун унга совга ва таомлар юбориб турар эдилар, зотан марокашлик сайёҳ ўз даврининг кўзга кўринган дин арбоблари билан таниш эканлигини яширмайди, хусусан, унинг икки таълимот — маликийлар ва шофийийлар мазҳабининг қозиси эканлиги ҳақида гувоҳнома-лари бўлган (бу эса Муҳаммад Тўғлоқ даврида Деҳлидаги маликийлар жамоасининг қозиси мансабини эгаллашига имкон берган). Аммо Р. Хеннингнинг гўё сайёҳнинг «ислом динининг мутаассиб фидойиси» бўлганлиги, «христиан мамлакатларига боришдан атай бош тортган»лиги (132, II, 206) ҳақидаги мулоҳазаларига қўшилиб бўлмайди. Бу мулоҳаза Оврупода исломга анъанавий салбий муносабатлар таъсирида юзага келган бўлса керак. Шариат қозиси ва муҳаддислик касбидан келадиган даромадлардан ўз тирикчилик маблағи бўлмаган Ибн Баттутанинг бирон христиан мамлакатада ўзлигини кўрсатиши ва қўллаб-қувватланиши мушкул эди. Ахир у на ҳақиқий савдогар, на тиб илмидан хабардор, на бирон давлатнинг расмий вақили бўлган. Афтидан, унинг савдо-сотиқ қарвонсаройларида тунаш учун ҳам маблағи бўлмаган. Ислом илми эса унга мусулмон мамлакатла-ригагина йўл очган (114, 15).

Шунингдек, «Ибн Баттутанинг диний мутаассиблиги, ислом билан боғлиқ нарсаларга бефарқ қарай олмаслиги баъзан берган маълумотларининг холислигига анча халақит беради» (132, II, 207) деган фикрга ҳам қўшилиш қийин. Бизнинг тушунча-

миздаги холислик ўрта асрлардаги «холислик» билан тенг эмас. «Мугаассиблик»ка келсак, айтиш керакки, сайёҳнинг эътиқодли мусулмон бўлганлиги шубҳасиз, ammo унинг мулоҳазаларида христиан ё бошқа бирор ғайридинга қарши айтган сўзини тополмайсиз, аниқроғи — уларни ҳеч қаерда тилга олмайди. Чингизхонга нисбатан қўллаган «лаънати» сифатига келсак, бу, табиийки, жаҳонгирнинг шафқатсизлиги, ўзга халқлар бошига солган кулфатлари оқибатида айтилган сўздир. Муғул ҳукмдорларининг бошқаларига, жумладан, мусулмон бўлмаганларига ҳам Ибн Баттута холис баҳо беради.

Бизнинг назаримизда, Р. Хеннингнинг: «У (яъни Ибн Баттута) ҳар хил миш-мишларни, ҳеч бир аҳамияти бўлмаган мўъжизавий ҳодисалар ҳақидаги ишониб бўлмайдиган ҳикояларни етказишга Марко Полодан кўра мойилроқ» (132, II, 207) дейиши ҳам тарихийликка зиддир. Биринчидан, «ҳар хил миш-мишлар» Марко Полонинг китобида ҳам оз эмас, балки Ибн Баттутадагидан ҳам кўпроқдир. Иккинчидан, биз учун «ҳеч бир аҳамияти бўлмаган» баъзи нарсалар Марко Поло учун ҳам, Ибн Баттута учун ҳам ғоят муҳим бўлган бўлиши мумкин. Бирон авлиёнинг «мўъжиза»си уларга, масалан, ўша вақт қайси мамлакатда қандай танга зарб этилганидан кўра, эҳтимол, муҳимроқ бўлиб кўрингандир.

Асарнинг яратилиш тарихи «Саёҳатнома»ни Ибн Баттута тилидан ёзиб олган «муҳаррир» Ибн Жўзай ал-Калбийнинг сўзбошисида баён этилган. Бу сўзбошининг мундарижаси И. Ю. Крачковскийнинг «Араб географик адабиёти» асарида келтирилган ва таҳлил қилинган.

Китоб охирида иккита қайд борки, мазмунига кўра улар ал-Калбийнинг сўзбошисидаги маълумотларга мос келади. Биринчи қайд бундай: «Тухфат ан-нуззар фи ғаройиб ал-амсар ва ажойиб ал-афсар» («Ғаройиб шаҳарлар ва ажойиб сафарлар тамошаси ҳақида тухфа») деб аталган «Саёҳатнома» шу жойда тугайди. Унинг ёзилиши 756 йил зулҳижжа ойининг учинчи куни (1355 йил 9 декабр) охирига етди» (7, 681).

Иккинчи қайд ҳам китоб охирида, Абу Инонни шарафловчи сўзлар ва сайёҳга мадҳ — санолар айтилган жойда, юқорида кўчирилган парчадан кейин келади: «Бу китобни тузиш ишлари 757 йил сафар ойида (1356 йил феввали) тамомланди» (7, 682).

Сўзбошидан ва Ибн Жўзайнинг қайдларидан кўринадики, Ибн Баттута «Саёҳатнома»сига ўша давр талабларига биноан қофиядош сўзлардан иборат, анча сербезак ва жимжимадор сарлавҳа қўйилган: «Тухфат ан-нуззар фи ғаройиб ал-амсар ва ажойиб ал-асфар». Сўзбошида ҳам, асар матни ва хотимасида ҳам бундай ном ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Ўз замонининг «илмий» услубини эгалламаган Ибн Баттута ўз асарига бундай ном бермаган бўлса керак. Асар номи ҳақидаги юқорида келтирилган изоҳ Ибн Жўзай томонидан китоб устида иш тугаллангандан кейин ёзилган бўлиши эҳтимолга яқинроқ. Ammo бу сарлавҳа сингдаи чоғи, китоб адабий тасарруфга «Ибн Баттута

саёҳатномаси» номи билан кириб келган ва ҳозиргача шу ном билан яшаб келади.

Ибн Баттутанинг маълумоти умуман китобий таҳсилдан бўлмаса керак. У билган ҳамма нарсалар асосан турли юртларда ўзи учратган олим ва уламолар суҳбатидан олинган. Сайёҳ кўпроқ ислом қонуншунослиги билан қизиққан. Имкони бўлган жойда у йирик олим фақиҳлардан мударрислик ҳуқуқини берувчи ва қозилик мансабига йўл очувчи гувоҳномалар олган. Аммо анъанавий схоластик ҳамда аниқ фанлардан беҳабар эди. Ҳикояларида биронта шеърӣ асардан кўчирма ёки адиб ва олимлар асарларини эслаш йўқлигидан кўриниб турибдики, ёзма адабиётдан ҳам унча хабардор бўлмаган. Ижодий услуб ва адабий тил соҳасида ўзида куч сезмаганидан муҳаррир — Ибн Жузай ёрдамига муҳтож бўлган. Бу, албатта, Ибн Баттута китобининг бутун руҳига ҳам таъсир этган бўлиши керак. Ибн Жузай адабий услубда Ибн Баттутадан анча кучли ва комил эди. У расмий суҳандонликнинг барча белгиларини эгаллаган сарой адиби бўлгандир.

Ибн Жузай Гранадада туғилиб катта бўлган. Анъанавий мактаб маълумотини олгач, Насрийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор Абул Хўжа Юсуф (1333—1354) девонида хизмат қилади. Маҳкамадаги иш билан бирга, адабий-тарихий тадқиқот билан ҳам шуғулланади: унинг Муҳаммад пайғамбар ҳаётига ва шажарасига бағишланган иккита асари бизгача етиб келган (107, 422). Гранадада ўз ҳукмдори билан оралари бузилгач, Ибн Жузай Абу Инон саройига ўтади ва бу ерда ҳам кўчирувчи, котиб вазифасида ишлайди. Ибн Баттутанинг ҳикояларини кўп эшитган Абу Инон оғзаки баёнчиликка уста бўлган сайёҳнинг «юксак» ёзма услубдан беҳабар эканини пайқаб, китобнинг адабий таҳририни ўзича тажрибали деб бўлган Ибн Жузайга топширган чоғи. Ибн Жузай ал-Калбий Ибн Баттута китоби устида ишнини тугатгандан кейин сал ўтиб 1356 йил охирида вафот этади.

Китобни сайёҳ оғзидан ёзиб олиш 1355 йилда, Ибн Жузайнинг таҳрири ишлари 1356 йил февралда тугалланади. Аниқки, икки-уч ойда муҳаррир қанча уринса ҳам китобни жуда асосли равишда қайта ишлаб чиқиши мумкин эмас эди. Афтидан, у ихчамгина сўзбоши ёзиш, китоб интиҳосини ишлаб чиқиш билан чегараланган ва бир неча шеърӣ матн ҳамда Ибн Жубайр (1145—1217) асаридан парчалар олиб кўшган, кўпинча бир-бири билан боғланмаган тарқоқ ҳикояларни мантиқий тартибда баён этган, — хуллас, фақат таҳрир ишларини бажарган. Шундай қилиб, «Саёҳатнома» Ибн Баттутанинг Осиё ва Африка мамлакатларидаги саргузаштлари ҳақидаги ҳикоя ва таассуротлари адабий ёзмасидан иборатдир.

Китобий таҳсилга унча майли бўлмаган ва ўз билимларини кўп йиллик дарбадарликда, ўзига замондош бўлган олимлар билан мулоқотда жамғарган сайёҳ ўз хотирасини шунчалик ўткирлаштириб, баёнчилик касбида шундай маҳоратга эришган эди.

ки, учратган одамларини, кўрган ажнабий юрт ва шаҳарларининг қиёфаси ҳамда фазилатларини то умрининг охиригача ёдидан чиқармаганди. Унинг фактик материалларга бой, бениҳоя тафсилотлар билан тўла ҳикоялари кўп вақт ишончсизлик ва гумонсирашларга сабаб бўлиши табиий эди. Юқорида айтганимиздай, сайёҳнинг у билан 1350 йили Фас шаҳрида учрашган замондоши Ибн Халдун ҳам бу ҳикояларнинг ҳаққонийлигига шубҳа билдирган (48, 143—144). Фасда, Маринийлар саройида ҳикоя қилинган бу «ажойиб воқеалар»га билдирилган ишончсизлик охир-оқибатда сайёҳга ижобий таъсир қилди. «Ҳурматли зотлар»нинг бундан кейинги таъналаридан эҳтиёт бўлиб, Ибн Баттута ўз таассуротларининг баёнида жуда пухта, аниқ ва эътиборли бўлишга қарор берди. Ўз кузатишларини баён қилганда «ўз кўзим билан кўрганман» деб, бошқа ҳолларда «буни фалончининг оғзидан эшитганман» дея таъкидлайдиган бўлди. Мана, жумладан, у Ҳинд султони Муҳаммад Тўғлоқ ҳақида гапириб, бундай дейди: «Ҳиндистон султонларининг ишлари ҳақида эслаганларимнинг ҳаммасини асосан олий қози шайх Камолдин ибн ал-Бурҳон Ғазнавийдан эшитганман, бу подшоҳ ҳақидаги маълумотларим эса — унинг мамлакатаида бўлганимда ўз кўзим билан кўрганларимдир» (7, 427).

Воқеаларни баён қилишда Ибн Баттута ўзи ҳақиқат деб ёзган маълумотларини аниқ далиллаш йўлидан боради, ўзга ҳолларда эса масъулиятни ўзидан соқит қилиб, баъзи манбаъларни эслатиш билан чегараланади. Бу фазилат Ибн Баттута китобини қимматини янада оширади.

В. В. Бартольднинг кўп марта таъкидлашича, «араб географик адабиётининг китобий туси ва шу билан боғлиқ бўлган хронологик ноаниқлиги ундан фойдаланишни бир мунча қийинлаштиради. Масалан, агар биз бир муаллиф X асрда, бошқа бир муаллиф XI асрда ижод этганини билсак, бу иккинчисининг ҳикоялари биринчисиникидан кўра кейингироқ даврга мансуб, деган сўз эмас; деярлик ҳамма муаллифлар манбаъларни атамасдан, уларнинг даврини аниқламасдан, китобларга қараб ёзаверадилар, кўпинча XI аср асарларида X асрдан анча олдинги манбаълардан фойдаланилган бўлиб чиқади» (79, I қисм, 561).

Шу муносабат билан айтиш керакки, Ибн Баттутанинг «Саёҳатнома»си араб географик адабиёти тарихида алоҳида ажралиб туради ва «ўз кўзи билан» кўрган мамлакатларнинг географик тавсифи-риҳла (ёки ийян) жанрининг юксак муваффақияти ҳисобланади. Географик адабиёт жанри-риҳланинг биринчи ёрқин намунаси Ибн Фадлоннинг «Волгага саёҳати»дир. Аммо уни ҳажми ва миқёс жиҳатидан Ибн Баттута «Саёҳатнома»си билан сира тенглаштириб бўлмайди. Бу жанрдаги яна бир ёдгорлик Ибн Баттутанинг муҳаррири томонидан фойдаланилган Ибн Жубайр китобидир. Бу китобни ҳам Ибн Баттута «Саёҳатнома»си билан бир қаторга қўйиш хато бўларди, чунки Ибн Жубайр ўз олдига географик жанрда эмас, ёзишмалар шаклида асар яратиш вазифасини қўйган.

Тасвир ва тавсиф этилган ерлар, мамлакатлар, халқлар миқдори ва миқёси жиҳатидан, ниҳоятда хилма-хил маълумотларнинг кўплиги (география, этнография, маданият, иқтисодиёт, топонимика, тарих, дин, шаҳарсозлик ва ҳоказо), баёнининг соддалиги, ҳаққонийлиги ва ҳужжатларга асосланганлиги жиҳатидан Ибн Баттута «Саёҳатнома»си XV асргача бўлган муслмон географик адабиётидагина эмас, умуман бутун дунё тасвирий географик адабиёти тарихида тенги йўқ асар, деб ўйлаймиз. Географик кашфиётлар ҳақидаги монументал асар муаллифи Рихард Хеннинг: «XIV асрда яшаган марокашлик Ибн Баттута шакшубҳасиз қадим дунёга ва маълум бўлган барча ўрта аср сайёҳлари ичида энг буюги деб тан олиниши керак. Ҳатто Марко Полонинг муваффақиятлари ҳам (агар маданият ва адабиёт тарихи учун аҳамияти жиҳатидан бўлмаса, миқёслари ва жасорати жиҳатидан) бу саёҳат ишқибози бутун умрини бағишлаган ҳайратомуз меҳнат олдида ҳеч гап эмас... Гарчи XVI—XVIII асрларнинг буюк денгиз саёҳатчилари умуман олганда XIV асрда яшаган Ибн Баттута босган йўллардан кўпроқ масофани ўтган бўлсалар ҳам, бу марокашликни Магеллангача бўлган барча даврнинг энг буюк сайёҳи деб атасак муболаға бўлмайди» (132, III, 209—210), деганида худди шуни кўзда тутган эди.

II БОБ

ИБН БАТТУТА «САЁХАТНОМА»СИННИГ УРГАНИЛИШИ, ТАРЖИМАЛАРИ ВА НАШРЛАРИ

Ибн Баттутанинг ихлосмандларидан Муҳаммад ибн Фатҳуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Байлуний XVII аср охирида «Саёҳатнома»ни кенг китобхонлар оммасининг дидига мослаш ва ҳаммабоб қилиш ниятида, уни анчагина қисқартириб, ўзининг шеърӣ муқаддимасини ҳам қўшиб, «ал-Мунтақи мин рихлат Ибн Баттута ат-Танжий ал-Андалусий» («Ибн Баттута ат-Танжий ал-Андалусийнинг рихласидан парчалар») номи билан нашр этади. Ал-Байлунийнинг «Парчалар»и чиққандан кейин «Саёҳатнома»нинг тўла матни қарийб кўчирилмай қўйди. «Саёҳатнома»нинг бизга етиб келган нусхаларининг кўпчилиги асил нусха эмас, ал-Байлуний «Парчалари»дан иборат.

Овруро арабшунослиги ҳам Ибн Баттута билан мана шу ал-Байлуний нусхаси орқали танишган. «Саёҳатнома»га биринчи бўлиб (1808 й.) немис сайёҳи У. Зеетцен диққатни жалб этган. У қўлёзмани Гот кутубхонаси учун сотиб олган эди. «Парчалар»нинг шу қўлёзма нусхаси асосида 1818 йили Ж. Г. Козегартен махсус тадқиқот эълон қилди, «Саёҳатнома»нинг матнини ва Ҳиндистон, Хитой ва Суданга бағишланган уч бўлагини лотин тилига таржима қилиб нашр эттирди. Асосий эътибор сайёҳнинг Суданга доир маълумотларига қаратилган эди. Ибн Баттута ахборотларининг ҳаққонийлигини текшириш учун Козегартен бошқа географик манбаъларни ҳам жалб этадики, улар билан солиштирганда китобхон «Саёҳатнома»нинг нақадар катта тарихий-географик қимматга эга эканлигига янада амин бўлади.

1819 йили Ж. Г. Козегартеннинг шогирди Генрих Апец «Парчалар»нинг Малабар соҳиллари ва Малдив оролларига бағишланган яна бир қисмини нашр эттирди. Апецнинг таржима, изоҳлар ва кичик сўзбошидан иборат ишлари услуб ва характери жиҳатидан Козегартен тадқиқотининг давоми эди.

Ўша йилнинг ўзида машҳур сайёҳ И. Л. Буркхардтнинг «Нубияга саёҳат» китоби чиқди, унинг охирига «Саёҳатнома» ҳақида ал-Байлуний «Парчалар»ига асосланиб ёзилган мақола, яна Буркхардт Мағриб сафаридан қўлга киритган уч қўлёзма илова қилинган эди. Буркхардт ўз салафининг асарини тўла тушунмаган бўлса ҳам, унинг моҳиятини муносиб баҳолай олган эди.

У ўз китобининг чиқишидан икки йил аввал Қоҳирада вафот этди, унинг ўлимидан кейин «Саёҳатнома»нинг қисқартирилган нусхаси қўлёзмалари Кембриж дорилфунунинг кутубхонасига бориб тушди.

Инглиз шарқшуноси Семюэл Ли ёдгорликни ўрганишни давом эттириб, ал-Байлуний тузган «Парчалар»нинг тўла матнини инглиз тилига таржима қилади. Аммо Лининг таржималари унча аниқ эмас, баъзи жойлари эса асил нусханинг эркин баёнидан иборат эди.

Ибн Баттута «Саёҳатнома»си тўла матнининг Оврупо таржимаси биринчи марта 1840 йили Лиссабонда чиқди. Португалиялик руҳоний Ж. С. — А. Моура 1797 йили Фасда бўлган чоғи «Риҳла» қўлёзмасини топиб олади ва уни португал тилига таржима қилишга қарор қилади. Моура таржимасидаги биринчи жилд 1840 йили Лиссабон академияси нашриётида чоп этилган, у Ибн Баттутанинг Миср, Сурия, Яман, Макка, Кичик Осиё ва Олтин Урда сафари таассуротларини ўз ичига олган эди. Афсуски, Моуранинг вафоти туфайли, бу иш давом этмай қолиб кетди.

«Саёҳатнома»нинг барон де Слэн томонидан асил матндан французчага таржима қилинган айрим қисмлари 1843 йили «Журнал Азиатик»да чоп этилди. Слэн бу нашрга Рейно томонидан таржима ҳақида шахсий мактуб сифатида юборилган қайдларни ҳам илова қилган эди.

1848 йили француз арабшуноси Эдуард Дюларье яна ўша «Журнал Азиатик»да ёдгорликнинг Малайя ороллари ва Тавалиси сафарига бағишланган бобларининг матни ҳамда тўла матндан олиб қилинган таржималарини (керакли изоҳлар билан) босиб чиқарди.

Бу нашр француз шарқшуноси Ш. Дефремерини қизиқтирди ва у Ибн Баттутанинг Эрон ва Марказий Осиё сафарларини тасвирловчи бобларини тўла қўлёзмадан французчага таржима қилди. Бу таржима 1848 йилда босилиб чиққан эди. Яна икки йилдан кейин «Қирим ва Қипчоқ сафари ҳақида ҳикоя», «Кичик Осиёга саёҳат» ва «Икки Ироқ ва Хуросоннинг мўғул султони Абу Саъид ҳақида ҳикоя»си босилиб чиқди.

Мана шу нашрлар туфайли, шарқшунослар «Саёҳатнома»нинг тўла танқидий матнини тайёрлаш ва нашр этиш ҳамда уни ҳар томонлама тадқиқ этиш зарурлигини батамом англаб етдилар. Бу ишга бошқа олимлардан кўра Ш. Дефремерининг кўпроқ тайёргарлиги бор эди. Ва у, Б. Сангинетти билан биргаликда, бу муракаб ва шарафли ишга бел боғлайди.

XIX асрнинг ўрталарига келиб, ёдгорлик устида ишлаш тажрибалари билан бирга, асил қўлёзма тўла матнининг бир қатор нусхалари аниқланган эди. Французлар Жазирини босиб олгандан кейин топилган бу қўлёзмаларнинг асосий қисми Париж миллий кутубхонасида (у маҳал — империя кутубхонаси) жамланди. Бу эса матнларни қиёслаб ўрганиш учун анча қулайлик туғдирди. Ноширлар ихтиёридаги беш қўлёзмадан иккитасигина мукамал эди. Яна иккитасидан учинчи нусха ташкил топди,

бешинчисида эса анчагина йўқолган жойлар бор эди. Бу қўлёзмаларнинг Париж миллий кутубхонасида 967нчи рақам билан сақланаётган биринчи нусхаси, де Слэн ва Ш. Дефремерининг таъкидлашича, 1356 йилда тайёрланган Ибн Жузай дастхатидир. Бу қўлёзманинг де Слэн томонидан қилинган тавсифини Дефремери ва Сангинетти нашрининг сўзбошига ҳеч қандай ўзгаришсиз кўчирганлар. Мана ўша тавсиф: «Қоғози, бир неча жойда юпқалашиб қолган бўлса ҳам, асосан пишиқ, вақт ўтиши билан сарғайган. Хира тортган ёзуви бир неча жойда зўрға кўз илғайдиган ҳолга келган. Бир неча варағи тушиб қолган саҳифаларни тиклаш ниятида кейинроқ янгиланган. 1, 2 саҳифалар шундай; 19-дан 39 саҳифагача ҳам, афтидан кейинроқ янгиланган. Қўлёзманинг қолган жойлари асосан бугунлай бир киши томонидан ёзилган, хати мағриб — испан ёзувининг яхши намунасидир; унда соф Африка ёзувида жуда сийрак учрайдиган юксак хаттоглик санъатидан дарак берувчи маҳорат, нафислик ва дадиллик билиниб туради. Охири саҳифада хаттоғ ўз ишини 757 йилнинг сафар ойида (1356 йил, феврал) тугатганини хабар қилади. Қўлёзма тўла эмас, асар матнининг иккинчи ярмисидангина иборат».

Де Слэнга, кейин эса Дефремери билан Сангинеттига ҳам бу нусха Ибн Жузайнинг дастхатидир деб дадил айтиш учун далил етишмаганга ўхшайди. Бунинг яккаю ягона далили қилиб улар колофондаги мана бу ёзувни келтирадилар: «Ва қонат ал-фироғу мин таълифиха фи шаҳри сафар ома сабъа ва хамсина ва сабъамия».

Лекин бу илова қўлёзманинг Ибн Жузай томонидан кўчирилганлигини исботлаёлмайди. Аввало айтиш керакки, Ибн Жузай 1356 йил охирида, яъни Ибн Баттута китоби устида иш тугагандан бир неча ой кейин вафот этади, бу қисқа муддат ичида у китобнинг «маҳорат билан, нафис ва дадил» кўчирилган янги нусхасини тайёрлаб улгурган бўлиши мумкин эмас. Иккинчидан, «таълиф» сўзи кўчириш маъносида ишлатилмайди. Юқоридаги иловани Ибн Жузай «Саёҳатнома» устида иш тугаган вақтни билдириш учун келтиради, шунинг учун уни бундай деб тушуниш керак: «(китобни) тузиш 757 йилнинг сафар ойида (1356 йил, феврал) тугалланди».

908 рақамли матни тиклашда Ш. Дефремери ва Б. Сангинетти фойдаланган иккинчи қўлёзма ҳам тўла эмас, у «Саёҳатнома»нинг биринчи қисмидир холос. У 1134 йилнинг сафар ойида (1721 йил январ охири) кўчирилган. Бундан ташқари, бу нусха матнининг анчагина қисми нобуд бўлган. Ноширлар ўша вақтда ҳаммасидан мукамалроқ матн деб 909 ва 911 рақамли нусхаларни танлаганлар. Бу нусхалардан бирида (909 рақамлиси) у кўчирилган тарих ёзилмаган, колофонида эса анча қизиқ ёзув бор: «ва кутиба мин нусхатин фи ғоят ат-тасҳифи» — «(бу нусха) ғоят бузилган қўлёзмадан кўчирилди». Бошқа қўлёзма (911 рақамлиси) ҳам тарихсиз, аммо ноширларнинг таъкидлашича, «у анча қадимий кўринади». Қўлёзмалардан 910 рақамлиси ҳам

тўла эмас, асар матнининг бир қисмингинасидир. 1766 йил июнида кўчирилган. Колофонда хатот ҳақида шундай изоҳ бор: «каттагина қисмини кўчириш вақтида қаттиқ тоби қочиб қолди».

«Бизнинг ихтиёримиздаги барча қўлёзмалар ичида, — деб ёзишади ноширлар, — шубҳасиз, энг мукаммалли, хатотнинг хатолари ва умуман унча муҳим бўлмаган эътиборсизликларидан холи бўлмаса ҳам, энг тўғриси — 911 рақамлисидир. Биз ҳаммасидан кўпроқ фойдаланган, биринчи галда матннинг бутун аввалги қисми учун асос қилиб олинган қўлёзма шудир, иккинчи қисмида унинг талқинини 967 рақамли Ибн Жувзай дастхати талқини билан алмаштириш имконини ҳам сақлаб қолдик».

Бу қўлёзмаларнинг ҳаммасини бир-бирига қиёслаб ўргангач, ноширлар асарнинг тўрт жилдли биринчи мукаммал арабча матини тайёрлаб чоп этдилар (1873—1857) 4-р жилд махсус сўзбоши ва изоҳлар билан таъминланган.

Шубҳасиз, Ш. Дефремери ва Б. Сангинетти Ибн Баттута «Саёҳатнома»си матнини тиклаш, уни очиш ва тушунтириш юзасидан бениҳоя катта иш қилдилар. Бу нашр асарнинг ундан кейинги овропо ва шарқ тилларига кўп сонли таржималари, шунингдек матннинг ҳамма арабча нашрларига ҳам асос бўлди.

Шу билан бирга, таъкидлаб ўтиш жоизки, Ибн Баттута асари асил матнини тиклаш муаммоси то ҳозиргача кун тартибидан тушгани йўқ. Юқоридида кўрганимиздай, ноширлар ихтиёрида асарнинг тўла матнли икки қўлёзмаси бор эди холос ва уларнинг ҳеч бири, ноширларнинг таъкидлашига кўра, кўп сонли нуқсонлардан, бегона қўшимчалардан, «қайта ишлаш»лардан холи эмасди. Тўла матнли нусхага эга бўлмаганликларидан, ноширлар ўқишдаги ва ёзувдаги хилма-хилликларни, фарқларни системали равишда эмас, матн тўлалиги имкон берган жойларни танлабгина кўрсатишга мажбур бўлганлар. Бундан ташқари, бу нашрда техника қийинчиликлари оқибатида илмий-танқидий матн тайёрлашдаги асосий қондалардан бири бузилган — ноширлар ўзлари рад этган нусхалардан ва матннинг ҳар хил бошқа талқинларидан бутунлай воз кечганлар. Бу ҳақда улар бундай деб ёзишади: «Биз 911 рақамли қўлёзмани қолган учтаси билан астойдил солиштирдик, бошқа нусхалардан энг тўғри, энг мукаммал деб билган жойларимизнигина бунисига киритдик. Бу нашрни тайёрлашнинг илк даврида қилганимиздай, нашр этган матнимизни кўп турли вариантлар билан таъминлашимиз мумкин эди. Бироқ бу хилдаги ишлар учун Осиё жамияти Бюроси кўрсатмаси билан қабул қилинган ҳажм ва босмахона қондалари бунга йўл қўймади, шунинг учун биз муаллиф фикрига ҳеч нарса қўшмайдиган вариантларни деярлик ҳаммасини ўчириб ташладик... қолган вариантлар белги ва саҳифа рақами билан ҳар жилднинг охирида кўрсатилган».

Бундан шу нарса аниқ бўладики, ноширлар объектив сабабларга кўра, муаллифнинг асил нусхасига яқин мукаммал танқидий матн яратолмаганлар. Бу масалага ўзга тадқиқотчилар ҳам эътиборни қаратганлар.

«Саёҳатнома»нинг асил нусхасини тиклаш учун аввало асарнинг тўла матнли барча қадимий қўлёзмаларини аниқлаш зарур. Дунёдаги турли кутубхоналарни босилиб чиққан каталоглари ва айрим маълумотларга қараганда, ҳозир Ибн Баттута тўла матнининг беш нусхаси топилган. Уларнинг иккитаси Ш. Дефремери билан Б. Сангинетти томонидан фойдаланилган ва юқорида тавсифлаб ўтилди, ҳозир эса Париж давлат кутубхонасида сақланмоқда (рақамлари 2289 ва 2291). Яна бир мукамал қўлёзма, Маҳмуд аш-Шарқовий ахборотига кўра, Мадрид кутубхонасидадир. Биз бунисининг келиб чиқишини аниқлаёлмадик. Агар бу Португалиялик таржимон Моурага қарашлик ўша нусха бўлмаса, у ҳолда Португалия кутубхоналаридан бирида тўла матнли яна бир нусха сақланган бўлиши керак. Бундан ташқари яна иккита тўла қўлёзма бор, бири — Фасдаги Жоме Қаравийн дорилфунунининг кутубхонасида (белгиси 1285), яна бири 1747 йил 27 октябрда кўчириб тугатилган нусха — Муҳаммад ибн ал-Карим ал-Лофкуннинг шахсий коллекциясида. Ал-Байлунийнинг қисқартирилган нусхасидан ҳам бир неча кўчирмалар мавжуд. Аммо улар, юқорида айтилганидай, «Саёҳатнома» асил матнини тиклашда материал бўлиб хизмат қилолмайди.

«Саёҳатнома»нинг Ш. Дефремери ва Сангинетти эълан қилган матни кўп марта нашр этилди. У турли замонларда араб мамлакатларида кўп сонли тўла ва қисқартирилган, оммабоп ва мактаб нашрлари учун асос бўлиб хизмат қилди. Шарқда Париж нашридан фойдаланиб чиқарилган энг тўла нашрлар қуйидагилардир: 1287/1870, 1322/1904 ва 1964 йиллардаги Қоҳира нашрлари; 1962 йилги Бағдод, 1962 йилги Байрут нашрлари. Булардан ташқари, адаптация қилиб чиқарилган нашрлар бор, улар орасида энг кенг тарқалгани 1934 йилги Қоҳира нашридир.

Энг эътиборлиси ва илмийроғи ҳалигача Париж нашри ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у кўпгина оврупо ва осие тилларидаги таржималарга асос қилиб олинган.

Юқорида эсланганлардан ташқари, яна швед, италян, немис, инглиз, поляк, чех ва можар тилларига қилинган таржималар мавжуд. Булардан энг аниқ, пухта ва илмий жиҳатдан асосланганлари — немис тилига Г. Мжик ва инглиз тилига Г. Гибб таржималадилар.

XX асрда «Саёҳатнома»ни тадқиқ этиш ва инглиз тилига таржима қилиш ишлари билан таниқли инглиз арабшуноси Гамилтон Гибб кўп шўғулланди. У 1929 йилдаёк Лондонда «Саёҳатнома»нинг қисқача ва лекин ғоят мазмунли изоҳлар билан таъминланган мухтасар таржимасини чоп этган эди. Шундан кейин тадқиқотини давом эттириб, у 1956 йили асар таржимаси ва изоҳлари устида олиб борган катта ишини охирига етказди. Унинг сўзбоши ва сўзма-сўз тушунтиришлар билан таъминланган биринчи жилди Ибн Баттутанинг Миср, Сурия, Арабистон ярим ороллари саёҳатларини ўз ичига олади. Бу жилд 1958 йили чоп этилди. 1962 йили чиққан иккинчи жилдга Кичик Осие,

Қирим, Марказий Осиё таассуротлари кирган. Учинчи жилд эса 1971 йилда чиқди.

Оврупо тилларида кейинги чиққан таржималарда Г. Гибб меҳнатининг аҳамияти катта бўлганлиги аниқ.

Шарқда энг биринчи таржималардан Муҳаммад Шарифнинг турк тилига қилган таржимасини кўрсатиб ўтиш лозим. У 1897—1901 йилларда «Саёҳатнома»нинг тўла таржимасини турк тилида уч жилд қилиб чиқарди. Бу таржима 1916 йили такроран нашр этилди.

Шарқда энг янги таржималардан бири 1970 йили форс тилида Техронда чиқди. Муҳаммадали Муваҳҳид уни Дефремери ва Сангинеттининг французча нашридан таржима қилган.

Араб мамлакатларида Ибн Баттута асарининг эркин баёнидан иборат китобчалар ҳар йили чиқиб туради. Улар кенг китобхонлар оммасига мўлжаллаб ҳозирги замон адабий тилида маърифат мақсадларида нашр этилади. Асарни оммалаштирувчи бундай таржима — баёнлардан энг тузуги Маҳмуд аш-Шарқовий ва Ҳусбан Шокирларникидир.

Ибн Баттута «Саёҳатлари» ва ундаги қимматли маълумотларга Россияда ҳам қизиқиш катта эди. 1841 йилдаёқ «Русский вестник» мажалласида «Россия хорижликлар назарида» рукни остида Ибн Баттута «Саёҳатлари»дан парчалар таржима қилиб берилган эди. Русча таржима кичик сўзбоши билан «Саёҳатлар»нинг С. Ли бажарган инглизча таржимасидан ўгирилган эди. С. Ли эса «Саёҳатлар»нинг ал-Байлуний нашрга тайёрлаган арабча мухтасар нусхасидан фойдаланган эди. «Ибн Баттута китоби биз учун ҳамон номаълумлигича қолмоқда, — деб ёзди таржимон, — биз бу асарни фақат Ибн Жавзий ал-Қалбий ва Ибн Фатҳаллоҳ ал-Байлуний қаламига мансуб мухтасар нусхалари орқалигина биламиз. Бу китобни Европага биринчи бўлиб Буркхардт олиб келган. Козегартен ва Апец бу мухтасар нусхаларни янада қисқартиб таржима қилганлар. 1822 йилда эса С. Ли уларнинг тўлиқ матнини Лондонда нашр эттирди. Биз мана шу инглизча таржимадан энг қизиқ парчаларини, хусусан, Ибн Баттутанинг Олтин Урдага саёҳатини, даҳшатли Хон Саройи тасвирланган жойларини ўқувчиларимизга ҳавола қилмоқдамиз». Шундан сўнг «Саёҳатлар»дан Қирим, Дашти Қипчоқ ва Ўзбекхон саройи ҳақидаги парчалар таржима қилиб берилган.

Рус ўқувчилари марокашлик сайёҳ ҳикоялари билан яна бир марта 1864—65 йилларда танишдилар. «Ўрта аср сайёҳлари» мажмуасида номаълум муаллиф Ибн Баттутанинг «Саёҳатлари» ҳақида каттагина мақола берган ва асар мазмунини баён қилиш давомида ундан муайян кўчирмалар келтирган. Мазкур мақола муаллифи ҳам юқорида зикр этилган «Русский вестник»да босилган биринчи таржима муаллифи каби, С. Лининг инглизча матнидан фойдаланган. Ҳолбуки, бу пайтга келиб, Ш. Дефремери ва Б. Р. Сангинеттининг ажойиб наشري ва унинг таржимаси юзага келган эди. Ҳозирги кунларда илмий аҳамиятини йўқот-

ган юқоридаги таржима ва мақола ўша пайтларда муҳим хизмат қилган ва Россия тарихчиларининг эътиборини тортган эди.

Орадан 20 йил ўтгач, В. Тиззенгаузен таълиф этган «Олтин Ўрда тарихига доир манбалар мажмуаси»да биринчи марта Ибн Баттута асаридан йирик-йирик парчаларнинг нисбатан аниқ таржимаси юзага келди. В. Тиззенгаузен ўз олдига аниқ бир мақсадни қўйган. У «Россия тарихчилари ихтиёрига араб, форс, татар адибларининг асарларидан муҳим парчаларни бериб, уларга (рус тарихчилари) Олтин Ўрданинг асосли, эҳтимол, тўлиқ ва танқидий қайта ишланган тарихини бунёд этишлари мумкин бўлишига шароит туғдирмоқчи бўлган. Шундагина Олтин Ўрданинг Россия (тақдирига) қай даражада таъсир этганлигини тўғри баҳолаш мумкин» (74, I, 1). Ана шу мақсаддан келиб чиқиб, тузувчи ўз мажмуасига Ибн ал-Асир, Ибн Абу аз-Зоҳир, Ибн Восил, Рукниддин Бейбарс, ан-Нувайрий, ал-Умарий ва бошқа муаллифларнинг асарларидан парчаларни рус тилига таржима қилиб киритган. Шулар орасида «Ибн Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Баттута «Саёҳатнома»сининг Муҳаммад Ибн Жузай ёзиб олган баёнидан Олтин Ўрда тарихига оид қисми» ҳам мажмуадан ўрин олган. Мазкур парчада ўша вақтда Олтин Ўрда таркибига кирувчи Хоразм тавсифи ҳам бор эди. Мажмуага Ш. Дефремери ва Б. Р. Сангинетти нашридан таржима қилинган парчалар кирган эди. В. Тиззенгаузен нашри XIX аср шарқшунослиги фанида жуда катта воқеа эди. Аммо, И. Ю. Крачковский таъкидлаганидай, Тиззенгаузеннинг оламшумул асари» нашр этилганидан буён ўтган 60 йил мобайнида вужудга келган янги манбаълар ва нашрлар асосида мазкур матнларни ва Тиззенгаузеннинг хулосаларини яна синчиклаб аниқлаштириш зарурати туғилади (107, 410—411).

Ибн Баттута «Саёҳатнома»сининг Дашти Қипчоққа оид қисми татар тилига таржима қилингани ҳам диққатга лойиқдир. Араб тилининг яхши билимдони Ризоуддин ибн Фахриддин қаламига мансуб бу таржима 1917 йили Оренбургда алоҳида китобча ҳолида нашр этилди. Таржимон арабча ва оврупоча нашрларни таққослаш асосида кўпгина жойларнинг ва шахсларнинг номларини аниқлаштириш хусусида катта иш қилганига қарамай, уни академик мукамал таржима деб бўлмайти, балки уни Ибн Баттутанинг Қипчоқ дашти ҳақидаги ҳикояларининг эркин баёни дейиш мумкин.

«Қозоғистон ўтмиши манбаълар ва ҳужжатларда» деб аталган русча мажмуада ҳам Ибн Баттута «Саёҳатнома»сидан парчалар ўрин олган.

Кейинги йилларда совет шарқшунослигида Ибн Баттута «Саёҳатнома»сига қизиқиш янада кучайди. 1974 йилда В. Г. Милославскийнинг «Ибн Баттута» китоби босилиб чиқди. Бу муаллиф совет адабиётида биринчи марта улуғ араб сайёҳининг ҳаёти ва зиёратлари ҳақида ҳикоя қилиб берди. В. Г. Милославский Ибн Баттута ҳақида яна бир канча мақолалар муаллифи-дир. 1983 йилда «Ажойиб кишилар ҳаёти» (ЖЗЛ) туркумида

Игорь Тимофеевнинг марокашлик сайёҳ ҳақидаги асари босилиб чиқди. Ибн Баттута ҳақида яна бир қанча мақолалар ҳам шу муаллиф қаламига мансубдир.

Бундан ташқари «Африка тарихи» хрестоматиясида Ибн Баттутанинг Африкадаги саёҳатларига доир парчалар эълон қилинган. Аммо шу вақтгача ҳали Ибн Баттута «Саёҳатнома»сининг тўлиқ русча таржимаси ҳам, унинг ҳар томонлама тадқиқоти ҳам амалга оширилмаган.

Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданияти муаммолари билан шуғулланган рус ва совет олимлари Ибн Баттута китобидаги Ўрта Осиёга доир маълумотлардан яхши фойдаланишган. Ана шундай олимлардан биринчилар қаторида В. В. Бартольд «Саёҳатнома»нинг арабча матни билан бирга В. Г. Тизенгаузен таржимасидан унумли фойдаланган ва Ибн Баттута маълумотларидан жуда ишончли манбаъ сифатида кўплаб кўчирмалар келтиради. Бошқа кўпчилик олимлар ҳам Ўрта Осиёнинг XIV аср бошларидаги тарих ва маданият ҳодисаларини тадқиқ қилганларида Ибн Баттута «Саёҳатнома»сини биринчи даражали аҳамиятга молик манба сифатида келтирадилар.

Ибн Баттута маълумотларидан кўп фойдаланган И. П. Петрушевский ўрта аср сайёҳи тасвирлаган муҳим маълумотлар бошқа манбаларда учрамаслигини таъкидлайди. А. Ю. Якубовский ҳам Ибн Баттута «Саёҳатнома»сига кўп марта мурожаат қилади.

Ўрта Осиё тарихига оид фундаментал асарларининг муаллифлари, жумладан, Б. Ғ. Ғафуров «Тожиқлар» китобида, Я. Ғ. Ғуломов «Хоразмнинг суғорилиши тарихи», О. Д. Чехович «XIV аср Бухоро ҳужжатлари» асарларида Ибн Баттута «Саёҳатнома»сидан кенг кўламда фойдаланишган.

Шунингдек С. П. Смирнов, С. П. Толстов, М. Е. Массон, А. М. Беленицкий каби йирик тарихчи ва этнограф-элшунос олимлар Ўзбекистон, Қозоғистон ва Туркменистон тарихига доир асарларида Ибн Баттута «Саёҳатнома»сига кўп марта мурожаат қилганларини кўраимиз.

Ибн Баттута «Саёҳатнома»си турли китоблардан олинган қуруқ маълумотлар йиғиндиси бўлмай, воқеалар шоҳидининг жонли ҳикоялари бўлгани учун ҳам бениҳоя қимматлидир. Замонасининг энг буюк сайёҳи бўлган Ибн Баттута Генуялик Марко Поло, рус сайёҳи Афанасий Никитинлар мансуб бўлган биринчи кашфиётчилар тўдасида муносиб ўрин тутди. Ибн Баттутанинг билимга, янги жойларни, «дунё ажойиботларини» ўз кўзи билан кўришга чанқоқлиги, бежиз эмас. Ибн Баттута — даврининг асл фарзанди бўлиб, у давра инсоният олам ҳақидаги билимларини бениҳоя кенгайтиришга интиларди. Бизнинг сайёҳимиз инсониятнинг ана шундай кашфиётларга интиларди. Унинг ёрқин мужассам этган шахслардан бири эди. У, маънавий бой, қалби дарё одам бўлиб, чин мусулмон сифатида, авлиёларнинг қароматларига ишонар ва айни вақтда бошқа эътиқоддаги одамларнинг қароматларини ҳам тўғри тушунарди.

Ибн Баттутанинг тасвирлаш услуби зерикарли «илмийномалик»дан холи бўлиб, жонли ҳикоялар, саёҳат таассуротларидан иборат. У борган жойларининг жуғрофий координатларини кўрсатмайди, балки ўша шаҳар ёки қасабаларга қаердан кейин қарга борганларини, у ерларда нималарни кўрганларини жонли ҳикоя қилади. Мисол учун, у Сарой Беркадан Хоразмга, сўнг Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларига боради. У борган жойларида кимлар билан учрашганлигини, улар билан нималар ҳақида суҳбатлашганлигини, бирор шаҳар ёки қасаба тарихига доир ўша жой аҳолисининг ҳикояларини айтиб беради. Сайёҳ кўпинча борган жойларида уни кутиб олган, у билан суҳбат қурган маҳаллий ҳокимлар, дин арбоблари ва азиз-авлиёларнинг қадам-жонлари ҳақида таассуротларини баён қилади. Шу жиҳатдан Ибн Баттута ҳикоялари ундан аввалроқ Шарқ мамлакатлариغا саёҳат қилган Марко Поло ҳикояларини эслатади. Аммо Генуялик сайёҳ асосан масиҳий динидаги азиз-авлиёлар ҳақида ёзган эди. Ибн Баттута эса мусулмон авлиёларининг мақбаралари, уларнинг қароматлари ҳақида кўрган ва эшитганларини ҳикоя қилади.

Сайёҳ Хоразмга келар экан, аввал унинг пойтахти Урганчни тасвирлайди ва шаҳарнинг номини ҳам Хоразм деб атайтиди. Ибн Баттута тасвирдан маълум бўладикки, XIV асрда бу шаҳар йирик иқтисодий ва маданий марказ экан.

Ибн Баттута Хоразм бозорларига катта эътибор беради. Унинг айтишича, Урганч бозори шундай гавжумки, у «... одам тиқилинчлигидан олдинга ҳам, орқага ҳам юролмай қолган» (25, III, 3). Ибн Баттута Хоразмга келгунча Яқин Шарқнинг Қоҳира ва Дамашқ каби йирик шаҳарларида бўлган. У, Хоразмнинг пойтахти Урганчни тасвирлаганида худди ўша шаҳарларга нисбатан айтган ибораларини қўллайди («Шаҳар денгиздай мавж уради» ва ҳоказо). Демак, Ибн Баттута келган 1338 йилда Урганч чиндан ҳам Қоҳира ва Дамашқ каби энг йирик шаҳарлардан қолишмас экан.

Табиийки, сайёҳ Хоразм ҳақида ҳамма гапни айтавермайди, чунки у бу юрт ҳақидаги ёзма манбаларни ўқимаган. Сайёҳнинг асосий мақсади ҳам бошқа — унинг учун энг муҳими — бу ерда ўз кўзи билан кўрганлари, самимий таассуротлари. Урганч ҳақида Ибн Баттута бундай ёзади: «Бу — туркларнинг энг улуғ, энг гўзал, энг йирик шаҳари бўлиб, ажойиб бозорлари, кенг кўчалари, жуда кўп иншоотлари (бинолар, масжид, мадрасалари) ва хушманзара жойлари бор. Шаҳарда аҳоли кўплигидан ҳаёт қайнайди, у мавжланиб турган денгизга ўхшайди (25, III, 3).

Сайёҳ Урганч бозорларида кўрган ҳамма нарсаларни санаб ўтмайди, у, ёзда Жайхунда жуда кўп кемалар қатнашини, члар Термиздан арпа, буғдой олиб келишини айтиб, сўнг ўзи жуда яхши кўрган Хоразм қовунларини ҳайрат билан тасвирлайди. У, йўл-йўлакай қовунқоқи қандай тайёрланишини ҳам айтиб ўтади: «Машрикда ҳам, Мағрибда ҳам Хоразм қовунига етадиган йўқ. Фақат Бухоро қовунини айтмасак. Шундан сўнг Исфа-

ҳон қовуни туради. Шуниси қизиққи қовунни бўлақларга (тилимларга) бўлиб, саватга солиб, офтобда қуригилади. Гўё биз тарафда хурмони ва Малакка анжирини қоқи қилганимизга ўхшайди. Хоразмдан қовунқоқилар Ҳиндистон ва Хитойнинг олис шаҳарларига олиб борилади.»

Сайёҳ Хоразм амири Қутлуғдумур қози ва бошқа мансабдорлар унинг шарафига уюштирган барча зиёфат — меҳмондорчиликларни муфассал тасвирлайди. Амир ва қозининг уйдаги хоналарда қандай жиҳозлар борлигини, қандай гиламлар тўшалгани, дастурхонга қўйилган идиш-товоқларни ва нознеъматларни равшан тавсифлайди. Биз шу ўринда дастурхон устида ироқий шиша идишларди жуда кўп мева-чевалар қўйилганлигини, хоналар мовут ва зарбоф шойи матолар билан безалганини биламиз.

Ибн Баттута диний арбоб сифатида ҳам кўп жойларда яхши кутиб олингани ва мўл-кўл совға-саломлар олганини, ўзига кўрсатилган иззат-ҳурматларни табиий, бемалол тасвирлайди. Хоразм амири ва қозининг Жийжа оға исмли хотини унга дирҳамлар ва динорлар совға қилишади. Ибн Баттутани ислом дунёсининг муқаддас шаҳарларини зиёрат қилиб келган маърифатли дин арбоби, фақиҳ — шариат олими сифатида иззат-ҳурмат қилишар ва мезбонлар ўзларининг ҳам тақводор мусулмонлигини билдириш учун (бу, мусулмонларнинг табиий бурчи ҳамдир — Н. И.) жуда кўп совға-саломлар берар эдилар.

Шу маънода сайёҳнинг Урганчда кўриб, зиёрат қилган, нозом ўқиб тиловат қилган масжид, мадраса, зовия, шифохоналар диққатга сазовордир. Бу жойларда унинг келиши шарафига уюштирилган йиғинлар, суҳбатлар барча маиший тафсилотларигача аниқ берилади. Шу жиҳатдан «Саёҳатнома» фақат географик тавсиф бўлиб қолмай, мемуар—эсдаликлар, йўл хотиралари сифатида бизни қизиқтирди. Бу ерда муаллифнинг шахсий кузатишлари, кечинмалари биринчи ўринга чиқади ва асарнинг маълум маънода бадийлигини таъминлайди.

Ибн Баттута асарининг баъзи тадқиқотчилари ўйлаганидай, у бу ҳокимнинг ислом динини қабул қилгани ё йўқлигини тасвирлаш фақат мазкур муаллифгагина хос хусусият эмас. Кўпчилик тарихчилар айниқса мўғуллар истилосидан кейинги давр тарихчилари бу масалага алоҳида эътибор берганлар. Чиндан ҳам, мўғуллар истило этган жойларнинг аҳолиси учун у ерлардаги ҳукмдорларнинг мусулмонликка ўтганлиги ёки ўтмаганлиги жуда муҳим эди. Чунки, бўйсундирилган шаҳарлар аҳолисининг ҳақ-ҳуқуқлари, қанча солиқларни тўлашлари, қозилик, ҳакамлик ишлари ҳукмдори, ҳокимнинг мусулмонликка ўтган ўтмаганлигига боғлиқ эди. Аҳолининг бундай ҳаётий манфаатлари тарих ва адабий асарларда акс этмаслиги мумкин эмасди. Чунки, мўғул истилолари замондоши, форс муаллифи Жузжоний «Табақоти Носирий» асарида Жўжихон ўғли Беркани мусулмон одатларига кўра тарбиялагани, Хўжандга «тақводор олимлардан бирига» Қуръон илмини ўрганишга юборилганини тасвир-

лайди (74, II, 16). Кейинги саҳифаларда ҳам муаррих Беркахоннинг мусулмонларга яхши муносабатини, бу ҳукмдорнинг тақводорлигини таъкидлаб кўрсатади.

XIII—XIV аср мусулмон муаллифларининг кўпчилиги мўғул ҳукмдорларининг сўфийлик тариқатлари пирларига ҳурмат-эҳтиромини таъкидлайдилар. Уша пайтларда тариқат пирлари бўлган шайхлар, йирик ер эгалари бўлиб, у ерларда ишлаган (ва бошқа ерлардаги) деҳқонлар аҳолисининг пири — муршидлари, йўлбошчилари сифатида иқтисодий ва ғоявий жиҳатдан катта мавқеъ эгаллар эдилар (75, II, 16). Ибн Баттута давридаги сўфий шайхларнинг машҳурлиги ҳақида «Вассоф тарихи» номи билан маълум манбаъда ўша давр араб ва форс адабиётига хос жимжимдор сўзлар билан бундай дейилади:

«Соф кўнгиллик бўйнига покдоманлик дурлари тақилган шаҳзода Ўзбек буюк зуҳд ва тақво бирла зиёратгоҳга бир гуруҳ иноқларини (ишончли вакилларини) юборди ва (ўша) замон пири айтдики: «Дарвешлар масканида хону ҳоқон бир хил ҳирқа кийиб ўлтирурлар». Ўзбекхоннинг мўр — малахдай кўшинида баронғор ва жавонғор, манқила ва кечка (ўнг ва сўл қанотлар, авангард ва аръергард — Н. И.) жойлашиб улгурмай туриб, Қутлуғ Темурнинг биродари Сарой Қутлуғ истибдоди бошидан кибру ҳаво ва султонлик кулоҳини ечиб, бошини хорлик ва хокисорлик остонасига қўймишдир».

Ўрта аср муаррихи Вассоф асаридаги кўпгина маълумотлар Ибн Баттутанинг бир қарашда муболағали кўринган ҳикоялари рост эканлигини тасдиқлайди. Чунончи, Ибн Баттута султон Ўзбек, Мовароуннаҳр ҳукмдори Алоуддин Тармаширин, Хоразм амири Қутлуғ Темур — барчалари Нахшабда яшовчи имом Ҳусомиддин ал-Ёғийга, Сарой Берқада яшовчи шайх Хожа Низомиддинга, ва айниқса аҳли дунёга беписанд Нуъмуниддин Хоразмий каби шайхларга катта иззат-ҳурмат кўрсатганликларини ёзади. Ибн Баттута айтишича, султон Ўзбек ҳар жумъа шайх Нуъмуниддин зиёратига боради ва борганида «у (шайх) ҳатто жойидан ҳам қўзғолмайди» (25, II, 449).

Ибн Баттута «Саёҳатнома»си Ўрта Осиёдаги сўфийлик зовиялари ҳақида, қайси хонақоҳда, зовияда тўхтаганлиги, уни қандай кутиб олишгани, унинг «тирикчилик учун» ким қандай озиқ-овқат юборганлиги ҳақида қизиқарли маълумотларни учратамиз. Ибн Баттута Ўрта Осиё сафарига (Хоразмдан бошлаб) тўхтаб ўтган зовиялар саногининг ўзи ҳам қизиқарлидир. Чунончи, сайёҳ шайх Нажмиддин Кубро қабри олдидаги зовияга (хонақоҳга) борганида, у ерда келиб-кетаётган зиёратчилар учун таомлар пишириляётган экан (25, III, 6). Уша пайтда бу хонақоҳнинг шайхи Сайфиддин ибн Асаба экан. Шу ўринда Ибн Баттута кўшни хонақоҳда «энг буюк зоҳидлардан бири» Жалолиддин Самарқандий шайхлик қилаётганини айтади. Шайх Жалолиддин ҳам Ибн Баттута шарафига йиғин, маърака ўтказди. Шундан сўнг сайёҳ «аллома имом Абул-Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий мақбараси» ҳақида гапирди (25, III, 6).

Тўғри, Ибн Баттута мазкур мақбарани муфассал тасвирламаса ҳам, одатда бундай қадамжолар қошида зовия, қадамжода хизмат қилувчи руҳонийлар учун ажратилган вақф мулклар (дала, боғлар) борлиги англашилади.

Шундан сўнг Ибн Баттута Урганч дарвозалари ёпиладиган вақтдаги тиқилинчада юрмаслик учун шаҳар четидаги янги мадрасага қўнганлигини бу ерда уни Урганч қозиси, бошқа руҳонийлар, жумладан Хоразм амири номидан салом олиб келган имом Шамсиддин ас-Синжарий зиёрат қилганлигини айтади.

Кейин Ибн Баттута Хоразм амирининг хотини Тўрабека ўзи қурдирган зовияда сайёҳ олим шарафига йиғин, маърака қилганлиги, бу ерда ҳам келиб-кетувчиларга (зиёратчиларга) таомлар пиширилаётгани айтилади.

Хоразмдан кейин Ибн Баттута саёҳатини давом эттириб, Бухоро яқинидаги Фатҳобод деган жойда «энг буюк авлиёлардан зоҳид мутасаввиф Сайфиддин ал-Бохарзий мазорини зиёрат қилади (25, III, 27). Сайёҳ ёзишича, «Сайфиддин ал-Бохарзий мазори қошидаги зовия жуда катта бўлиб, унга ажратилган вақф мулклар ҳисобига зиёратчиларни боқиш ҳам кўзда тутилган».

Ибн Баттута бу зовия шайхи — Сайфиддин ал-Бохарзий авлодларидан бири Яҳё ал-Бохарзий (вафоти 1335—36) муқаддас ҳаж сафарига борганлигини айтади. Демак, Ибн Баттута, замоналарида ҳам ўзига хос сўфий авлиёлар силсиласи бўлган ва шайхлик авлоддан авлодга ўтиб келган.

Ибн Баттута зиёрат қилган Урта Осиёдаги яна бир табаррук қадамжо — Самарқанддаги Қусам ибн Аббос ибн Абдул Мутталиб мақбараси қошидаги зовия-хонақоҳдир. Бу ер Урта Осиёдаги энг машҳур қадамжолардан бири эди. Ибн Баттута ёзишича, «Самарқанд аҳли ҳар душанба ва жумъа кунлари шом пайтида мазкур мақбарага зиёратга келадилар. Мўғул, татарлар ҳам бу ерга кўп келадилар ва катта-катта назр-ниёзлар: мол-қўйлар, дирҳам ва динорлар берадилар. Мана шу назр-ниёзларнинг ҳаммаси зиёратчиларни, зовия ва мазор бошидаги хизматчи — руҳонийларнинг тирикчилиги учун сарфланади» (25, III, 52, 53).

Мазкур қадамжо — Қусам ибн Аббос мазоридаги зовиянинг нақадар табарруклиги шундан ҳам кўринадики, унинг вақф мулкларни нозири амир Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Абдул-Қодир ибн Абдул-Азиз ибн Юсуф, яъни аббосийлар халифаси ал-Мустансирнинг ўғли экан. Ибн Баттута айтишича, Мовароуннаҳр султони Тармаширин амир Ғиёсиддинни Ироқдан келиши билан бу лавозимга тайинлаган. Султон Тармаширин халифа Мустансир авлодини бу мансабга тайинлаш билан ўз давлати Мовароуннаҳрнинг халифаликда бошқа мўғул давлатларига нисбатан афзаллигини, ўзининг сиёсий рақибларидан устунлигини таъкидлаган бўлиши мумкин.

Термизда Ибн Баттута энг обрўли ва мўътабар шайхлардан бири, жуда кўп экинзорлар ва боғлардан иборат вақф мулкларига эга бўлган «покдоман» шайх Азизон» (Хожа Али Ромета-

ний — ред.) зовиясига жойлашади. Бу зовия маблағлари ҳам зиёратчиларни меҳмон қилишга сарфланади (25, III, 54).

Ибн Баттута замондоши бўлган ал-Умарий асарида ҳам Урта Осиёда табаррук қадамжолар қошидаги зовияларнинг кўп тарқалганлиги ҳақидаги маълумотларни учратамиз. Ал-Умарий ёзади: «Афсуски, бадавлат одамлар бойликларини Аллоҳ — таоло йўлида сарфламасдан, ўз ҳузур-ҳаловатлари учун, бир-бирларидан (маишат ва дабдаба) ўзиш учун сарфлайдилар. Аммо, Мовароуннаҳрнинг бадавлат одамлари бундай эмаслар, улар ўз пулларини асосан мадраса ва работлар қурилишига, карвон йўлларини тузатишга ва Аллоҳ йўлида вақфларга сарфлайдилар».

Шундай қилиб, ал-Умарий ҳам Ибн Баттута каби, Мовароуннаҳр аҳолисининг покдоманлиги ва художўйлигини, сўфийлик тариқатлари маркази бўлган зовияларнинг кўплигини таъкидлайди.

Ўз асарида Ибн Баттута зовияларда яшаётган сўфийлик тариқати низоми, қоидалари, сўфийларнинг одатлари ҳақида тўхталиб ўтмайди, эҳтимол, бу маълумотларни ҳамма билади деб ўйласа керак. Аммо, биз бундай маълумотларнинг Ибн Баттута замонида, у зиёрат қилган зовиялардан бири — Сайфиддин ал-Бохарзий мақбараси қошидаги зовияга оид ҳужжатлар асосида сўфийлар тариқатининг қонун-қоидалари, сўфийларнинг расм-рўсусларини ўрганишимиз мумкин (78, 19—20).

Мазкур ҳужжатда зовия ҳаёти учун муҳим ҳисобланган қонун-қоидалар санаб ўтилганини кўрамиз. Ҳужжатда айниқса мол — дунё йиғмаслик, фақирлик, камтарлик хислатлари, яъни сўфийлар «демократияси» ва дарвешлар хулқ — атворининг асосий қоидалари баён қилинади (Аҳмад Яссавийнинг «Фақрнома» асарида бу ҳақда кенгроқ маълумот олиш мумкин. Ғ. Ғулом номли нашриёт — матбаа бирлашмаси, Тошкент, 1992. — ред.). Аслида фақирлик, мискинлик қоидаларига қаттиқ амал қилинмаса керак, чунки Сайфиддин ал-Бохарзий зовиясининг муассиси Яҳё ал-Бохарзий ва кейинроқ ўтган Хожа Аҳрор жуда бадавлат одамлар эдилар. Вақф ҳужжатида эса мана бундай сўзларни ўқиймиз: «Вақф муассисининг ёхуд жиянлари агар мол-дунё йиғишга, олий мансаб, рутба мартабаларига ўч бўлса ва ёки камбағаллар ўртасида ўзини баланд олса ё енгилтак одамлар каби ясан-тусанга берилиб, дарвешликнинг фақирона жулдур ва қуроқ хирқасини киймаса, кимки ўз хотини ва фарзандларига яхши либос кийдириб, уйда мол-дунё тўпласа, ундай одамга вақфга мутаваллийлик вазифаси берилмайди...» (78, 177).

Ҳужжатда аниқ айтилишича, вақф мулкларини, (демак мазорот, хонақоҳ ёки зовияларни) бошқариш вазифаси наслдан наслга, авлоддан авлодга ўтган. Зовия ноизи ёки мутаваллийси вазифаси одатда вақф муассаси (асосчиси) авлодларилан бирига «дунё ишларидан этак силкиган», «мол дунёга беписанд», «зоҳирда ва ботинда дарвешона қиёфадаги» одамга топширилган. Вақф ноизи, мутаваллийни сўфийларнинг ўзлари сайлаш-

ган: «Мутаваллийни хонақоҳда доимий яшаб хизмат қилувчи энг покдоман, зуҳд, тақво соҳиблари, донишманд сўфийлар ёки дарвеш-қаландар сайлашлари зарур» (78, 176).

Ибн Баттута «Саёҳатнома»сининг Урта Осиёга бағишланган бобларида «покдоман» султон Тармаширин анча батафсил тасвирланади. Ибн Баттута уни мусулмонлар ҳомийси, воизлар, дин арбобларининг кескин гапларига ҳам итоатгўйлик билан эшитгувчи одил ҳукмдор сифатида тавсифлайди. У, Тармаширининг шу ҳақдаги сўзларини келтиради: «Ўз юртингга қайтиб борганинга (одамларга) форс сўфийларининг энг фақири, хокисор вакили ҳам туркларнинг султонига қандай муомала қилишини айтиб бергил» (25, II, 31—36). Ибн Баттута Мовароуннаҳр султони ҳақида муфассал ҳикоя қилгани билан, унинг нозик сиёсат юритишига унчалик эътибор бермайди. Ал-Умарий эса шу ҳақда кенгроқ тўхталади: «Мовароуннаҳр подшоҳлари исломни яқингинада, 725 (1325) йилдан кейин қабул қилганлар. Тармаширин, алайҳир-раҳма исломни қабул қилган (турк мўғул) подшоҳлардан биринчисидир. У, чин дилдан Аллоҳга ихлос қўйди, исломга мадад берди ва қўлидан келганича исломни ҳимоя қилди. У, ўз амирлари ва жангчиларига ҳам ислом динига киришни буюрди, улардан баъзилари (подшоҳдан), аввал, ва баъзилари кейинроқ ислом динига ўтганлар. Исломи дини улар орасида тез тарқалди, ислом туғи баланд ҳилпиради; ўн йилча ўтар-ўтмас барча умаро ва фуқаро, хосу ом ислом динига кирдилар. Уша ўлкаларда яшовчи олимлар ва Аллоҳ назар қилган шайхларнинг саъй — ҳаракатлари туфайли шундай бўлди. Ҳозир ҳам улар (турк амирлари — Н. И.) бизга маълум бўлишича дин — иймонда мужтаҳиддурлар ва наҳй-мункарда (рухсат этилган ва манъ қилинган) амалларда кам хато қилурлар» (75, 38—39).

Чамаси, Тармаширин ислом дини имкониятлари кенглигини яхши тушунган ва айниқса (Мовароуннаҳр иқтисодини кўтариш учун) бутун дунёдаги мусулмон савдогарларини жалб қилишга интиланган. У, ислом мамлакатларидан келган барча машҳур кишиларни иззат-икром билан кутиб олган, улар билан имкон борича алоқаларни кенг йўлга қўйган. Савдогар сайёҳлар ўз навбатида Тармаширинни покдоман, мўмин мусулмонлигини дунёга ёйиб, ҳозирги тилда айтганда яхшигина «реклама» қилиб, шон-шуҳратини оширишган. Шу жиҳатдан Ибн Фазлуллоҳ ал-Умарийнинг «Китоб масолик ал-абсор ва мамолик ал-амсар» асаридаги маълумотларда султон Тармашириннинг ҳақиқий ният-мақсадлари анча холис кўрсатилганлигини кўрамиз.

«Бу салтанат (Мовароуннаҳр) аҳолиси ислом динини анча илгари қабул қилган мусулмонлар эканлигини юқорида айтган эдик, — деб ёзади ал-Умарий. — Уларнинг подшоҳлари ғайридин бўлса ҳам, ислом динини ҳурмат қилгани учун мусулмонларнинг дини-иймонига, молу жонларига путур етмади. Навбат Тармаширинга келганида, аввал зикр этганимиздек, у ислом динини қабул қилди ва салтанатининг барча вилоятларида ислом-

ни кенг ёйди. У, шариат қондаларига амал қилиб, тариқат йўлидан борди. У, дунёнинг ҳар тарафидан келувчи савдогарларга иззат-ҳурмат кўрсатди. Унга қадар Миср ва Шом савдогарлари учун бу ёқларга йўллар ёпиқ бўлиб, сайёҳ, мусофирлар илгари бу тарафларга келишни хаёл ҳам қила олмас эдилар. Тармаширин подшоҳ бўлгач, бу юртга жуда кўп савдогарлар оқиб кела бошлади ва улар бу ердан мамнун, хурсанд бўлиб кетадиган ва яна келадиган бўлдилар. Садр ва савдогар Бадриддин Ҳасан ал-Исъирдий каминага Тармашириннинг бу ёққа келаётган савдогарларга ва сайёҳларга яхши муомала қилиб, уларни лутф — марҳамати билан сийлаб, иложи борича кўнгилларини олаётганлигини гапириб берди» (75, 41).

Шу тариқа, султон Тармаширин қиёфасини унинг икки замондоши икки хил тавсифлайди. Ибн Баттута тасвирида султон Тармаширин — руҳоний пирининг ўғитларини итоат билан тингловчи, дини Аллоҳ йўлида хокисорликни бўйнига олган мўъмин мусулмон. Ал-Умарий тасвирида эса у — савдогар ва сайёҳларга ҳомийлик қилувчи, йўлларнинг хавф-хатарсиз бўлишига ва савдонинг ривожига ғамхўрлик қилувчи ўткир сиёсатдон. Назаримизда, Ибн Баттута каби султоннинг ўзи билан суҳбатлашмаган бўлса ҳам, ал-Умарий тавсифи ҳақиқатга яқинроқдир.

Сўфийлик тариқатлари гуллаб яшнаган даврларда илгари исломда «ширк» ҳисобланган азиз-авлиёларнинг қадамжолари ва мазорларини зиёрат қилиш кучайди.

Шу даврда барча мусулмон мамлакатларида бўлганидай, ислом динида азиз-авлиёларнинг мазорларини ва ҳатто исломдан аввалги қадимий эътиқодлардан қолган муқаддас отларни эъзозлаш кучайди. Сунна мазҳабида муқаддас жойларга сиғиниш тақиқланса ҳам, лекин ислом дини равнақиға буюк ҳисса қўшган азиз-авлиёларнинг мазорларини зиёратгоҳға айлантириш мумкин бўлиб қолди. Авлиёлар пайғамбар издошлари, ворислари бўлган уламолар сифатида Аллоҳдан бандаларнинг гуноҳини сўраб, шафоат олиб берувчи азиз одамлар сифатида хурматланиши ширк деб ҳисобланмай қолди. Ибн Баттута ёзишича, Ўрта Осиёнинг ҳар бир шаҳарида жуда кўп азиз-авлиёларнинг қабрлари учрайди. Бу шаҳарлардаги авлиёларнинг қабрларига бутун ислом оламидан зиёратчилар келиб туради. Шу билан бирга, Ибн Баттута ёзишича, баъзи шаҳарларда фақат маҳаллий аҳоли танийдиган ва тавоф этадиган авлиёларнинг қабрлари ҳам бор.

Ибн Баттута китобида Самарқанддаги Қусам ибн Аббос мақбараси олдида маҳаллий аҳоли ва «тоторлар» (мўғуллар) қурбонлик учун ҳўкиз ҳамда қўйларни келтириб сўядилар.

Ўрта Осиёда энг кўп ҳурмат қилинадиган авлиёлардан бири — Хоразмдаги Нажмиддин Кубро мазори эканлигини Ибн Баттута ёзади. Ибн Баттута ўзбек тилини яхши билмагани учунми, бу авлиё ҳақида халқ ичида кўп тарқалган ривоятларни эшитмаган бўлиши мумкин. Аммо, Нажмиддин Кубро ҳақи-

даги баъзи ривоятлар исломдан ҳам аввал вужудга келган бўлиб, баъзан ислом ақидаларига зид кўриниши ҳам мумкин. Чунончи, мусулмонларда ит вафодор ҳайвон ҳисобланса ҳам, одатда у муқаддас ҳисобланмайди. Аммо, Нажмиддин Кубро мазоридида авлиёнинг «учар ити» мўғул кофирларига қарши урушиб, шаҳид бўлган эгасидай, қаҳрамон сифатарида эъзозланади. Ҳатто, зиёратчилар мазор олдида мазкур ит овқатланган тош тоғорани катта қизиқиш билан кўрадилар. Нажмиддин Кубро мазорига келувчи зиёратчилар ал-Умарий айтганидай «эски мусулмонлар» бўлсада, ит ҳақидаги қадимий ривоятларни рад этмайдилар. Ибн Баттута Ўрта Осиё шаҳарларида бундай муқаддас қадамжолар кўп эканлигини айтади.

Исломгача бўлган қадимий одатларнинг исломда ҳам сақланиб қолганини Ибн Баттута тасвирлаган чақалоққа исм қўйиш маросимида ҳам кўриш мумкин (25, II, 396).

Ҳайвонларни қурбонлик қилиш қадимий эътиқодлар учун ҳам, ислом учун ҳам мўғуллар учун ҳам умуумий одат эканини кўрамиз. Ўрта Осиёда авлиёларнинг мазорларида қурбонлик учун жонлик (от, қўй, ҳўкиз) сўйиш маъжусийларга ҳам, мусулмонларга ҳам, «келгиндилар» — мўғулларга ҳам хос одатдир.

Ислом тақводорларига куфрдай кўринадиган яна бир ҳодиса — мўъжизаларга ишонч, яъни антрополатриялардир. Ибн Баттута ўзи борган шаҳарлардаги бирор авлиё ҳақида ҳикоя қилганида, албатта кўрсатган мўъжизалар, кароматларни комил ишонч билан тасвирлайди (Ибн Баттута туғилиб ўсган Мағриб диёрида ҳам авлиёларни ҳурматлаш одат эди).

Одамларни турли дардлардан халос қилувчи, келажакни баъшорат қилувчи кароматгўй авлиёларнинг обрўси жуда баланд бўлиб, шон-шухрат топган эдилар. Уларни мўғул хонлари ҳам, маҳаллий ҳокимлар ҳам ихлос — ҳурмат қилар эдилар. Ибн Баттута китобида Ўзбекхоннинг шайх Нуъмониддин ал-Хоразмийга юксак ихлосини тасвиолар экан, у шайхнинг шоҳлардан қўрқмаслигини, зоҳидлигини, совға-саломларга учмаслигини мақтар экан, унинг мўъжизалари, кароматларини ҳам таъкидлаб ўтади: «Шайх мени меҳрибонлик билан кутиб олди, Аллоҳ уни ёрлақасин, — деб ёзади сайёҳ, — ва менга турк ғулomini совға қилди. Шайхнинг каромат кўрсатганига ўзим шоҳид бўлганман» (25, II, 449).

Ибн Баттута ҳар бир шаҳарга борганида у шаҳарнинг диққатга сазовор фазилатларини гапиргани каби, бу ерда ҳам «шайхнинг каромати» деган сарлавҳали ҳикояни келтиради. Бу ерда айтилган каромат ҳозирги одамлар назарида мўъжиза кўринмаслиги мумкин. «Саёҳатнома» муаллифи шундан сўнг, шайх Нуриддин Қирмоний, тариқат пири Абу Абдуллоҳ Муршидий, шайх Шаҳобиддин, шайх Қутбиддин Найсабурий ва бошқалар ҳақида ҳикоя қилади. Шу жиҳатдан Ибн Баттута китоби азиз-авлиёлар ҳақидаги маноқибларга ўхшаб кетади.

Ибн Баттута китобида тасвирланган турк мусулмонларга исм қўйиш одати исломдан аввалги (жоҳилият давридаги) қа-

димий тотемизм каби одатларни эслатади. Гарчанд туркларнинг кўпчилиги (Муҳаммад, Иброҳим, Фотима каби) арабча-мусулмонча исмлар билан аталсалар ҳам, аммо, баъзилар қадимий одатга кўра туғилган пайтида кўринган ҳайвон номи билан аталади. «Чақалоқ туғилганда чодирга аввал қайси ҳайвон кирса, ўшанинг номи билан аталган экан», — деб ёзади Ибн Баттута, — «Аслида, бу — маъжусийлар одати бўлса ҳам баъзи мусулмонлар ҳамон бу одатдан қутулолмаганлар» (25, II, 115).

Яна бир ўринда Ибн Баттута ёзади: «Султон Ўзбекнинг қизи Иткучук деб аталар экан». Бу итнинг боласи деган маънони англатади. Юқорида айтганимиздек, турклар ҳам баъзи арабларга ўхшаб бирор, тасодифий воқеага боғлаб исм қўядилар (25, II, 396) (Масалан, Абул-Ғози Баҳодирхон «Шажаъи тарокима»да Қипчоқ дашти ва элатининг номи дарахт қавагида (қипчоқда) туғилган чақалоқ номидан эканлигини айтади — ред.).

Ибн Баттута айтишича, арабларнинг баъзи қабилалари ҳам ҳайвонларнинг номлари билан аталар экан (масалан: калб — ит, килоб — итлар, кулайб — кучук, асад — шер, қурайш — наҳанг балиқ, акула ва ҳаказо).

XIII—XIV асрларда мўғул давлатларининг ислом динини қабул қилиши ёки қабул қилмаслиги нақадар муҳим сиёсий — иқтисодий аҳамият касб этганлигини Ибн Баттута ва бошқа мусулмон адиблари, олимларнинг асарларидан билиш мумкин.

Ўрта Осиё сўфийлик тариқатларининг жуда кўплиги ҳақида Ибн Баттуганинг ҳикоялари бошқа манбалар билан таққосланганда шу даврда ислом руҳонийлари, азиз-авлиёларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи ниҳоятда баландлигини, улар ҳатто ҳукмдорларнинг сиёсатига жиддий таъсир ўтказа олганлигини кўра миз. Шу заминда пайғамбар, азиз-авлиёларнинг ҳаётномалари, маноқиблар, агиографик адабиётнинг равнақ топиши ҳам табиий, ҳаётий эҳтиёж эди.

Ибн Баттута асаридаги қадимий урф-одатлар, расм-русмлар ҳақидаги ҳикоялари ҳам сайёҳ олимнинг ижтимоий дунёқараши нақадар кенглигини, унинг Ўрта Осиёлик мусулмонларнинг қадимий маданияти ёдгорликларига ҳайрихоҳлигини, ҳурматини ифодалайди.

Ибн Баттута «Саёҳатнома»си унинг Ўрта Осиё халқлари орасида кўрган — билганлари ҳақидаги ҳикояларнинг мавзу ва мазмун доираси асосан мана шулардан иборат.

* * *

Ибн Баттута «Саёҳатнома»си («риҳла»)ни Оврупо ва туркий халқларнинг тилларига таржима қилишда тадқиқотчилар бу соҳада орттирилган муайян тажрибаларга, бой анъаналарга асосланадилар.

Оврупода ва Россияда, кейинроқ, собиқ Совет Иттифоқида, шунингдек Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида (асосан Эрон

ва Туркияда) ўрта асрларда араб тилида битилган муҳим манбаларни таржима қилишда муайян анъаналар вужудга келган. Аслида ўрта аср шарқшунослик фанлари тарихини ўрганиш ҳам араб тилидаги тарихий хроникалар — солномаларни ва жуғрофий асарларни таржима қилишдан бошланган. Бу тарихий манбаълар кейинчалик олимларнинг археологик ва нумизматика соҳасидаги изланишларини тасдиқлади ва янада тўлдирди. Археологлар ва нумизматларнинг жуда кўп топилмалари Табарий, Ибн ал-Асир, ал-Муқаддасий, Ибн Хурдодбеҳ ва бошқа олимларнинг тарихий асарларисиз нотўғри ва ё нотўлиқ талқин этилган бўлур эдилар. Аммо, ўрта аср манбаъларини таржима қилишда тадқиқотчи жиддий қийинчиликларга учрайди. Манбаълардан фойдаланишнинг энг қийин тарафи уларнинг матни — текстини тўғри тушуниш билан боғлиқ. Чунки бу манбалар биздан жуда олис замонларда ёзилган, бу вақтларда бутунлай бошқача ҳаёт тарзи, бошқача ўлчов бирликлари, бошқача тушунча, иборалар қўлланилган, гоҳо биз ҳозир қўллаётган сўз ва иборалар у пайтларда бошқа маъно ва мазмун касб этган. Шу туфайли кўпинча таржимонлар манбаъ мазмунини замонавийлаштириб (модернизация қилиб) юборадиларки, бу эса номарғуб, нотўғри йўлдир.

Қадимий, мумтоз меросимиз асарларини таржима қилишдаги иккинчи камчилик, бизнинг назаримизда — манба тилини керагидаи зиёд архаиклаштириб, бутунлай эскича қилиб юборишдир. Сўзма-сўз таржимада одатда шундай ҳол юз беради. Гоҳида, асл манбаъда ҳам, ҳозирги тилимизда ҳам кам учрайдиган оғир, мураккаб иборалар уни тушунишни қийинлаштиради.

Биз қуйида таржима қилган ишимизда асл манбаъга адекватлик — мазмунига, моҳиятига мувофиқ келтириш йўлидан бордик. Таржимон иложи борича арабча матндаги услубни, жумла тузилиши, оҳангини сақлашга, ҳарфхўрликдан қочишга, «Саёҳатнома»нинг услубий таркибини умумий контекстдан келтириб чиқаришга интилди.

«Саёҳатнома»да муаллифнинг жонли ҳикоя қилиш услубида араб насрининг ривожига катта таъсир кўрсатган халқ қиссаларининг вужудга келиш жараёни акс этганлигини кўрамиз.

Ушбу таржимага Ибн Баттута «Саёҳатнома»сининг Парижнашр этилган арабча матни асос қилиб олинди ва зарур ўринларда бошқа нашрларга таққослаб иш кўрилди.

III — БОБ

ИБН БАТТУТА УРТА ОСИЁ ҲАҚИДА

Хоразмга саёҳат

Саро¹ дан чиққанимиздан сўнг ўн кун ўтиб биз Сарожуқ² шаҳрига етиб келдик. «Жуқ» «кичик» демакдир. Шу тариқа улар бу шаҳар Саройча эканлигини ифодаламоқчи бўлганлар. Шаҳар Улусу³ деб аталадиган сувга сероб дарё қирғоғида жойлашган. Дарё орқали худди Бағдоддагидек қайиқлардан кўприк⁴ қилинган. Бизнинг отаравадаги саёҳатимиз шу шаҳарда тугади. У ерда биз отларни тўрт динордан⁵ ва ундан арзонроқ баҳода сотдик, чунки улар кучдан қолган ва бу шаҳарда арзон эди. Биз араваларга қўшиш учун туя ёлладик. Бу шаҳарда турклар «ота» деб атайдиган тақводор бир қариянинг зовияси⁶ бор. Қария бизни зовияда меҳмон қилиб, дуо қилди. Шунингдек, шаҳар қозиси ҳам қабул қилди, унинг исми шарифи ҳозир ёдимда йўқ.

Биз бу ердан чиқиб ўттиз кун йўл юрдик, шошилганимиздан кунига атиги икки марта — қуёш чиқиши ва ботишидан олдин тўхташга мажбур бўлдик. Зуқидан шўрва қайнатиш ва уни тановул этиш учун қанча вақт зарур бўлса, қўним чоғи атиги шунча давом этарди, зуқини эса бир марта сувда қайнатилганидан сўнг тановул этиш мумкин.

Улар ўзлари билан қоқи гўшт олиб юрадилар, уни шўрванинг ичига солиб, устидан қатиқ суртиб истеъмол қиладилар. Ҳеч бир сайёҳ таом ва уйқу пайтида аравани тўхтатиб-нетиб ўтирмайди. Аравада менга қарашли уч нафар жория ҳам бор эди.

Одатда бу саҳрони оралаб ўтиб борувчи кишилар ем-хашак етишмаслиги сабабли йўлда шошиладилар. Саҳрони босиб ўтувчи туяларнинг кўпчилиги нобуд бўлиб кетади, қолганларини эса бир йилдан кейин, семирганидан сўнг ишга солиш мумкин. Саҳрода ҳар икки ёки уч кунлик масофада маълум сувлуқларда сув бўлади, бу ёмғир ва қудуқ сувиқир⁷.

Биз юқорида ҳикоя қилганимиздек, саҳрони кесиб ўтиб Хоразмга⁸ келдик. Бу — туркларнинг катта, муҳим, чиройли ва улуғвор шаҳри бўлиб, ажойиб бозорлари, кенг кўчалари, жуда кўп иморатлари ва жозибадор, кўркем жойлари бор⁹. Шаҳарда ҳаёт қайнайди, аҳолиси шунчалик кўпки — у мавжланиб турган денгизни эслатади. Бир кунни шаҳардан отда ўтиб бораётиб бозорга кирдим, ярмига етганимда шовур¹⁰ деб аталадиган жуда гавжум бир жойдан чиқиб қолдим. Одам шунчалик тумонат эдики, мен олдинга ҳам, ортимга ҳам силжий олмадим. Саросимага туриб, бироз вақт туриб қолдим, анча қийинчилик билан йўлга чиқиб олдим. Кимдир менга айтдики, жума кунлари¹¹ бу бозорда тиқилинч камроқ бўларкан, чунки шу кунни Қайсария¹² бозори ва бошқа бозорлар ёпиб қўйиларкан.

Жума кунни от миниб жоме масжиди ва мадрасага йўл олдим¹³. Бу шаҳар султон Ўзбек¹⁴ қўл остида, бу ерда унинг Қутлуғ Темур¹⁵ исмли улуғ амири ҳукмронлик қилади. Мазкур амир мадраса ва унга туташ бошқа иморатларни қурдирган. Масжидга келсак, уни амирнинг тақводор завжаси Тўрабека—хотун¹⁶ бунёд этган. Хоразмда мористон¹⁷ бор, унда Саҳйуний лақабли суриялик ҳаким ишлайди. Лақабидан кўриниб турибдики, у Суриядаги Саҳйун мавзеида туғилган. Бутун дунё бўйлаб қилган саёхатимда мен хоразмликлардан кўра хушхулк, олийжаноб, ажнабийларга нисбатан меҳмондўст одамларни учратмаган эдим. Улар намозни шундай тартибга риоя этиб ўқийдиларки, буни бошқа ҳеч қаерда кўрмаганман. Одат шундайки, ҳар бир муаззин ўз масжиди ёнида ўришлаган уйларни айланиб чиқиб, намоз вақти бўлганлигидан хабардор этади¹⁸. Кимки намози умумда иштирок этмаса, имом уларни жамоа ҳузуринида жазолайди. Буниги учун ҳар бир масжидда қамчин осиглиқ туради. Ундан ташқари бундайларга беш динор миқдоринда жарима¹⁹ солинади, у масжид фойдасига ва камбағал-қаишоқларни боқиш учун сарфланади. Айтишларича, бу одат қадим замонлардан буён мавжуд экан.

Хоразм ёнида Жайхун дарёси оқиб ўтади. Бу дарё жаннатдан бошланадиган тўрт наҳрнинг биридир²⁰. У Итил²¹ дарёси каби қишда музлайди, шунда одамлар унинг устида бемалол юравадилар. Беш ой давомида дарёда муз сақланиб туради. Баъзан муз кўча бошлаган пайтида дарё ўзра юрганлар ҳалок бўладилар. Ёз кунлари кемаларда дарё бўйлаб Термизгача сузиб бориб, у ердан бўғдой ва сули олиб келишади. Оқим бўйлаб сузиб борилса, бу иш учун ўн кун кетади.

Хоразмдан чиқаверишда бир зовия бор. Уни энг буюк авлиёлардан бири бўлмиш Нажмиддин ал-Қубро²² қабри ўзра бунёд этишган. Бу ерда зиёратчилар²³ учун таом тайёрланади. Хоразмнинг обрўли кишиларидан бўлмиш мударрис Сайфиддин ибн Асаба зовияда шайхлик қилади. Берирокда яна бир зовия ўринлашган. Унинг шайхи — энг буюк сўфийлардан бири, тақводор

мужовир²⁴ Жалолиддин ас-Самарқандийдир. У бизни уйда меҳмон қилди. Шаҳардан ташқарида аллома имом Абулқосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий²⁵ нинг мозори бўлиб, унинг устида мақбара қурилган. Замахшар²⁶ — Хоразмдан тўрт мил наридаги бир қишлоқдир.

Мен бу шаҳарга келганимда, унинг мавзеида тўхтаб ўтдим. Одамларимдан бири²⁷ қози Садр²⁸ Абу Ҳафс Умар ал-Бақрий ҳузурига йўл олди. Қози мен турган жойга ўз ноиб Нур ал-Исломи юборган экан, мен билан салом-алик қилиб Садр ҳузурига қайтиб кетди. Шундан сўнг қозининг ўзи бир гуруҳ одамларига бош бўлиб келиб мен билан сўрашди. У ёш жиҳатдан кичик бўлса ҳам қилган ишлари жиҳатидан улўф бир сиймодир. Унинг икки ноиб бўлиб, улардан бири юқорида тилга олинган Нур ал-Ислом, бошқаси Нуриддин ал-Қирмонийдир. Ал-Қирмоний машҳур фақиҳлардан бўлиб, фикрлари қатъий, Аллоҳ таолога имони мустаҳкам кишидир.

Биз қози билан учрашган пайтда у менга шундай деди: «Бу шаҳарда одам жуда гавжум, кундуз куни шаҳарга киролмай-сиз, сизнинг ҳузурингизга Нур ал-Ислом боради, сиз у билан бирга тонгга яқин шаҳарга кира оласиз». Биз худди шундай қилдик, сўнг янги мадрасага кирдик, бу ерда ҳеч ким йўқ эди. Бомдод намозидан кейин юқорида исми-шарифи тилга олинган қози ва у билан бирга шаҳарнинг бир гуруҳ обрўли одамлари ҳузуримизга келишди. Улар орасида мавлоно²⁹ Ҳумомиддин, мавлоно Зайниддин ал-Муқаддасий, мавлоно Ризоиддин Яҳё, мавлоно Фазлуллоҳ ар-Ризовий, мавлоно Жалолиддин ал-Имодий ва мавлоно Шамсиддин ас-Синжарий, яъни Хоразм амирининг имоми бор эдилар. Уларнинг барчаси баобрў, мўътабар зотлардир. Диний эътиқодларида мутазиллийлар³⁰ таълими ус-тундир. Аммо улар буни ошкора этмайдилар, чунки султон Ўзбек ва унинг бу шаҳардаги амири Қутлудумур — суннийлардир³¹.

Мен бу шаҳарда бўлган вақтда исми-шарифи юқорида тилга олинган қози Абу Ҳафс Умар билан унинг масжидида жума намозини ўқидим, намоздан сўнг унинг ҳамроҳлигида шу атрофда жойлашган уйга ташриф буюрдим ва қабулхонасига қадам ранжида этдим. Бу — гўзал ва кенг хона бўлиб, чиройли гилалар билан безатилган, деворлари мато билан қопланган қатор токчаларнинг ҳар бирига олтин суви юритилган кумуш идишлар ва ироқий кўзалар қўйилган эди. Одатда мамлакатнинг фуқаролари ўз уйларини ана шундай тарзда безатадилар. Дастурхонга жуда кўп таомлар тортилди. Қози — бадавлат одам, унинг жуда кўп мол-мулки бор. У амир Қудумурнинг божасидир, чунки амир завжасининг ҳамшираси бўлмиш Жажжи оғага уйланган.

Мазкур шаҳарда бир неча воизлар, музаккирлар бўлиб, уларнинг ичида энг обрўлилари мавлоно Зайниддин ал-Муқаддасий билан мавлоно Ҳисомиддин ал-Машотий хатибдирки, бу кейингиси мен ваъзини тинглаган жаҳондаги энг суҳандон тўрт сиймодан биридир.

У — улуғ амир Қутлудумурдир. Қутлудумур — «қулуғ темур» деганидир. Бу амир улуғ султон Муҳаммад Ҳазратнинг ўғли ва унинг энг буюк амиридир. Қутлудумурнинг ўзи султоннинг Хуросондаги волийси ҳамдир. Унинг ўғли Ҳорунбек юқорида исми-шарифи тилга олинган султоннинг қизига уйланган. Бу қизнинг онаси эса малика Тойтуғлидир. Қутлудумурнинг завжаси Тўрабека-хотун ўз олийжаноблиги билан машҳурдир. Қози мен билан сўрашиш учун келганида бундай деди: «Амир сенинг келганингдан хабардор, аммо у ҳамон бетоб. Шу боис, ҳузурингга ташриф буюролмайдим»³³.

Мен қози билан биргаликда амирни кўргани бордим. Биз унинг уйига етиб келиб кенг бир қабулхонага ўтдик, ундаги хоналарнинг аксарияти ёғочдан ишланган эди. Кейин эса гумбази ўймакор ёғочдан ишланган кичикроқ хонага кирдик. Унинг деворларига ранго-ранг мовут, шифти эса зарлар қадалган ипак билан қопланган эди. Амир ипак тўшакда ўтирар эди. Бод касалига мубтало бўлганлиги сабабли оёқларини ўраб олганди. Бу касаллик турклар орасида кенг тарқалган.

Мен амирга салом бердим ва у мени ёнига ўтказди. Қози ва фаҳишлар ҳам ўтиришди. Амир мендан ўз ҳукмдори подшо Муҳаммад Ҳазратнинг, Байалун³⁴—хотуннинг ва унинг отасининг ҳол-аҳволини суриштирди ва Қўстантания шаҳри ҳақида гапириб беришимни сўради. Мен буларнинг ҳаммаси ҳақида сўзлаб бердим. Сўнгра таомлар: қовурилган товуқ, турна ва каптар жўжалари, ёғлиқ сомсалар, ширин кулчалар ва турфа ширинликлар қўйилган патнислар келтиришди. Яна бошқа патнисларни ҳам олиб келишди. Уларда мевалар — анор доналари, узум ва ажойиб қовунлар бор эди. Тозаланган анор доналари ичига тилла қошиқчалар солинган олтин ва кумуш идишларда, бир қисми эса ироқий шиша идишларда³⁵ тортилди.

Бу амирнинг одати шундай эканки, қози ҳар куни унинг қабулхонасига келиб махсус жойга ўтирар, у билан бирга фаҳишлар, хаттотлар келишар экан. Қозининг тўғрисида бош амирлардан бири ва саккиз нафар катта турк амирлари ва «ёзғувчи»³⁶ деб аталадиган шайхлар жойлашади. Одамлар шу мансабдорларга ўз шикоятларини айтишади. Агар иш шариятга оид бўлса — қози, бошқа ишларга оидларини эса мана шу амирлар ҳал қилиб беради. Қози билан амирларнинг қарорлари аниқ ва адолатли бўлади. Чунки уларни маълум бир томоннинг тарафини олишда айблашолмайди, булар пора ҳам олмайди.

Биз амир қабулида бўлганимиздан кейин мадрасага қайтиб келдик. Амир бизга гуруч, ун, бир неча қўй, мой, хилма-хил зирворлар ва боғ-боғ ўтинлар юборди. Бу мамлакатда Ҳиндистон, Хуросон ва Эронда бўлгани каби кўмир нималигини умуман билишмайди. Аммо Хитойда тошдан (яъни тошкўмирдан — Н. И.) ёқилғи сифатида фойдаланишади. У ёғоч кўмир каби

ёниб кейин кулга айланади, унга сув сепиб офтобда қуритишадди ҳамда бутунлай йўқ бўлиб кетгунига қадар³⁷ шу ёқилғи во-ситасида таом тайёрлашади.

**Мазкур қози
ва амирнинг фазилатлари
ҳақида ҳикоя**

Бир куни мен қози Абу Ҳафс масжидида одатдагидек намоз ўқидим. Шунда у менга деди: «Амир сенга беш юз дирҳам пул бериб зиёфат уюштиришни буюрди. Лекин зиёфатга яна беш юз дирҳам сарфлаш зарур бўлади. Унда шайхлар, фақиҳлар ва обрўли одамлар қатнашиши керак. Амир шу буйруқни берганда мен унга айтдим: «Эй амир, сен шундай зиёфат бермоқчи-санки, унда ҳозир бўлганлар нари борса бир-икки луқма таом ейишади, холос. Агар сен унга сарф бўладиган пулларнинг ҳаммасини ўзига берсанг фойдаси кўпроқ бўлур эди». Амир жавоб қилди: «Мен худди шундай қиламан» ва у сенга яхлит минг дирҳам беришни тайинлади». Шундан сўнг амир ўз имоми Шамсиддин ас-Синжарий кузагувида халтага солинган пул юборди, унинг хизматкори менга шу пулларни олиб келди. Бу дирҳамларнинг қиймати Мағриб олтиниغا айлантирилса уч юз динорга тенг келади³⁸.

Шу куни мен ўттиз беш динорга қора тусли от сотиб олдим, уни миниб масжидга бордим. Отнинг ҳақини ўша минг дирҳам ҳисобидан тўладим. Шундан кейин отларим сони жуда кўпайиб кетди. Шунчалик кўпайдики, ёлғон гапирмаслик учун қанчалигини айтмай қўя қоламан. То Ҳиндистонга етиб боргунимга қадар отларим сони тобора ортиб бораверди, отларим кўп эди, аммо мен мана шу отни афзал кўрар, унга ўзим қарар ва бошқа отлардан олдинроққа боғлаб қўярдим. От уч йил менинг хизматимни қилди, у нобуд бўлганида қаттиқ куюндим.

Қозининг завжаси Жажжи оға менга динор пул юборди. Унинг ҳамшираси, амирнинг завжаси Тўрабека эса зиёфат берди, унга фақиҳлар ва шаҳарнинг обрўли кишиларини таклиф этди. Бу зиёфат унинг ўзи қурган зовияда уюштирилди. Бу ерда шаҳарга келувчилар ва ундан кетувчиларга таом улашишади. Тўрабека-хотун номидан менга сувсар пўстин чопон ва яхши бир от тухфа этишди. У яхши, тақводор ва сахий аёлдир. Аллоҳ ундан яхшилигини аямасин!

Менинг шарафимга мазкур обрўли бека уюштирган зиёфатни тарк этиб зовиядан чиқар эканман, эшик олдида эски бир либос кийган аёлни учратдим. У бошига чодра ташлаб олган эди, ёнида қанчалигини билмайман, аёллар бор эди. Аёл менга салом берди. Мен, йўлда давом этиб ва унчалик эътибор бермай, саломига алик олдим. Кўчага чиқиб олганим бир пайтда воқеани кузатиб турган кишилардан бири етиб олиб деди: «Сенга салом берган аёл Тўрабека-хотуннинг ўзидир». Мен бу сўзларни эшитиб уялиб кетдим, шу аёл ҳузурига қайтиб боргим

келди, аммо у кетиб қолган эди. Мен унга хизматкорларидан бири орқали салом йўллаб, уни танимаганлигим учун узр сўрадим.

Хоразм қовуни

Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам (ислом мамлакатларидан Ғарбда жойлашган ўлкаларда), Хоразм қовунига тенг келадигани дунёда йўқ. Бухоро қовуни бундан мустасно, ундан кейин Исфаҳон қовуни туради. Пўчоғи яшил тусда, гўшти юмшоқ, жуда ширин ва айни замонда қувракдир. Шуниси қизиқки, худди биздаги қуритилган анжир (шариқа) ва Малага анжири³⁹ каби бу қовунни бўлак-бўлак қилиб кесиб, офтобда қуришиб, саватга солиб Хоразмдан Ҳиндистонга ва Хитойнинг узоқ шаҳарларига олиб бориб сотишади. Барча қуритилган мевалар ичида қовун қоқнига тенг келадигани йўқ. Мен Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида яшаб турганимда сайёҳлар келиб қолса, улардан биронтасини қовун олиб келиш учун жўнатар эдим. Ҳиндистон подшоси, агар унга ҳатто озгина қовун қоқи келтиришса ҳам мен яхши кўришимни билиб, ҳузуримга юбортирар эди. Унинг одати — ажнабийларни ўз мамлакатига пишадиган мевалар билан меҳмон қилиб, шу тариқа меҳрибонлик кўрсатишдан иборат эди.

Ориятли савдогар

Саро (Сарой) шаҳридан то Хоразмга қадар каминага Карбало⁴⁰ (Машҳади Ҳусайн) шаҳри аҳлидан бўлган шариф Али ибн Мансур ҳамроҳ бўлиб борди. Одатда мен ундан кийим-кечак ва бошқа нарсалар олиб беринг, деб, (пул бериб) илтимос қилардим. У эса 10 динорга кийим-кечак сотиб олиб, менга 8 динорга олдим дер ва ўзи 10 динор тўлаб, мендан фақат 8 динор олар экан. Мен бундан беҳабар эдим, кейинчалик одамлардан эшитиб, билдим. Шу тариқа у мени анча-мунча динорга қарздор қилиб қўйибди. Унинг саховатига жавобан миннатдорлик билдириб, яхшилигини қайтармоқчи эдим шариф «Худо ҳаққи, бундай қилманг», деб, эътироз билдирди. Шундан кейин мен унинг Каффор исмли қулига совға олиб берай, десам, шариф «Худо ҳаққи, бундай қилманг», деб, яна кўнмади. Бу одам мен учратган ироқликлар орасида энг қўли очик, саховатли одам эди. Али ибн Мансур мен билан бирга Ҳиндистонгача бормоқчи эди. Аммо шу пайтларда унинг бир гуруҳ юртдошлари Хоразмга келиб қолишди, улар бу ердан Чин-Мочинга бормоқчи эканлар. Али ибн Мансур ҳам юртдошлари билан бирга кетди: «Бўлиб қолди. Шарифга «Мен билан (Ҳиндистонга) кетмоқчи эдингиз-ку?» деб эслатсам, ул киши бундай жавоб берди: «Булар менинг юртдошларим. Агар сиз билан кетсам, булар юртимга қайтганларида оила, бола-чақаларимга «Отангиз бир гадодай бировнинг ҳисобига Ҳиндистонга кетди» деб айтишмай-дими? Бу гап менга шармандалик келтиради-ку. Йўқ, мен бун-

дай шармандаликка чидаёлмайман». Шундай деб, Али ибн Мансур Чин- (Хитой) га кетди.

Ҳиндистонга борганимда эшитдимки, савдогар (Али ибн Мансур) Олмалик шаҳрига⁴¹ етиб борибди. Бу шаҳар эса Моваруннаҳр⁴² ҳукмдори вилоятларининг сўнггиси ва Чин (Хитой) нинг бошланишидир. Савдогар ўша ерда қолиб, барча молларининг хизматкорига топшириб, сотиб келишга юборди. (Орадан анча вақт ўтибди), хизматкор қайтиб келавермайди. Шу пайт Олмаликқа у турган карвон-саройга⁴³ унинг юртидан (Ироқдан) яна бир савдогар келиб қолади. Али ибн Мансур (ўзининг хизматкори қайтиб келгунича) ўша савдогардан бирмунча пул қарз сўраган. Аммо, юртдоши қарз бермаган. Бу ҳам етмагандай, у савдогар шарифдан турган ҳужраси учун кўпроқ пул олинг, деб карвонсарой эгасига ўргатган. Шариф бу гапни эшитиб, гангиб қолган ва бундай шармандаликка чидаёлмай, ҳужрасига кириб, ўзини пичоқлаб қўйган. Одамлар кириб келганида у ҳали тирик экан. Бу ишни унинг хизматкоридан кўришибди. Аммо, ўлими олдидан шариф «Бечора хизматкорга жабр қилманглар, ўзим ўзимни шундай қилдим» деган ва ўша кун жони узилган. Унинг қилмишини ўзи кечирсин! Ана шу савдогар менга ҳамроҳлик пайтида бошидан ўтган шунга ўхшаш бир воқеани гапириб берган эди. Бир йили у Дамашқлик бир савдогардан пул қарз олган экан. Ўша савдогар Шомда, Ҳамо⁴⁴ шаҳрида уни учратиб, пулини қистаб қолибди. Шариф қарзга олган пулига харид қилган молларини насияга сотиб юборган экан. Савдогарга қарзини тўлолмаганига шармандаликдан қутилиш учун, у ҳужрасига кириб, салласини ечиб, ўзини осмоқчи бўлибди. Аммо унга кейинроқ ўлиш насиб этган экан. Шу пайт бир судхур ўртоғи эсига тушиб қолибди. Уни топиб, пул олиб, қарзидан қутилган экан.

Мен Хоразмда: кетишга ҳозирлик кўриб туялар ёлладим, маҳора (кажава) сотиб олдим. Афиғиддин ат-Тузарий маҳорада мен билан ёнма-ён борди. Хизматкорлар отларнинг бир қисмининг ўзлари учун олиб қолишди. Қолганларининг устига биз совуқ емаслиги учун тўқим ташлаб Хоразм билан Бухоро оралиғидаги саҳрога кириб бордик. Саҳрони ўн саккиз кун давомида қум устида юриб босиб ўтилади, унда атиги ёлғиз бир қишлоқ бор⁴⁵. Мен амир Қутлудумур билан хайрлашдим. У менга тўн ҳаля қилди⁴⁶. Қози эса яна бир тўн совға қилиб, мени кузатиб қўйиш учун фақиҳлар билан бирга ҳузуримга келди.

Биз тўрт кун йўл босиб Қиёт шаҳрига етдик (ал-Қот)⁴⁷. Мана шу йўлда мўъжаз ва чинпойли шаҳар бўлмиш Қиётдан ўзга манзил йўқ. Биз шаҳар мавзеида совуқдан музлаб қолган ҳовуз ёнида тўхтадик. Болалар муз устида ўйнаб сирпанншар эди. Шаҳар қозиси, Хоразм қозисининг уйида учратганим Садр аш-Шарна менинг келганимни эшитиб ўз шогирдлари ҳамда шаҳарнинг художўй ва тақводор шайхи⁴⁸ Маҳмуд ал-Хивоқий қуршовида мени қутлаш учун ҳузуримга келди. Шунда шайх Маҳмуд деди: «Одатда шаҳарга келганларни келиб кўришади,

ниятимиз шундай экан, шаҳарнинг амири ҳузурига бориб уни бу ерга олиб келайлик!» Улар шундай қилишди. Бироз вақтдан сўнг амир ўз мулозимлари ва маҳрамлари билан кириб келди. Биз у билан кўришдик. Биз тезроқ йўлга чиқмоқни хоҳлар эдик. Аммо амир бизнинг шаҳарда қолишимизни сўраб зиёфат уюштирди, унга фақиҳлар, саркардалар ва бошқаларни таклиф қилди. Шоирлар амир шарофига мадҳиялар ўқишди. Амир менга уст-бош ва яхши бир от тухфа қилди. Биз Сепоя⁴⁹ номи билан машҳур йўлдан кетдик, у саҳродан олти кун сувсиз-несиз ўтиб бордик. Кейин Вобкент⁵⁰ шаҳрига етдик. У Бухородан бир кунлик масофа беридадир. Вобкент — чиройли шаҳарча. Унда ариқлар, боғлар сероб. Шаҳар аҳолиси йил бўйи уйда узум сақлайди. Уларнинг олу деб аталадиган меваси бор. Шу меваларни қуритиб, қоқи қилиб Ҳиндистон ва Хитойга олиб боришади. Шу меванинг устидан сув қуйиб шарбатини ичишади. Янгилгида ширин бу мева қуритилганида тахирроқ бўлиб қолади. Меванинг асосий қисми гўшtidан иборат бўлиб на Андалусияда, на Сурияда шунга ўхшаш мевани ҳеч кўрмаганман. Биз кун бўйи бирининг кетига бири уланиб кетган боғлар ва ариқлар, дарахтзорлар ва шудгор қилинган далалар орасидан ўтиб бориб Бухоро шаҳрига етиб келдик. Бухоро — муҳаддислар⁵¹ имоми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий²⁵ ватанидир. Бу шаҳар Жайхун ортидаги шаҳарларнинг пойтахти эди, аммо Ироқ подшолари⁵³ авлодидан бўлмиш лаънати тотор Чингиз⁵⁴ уни вайрон қилди. Ҳозир баъзи бирларини истисно этганда шаҳардаги масжидлар, мадрасалар ва бозорлар хароба ҳолида ётибди.

(Мўғуллар истилоси пайтида) бухороликлар хор-зор бўлиб, обрўлари қолмади. Улар жоҳиллиги, ўжарлиги, сохта иддаолари ва ҳақиқатни инкор қилганлари учун Хоразмда ва бошқа мамлакатларда бухороликларнинг гувоҳлиги қабул қилинмайдиган бўлиб қолди⁵⁵. Ҳозирги пайтда Бухорода илм фанда иқтидорли одамлар қолмади, илмга қизиқадиган одамлар ҳам қолмади.

**Татарларнинг келиб чиқиши
ва уларнинг Бухоро ҳамда бошқа
шаҳарларни вайрон қилиши**

Чингизхон Хата ўлкасида темирчилик қилган⁵⁶. У сахий, бакувват, кўркам одам бўлган. Ўз атрофига кишиларни тўплаб, уларни боққан. Аста-секин бир гуруҳ кишилар пайдо бўлиб, улар Чингизхонни ўз йўлбошчилари қилиб сайлашган ва у бутун мамлакатни босиб олган. Унинг куч-қудрати ўсиб-ошиб бораверган. Қилаётган ишлари тобора кенг кўлам касб эта борган. У аввал Хата подшоси, сўнг эса Хитой подшоси устидан ғалаба қозонган. Кўшини кўпая бориб Хўтан⁵⁷, Қошғар⁵⁸ ва Олмалиқ⁵⁹ устидан ҳам қўли баланд келган. Хоразмшоҳнинг ўғли⁶⁰ Жалололдин Синжор Хоразм, Хуросон ва Мовароуннаҳр подшоси, жуда зўр куч-қудрат соҳиби эди. Чингизхон ундан кўрқар, эҳтиёт бўлар ва қаршилик кўрсатмас эди. Шундай бўлиб

чиқдики, Чингиз Хитой ва Хата моллари — ипак кийим-кечак ва бошқа буюмлар ортилган карвон билан ўз савдогарларини Жалололиддин мулкининг сарҳади бўлмиш Утрор⁶¹ шаҳрига юборади. Жалололиддиннинг (бу шаҳардаги» волийси унга бу ҳақда хабар бериб нима иш қилиши лозимлигини сўрайди... Жалололиддин савдогарларнинг молларини тортиб олиш, ўзларини майиб-мажруҳ қилиш, бурун ва қулоқларини кесиб, ўз мамлакатларига жўнатиб юбориш тўғрисида ёзма буйруқ юборади. Аллоҳ-таоло Шарқ халқларининг бошига бало-қазо юбориб уларни азоб-уқубатга солишга аҳд этган бир пайтда Жалололиддин шундай фалокат келтирувчи фармон чиқардики, оқибати зўр бахтсизликларга сабаб бўлди.

Жалололиддиннинг волийси буюрилган ишни бажо этгач, Чингиз мусулмон мамлакатларига ҳужум қилиш учун беҳисоб қўшинларини жангу-жадалларга ҳозирлашга киришди. Утрор волийси эса унинг хатти-ҳаракатларидан огоҳ бўлиб, бу ишлар тўғрисида хабар бериб турувчи жосусларни йўллади.

Ҳикоя қилишларича, улардан бири Чингиз амирларидан бирининг қўшини (маҳалла)⁶² орасига гадой ниқобида кириб олган ва у ерда қорнини тўйдириб қўядиган кишини тополмаган. Ниҳоят у жангчилардан бирининг олдига келиб тўхтаган, жангчининг ҳам егулик ҳеч вақоси йўқ экан. Жосус ҳам, табиийки, унга ҳеч нарса беролмаган. Қоронғу тушгач, жангчи ўзи билан бирга олиб юрган қуритилган ичакни намлаб отининг томирини кесган-да ҳалиги ичакни қон билан тўлдириб, оғзини боғлаган, уни оловда тутиб туриб қайнатган ва тановул қилган. Айғоқчи Утрорга қайтиб, ноибга татарларнинг ишлари тўғрисида хабар берган, улар билан ҳеч ким жанг қилишга ботинолмайди деб огоҳ этган. Ноиб ўз шоҳи Жалололиддинга ёрдам сўраб мурожаат этган, шунда Жалололиддин ноиб ихтиёрида бўлган қўшиндан ташқари яна олтмиш минг жангчини юборган. Икки орада муҳораба бўлган пайтда Чингиз Жалололиддинни енгиб қўлида қилич билан Утрор шаҳрига кирган, эрларини ўлдириб, болаларни асир қилиб олиб кетган. Шунда Жалололиддиннинг ўзи Чингизхон билан курашиш учун Утрорга кириб келган. Икки орада шундай жанглар бўлганки, тарих ҳали бунақасини кўрмаган эди. Иш шунга бориб тақалдики, Чингиз Мовароуннаҳрни босиб олди, Бухоро, Самарқанд, Термизни вайрон қилди, Жайхун дарёсидан ўтиб, Балх⁶³ шаҳригача етиб борди ва уни ҳам қўлга киритди. Кейин у Бомиён⁶⁴ сари юриб, уни ҳам эгаллади. Кейин Хуросон ва Ироқ ал-Ажам⁶⁵ ҳудудига ёриб кирди. Мусулмонлар Балхда ва Мовароуннаҳрда Чингизхонга қарши бош кўтардилар. У орқасига қайтиб қўлида қилич билан Балхга келди ва уни буткул бузиб ташлади⁶⁶. Термизда ҳам худди шундай иш тутди, Термиз бутунлай харобага айланди ва у ҳозирга қадар (аввалги ўрнида) тикланмаган. Шу жойдан икки миля нарида (бошқа бир) шаҳар қурилиб, эндиликда Термиз деб аталади. У (Чингиз) Бомиён аҳолисини қириб, жоме масжиди минорасидан бўлак бутун шаҳарни тамомила йўқ қилиб юборди. Аммо кейин

Бухоро ва Самарқанд аҳолсини авф этиб, уларга тегмади ва Ироққа қайтиб кетди. Тоторларнинг ғолибона уруши қўлларида қилич билан ислом пойтахти — халифалар қароргоҳи бўлмиш Бағдодга босиб киргунларига қадар давом этди. Бу ерда улар Аббосий халифа ал-Мустасим Биллоҳни⁶⁷ ўлдирдилар. Аллоҳ уни раҳмат қилсин.

Ибн Жузай ҳикояси

Шайхимиз, қозиюл-қуззот Абул Баракот ибн ал-Ҳож, Аллоҳ унинг мартабасини баланд қилсин, бизга бундай деган эди: Хатиб Абу Абдуллоҳ ибн Рашиддан эшитишимча, у (хатиб) Маккаи-муқаррамада Ироқлик уламолар⁶⁸ дан бири Нуриддин ибн Зужож ва унинг набирасини учратиб қолибди. «Биз билан суҳбатда у айтдики: «Мўғуллар босқини вақтида Ироқда 24 минг уламо ҳалок бўлди, мендан ва мана бу неварамдан бошқа ҳеч ким тирик қолмади».

Биз Бухоронинг Фатҳобод⁶⁹ номи билан машҳур мавзеида тўхтадик. Бу ерда энг улуғ авлиёлардан⁷⁰ бири аллома шайх, гўшанишин авлиё Сайфуддин ал-Бохарзийнинг⁷¹ қабри бор. Мазкур шайх номи билан аталадиган ва биз қўниб ўтган зовия жуда катта бўлиб вақфлари беҳисоб, зиёратчилар ана шу вақфлардан келадиган (даромадлар) ҳисобига боқилади. Шу зовиянинг шайхи Сайфиддин авлодларидан бири бўлиб, Маккага ҳаж қилган Яҳё ал-Бохарзийдир⁷². Шайх мени ўз уйида қабул қилди, шаҳарнинг обрўли кишиларини тўплаб зиёфат берди, қорилар ажойиб овозлари билан Қуръондан қироат қилдилар, воиз эса амри маъруф этди. Ҳофизлар туркий ва форсий тилларда жуда яхши қўшиқлар айтдилар. Биз учун бу энг ғаройиб кечалардан бири бўлди.

Мен бу ерда аллома фақиҳ, Ҳиротдан келган мўътабар Садр аш-Шарифани учратдим. У дин йўлини қаттиқ тутган тақводор киши эди. Бухорода «Ас-Саҳиҳ»ни тузган аллома имом, мусулмонлар шайхи Абу Абдулло ал-Бухорий қабрини зиёрат қилдим. Аллоҳ уни раҳмат қилсин. Ал-Бухорийнинг қабрига қўйидаги ёзув битилган: «Бу — фалон-фалон китобларнинг муаллифи Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг қабридир». Бухоролик бошқа алломаларнинг мақбараларида ҳам исми-шарифлари ва яратмаларининг номи ёзиб қўйилган. Мазкур битиклардан кўпларини кўчириб олган эдим, аммо бу ёзувлар ҳинд зардуштийлари денгизда молларимни ўғирлаган чоғда бошқа буюмларим билан бирга йўқолди.

Сўнгра биз Бухородан чиқиб улуғ художўй султон Алоуддин Тармаширин⁷³ қароргоҳи томон йўл олдик. Бу ҳақда биз яна сўз юритамиз. Шундай қилиб, биз шайх Абу Туроб ан-Нахшабий ватани бўлмиш Нахшаб⁷⁴ мавзеидан ўтиб бордик. Нахшаб боғлар ва ариқлар ила қуршалган мўъжаз шаҳардир. Биз унинг амирининг шаҳардан ташқаридаги уйига қўндик. Менинг бир жориям бўлиб, у тез орада кўзи ёриши лозим эди. Мен уни

Самарқандга олиб бориб ўша ерда бола кўришини хоҳлар эдим. Жория туяга ўрнатилган маҳорада эди. Йўлдошларим жория, озиқ-овқат ва бошқа буюмларимни олиб тунда йўлга чиқишди. Мен бўлсам, кундузи бошқалар билан бирга жўнаш учун Нахшабда қолдим. Улар бошқа йўлдан кетишди, мен бошқа йўлдан. Кун ботарда биз исми-шарифи тилга олинган султоннинг ўрда-сига етиб келдик. Биз очикқан эдик, бозорга яқин жойда тўхтадик. Одамларимдан бири қандайдир бир егуликни сотиб олиб келди, у билан қоринни тўйдириш мумкин эди. Савдогар қарзга бериб турган чодир остида тунда жойлашиб олдик, эртаси кун ҳамроҳларимиз туялар ва бошқа одамларимизни излаб кетишди. Кечқурун уларни топиб олиб келишди. Султон кўшини билан бирга эмас, у шикорда экан. Мен султоннинг ноиби амир Тоқ буға билан учрашдим, у мени ўз масжидига яқин бир ерда жойлаштириб, менга хобгоҳ берди. Бу — юқорида айтганимдек, чодирга ўхшаш бир нарсадир. Мен жорияни чодир ичига олиб кирдим, худди шу тунда у фарзанд кўрди.

Аввал менга жория ўғил туғди деб айтишди, аммо акси бўлиб чиқди. Ақиқа⁷⁵ уюштирганимдан кейин одамларимдан бири қиз туғилганлигини айтди. Шунда мен бошқа жорияларни чақиртириб, улардан суриштирдм. Улар ҳам менга худди шундай жавоб беришди. Бу қизалоқнинг юлдузи порлоқ экан. Чунки у туғилган санадан бошлаб мен ўзимга чексиз қувонч бахш этган ва қаноатлантирган ҳамма воқеа-ҳодисаларни бошдан кечирдим. У Ҳиндистонга келганимдан кейин икки ой ўтиб қазо килди.

Мазкур ўрдада мен художўй фақиҳ, шайх мавлоно Ҳисомиддин ал-Еғийни учратдим. Унинг исми туркий тилда «исёнкор» деган маънони беради. Бу зот асли ўтторликдир. Бу ерда шунингдек султоннинг куёви шайх Ҳасан билан ҳам учрашдим.

Мовароуннаҳр султони

Бу — улўғ султон Алоуддин Тармашириндир. У қудратли ҳукмдор, кўшини ҳам жуда кўп. У жуда катта подшолик устидан ҳукмрон, ўзи бақувват ва адолатли одамдир. Мамлақати жаҳоннинг тўрт улўғ подшоси: Хитой подшоси, Ҳиндистон подшоси, Ироқ подшоси ва подшо Ўзбек мулклари орасида ўринлашган. Ҳамма Тармашириндан кўрқади, уни иззат-ҳурмат қилади. У мамлақатни ўз биродари ал-Жакатойдан⁷⁶ кейин кўлга олган. Бу ал-Жакатой эса ўтпараст бўлиб, тахтга катта акаси Кабак⁷⁷ дан кейин ўтирган. Кабак ҳам ғайридин, аммо ўз раъиятига адолатли, мусулмонларни ҳурмат қиладиган киши бўлган.

Шоҳ Кабак билан воиз

Айтибдурларки, бир куни подшоҳ (хон) Кабак фақиҳ, воиз Бадриддин ал-Майдоний билан суҳбатда ундан: «Аллоҳ ўзининг Қаломи Шарифида менинг номимни зикр этган. дедингми?»

деб сўраб қолибди. «Ҳа, шундай», дебди воиз. «Қани, менинг номим тилга олинган жойни кўрсатгин-чи?» — дебди Кабакхон. «Сизнинг номингиз Аллоҳ таолонинг мана бу сўзларида зикр этилган: «Фи аййи суратин мо шао рак-Кабак» («Аллоҳ сени ўзи истаганча яратди)⁷⁸, — деб жавоб берди воиз. Подшоҳ (хон) бунга ажабланди ва «яхши» деди. Шундан сўнг Кабакхон воизга ва барча мусулмонларга аввалгидан ҳам яхшироқ лутфу марҳамат, ғамхўрлик кўрсата бошлади⁷⁹.

Кабакхоннинг одиллиги

Кабакхоннинг шарият, қозилик ишлари ҳақида қуйидагича ҳикоя қиладилар. Бир кун икки аёл амирлардан бири унга зулм қилганлигини, ўзининг камбағаллигини, бола-чақаси кўплигини, сут-қатиқ сотиб, фарзандларини боқаетганлигини, бу амир эса унинг сутини (пулини бермай) тортиб олиб, ичиб қўйганлигини айтиб, арз қилади. Кабакхон у аёлга: «Мен бу (золим) амирни чопиб, иккига бўлиб ташлайман. Агар унинг қорнидан сут чиқса шу унинг айбини билиш учун кифоя. Агар сут чиқмаса, сенинг ўзингни чопиб ташлайман», дейди.

Аёл кўрқиб кетиб: «Бўлди, мен у амирни кечирдим, унга даъвойимдан воз кечдим» дейди. Аммо Кабакхон айтганини қилади — ўша амирни чопиб ташлашга фармон беради, амирнинг қорнидан сут оқиб чиқади⁸⁰.

Энди султон Тармаширин ҳақидаги ҳикояга қайтамыз.

Мен у ерда урду деб аталадиган қароргоҳда бир неча кун туриб қолдим. Бир кун одатдагидек масжидга кириб бомдод намозини ўқидим. Намоз тугагач, кимдир менга султон ҳам шу масжидда эканлигини айтди. Мен ўрнимдан туриб унга салом бериш учун яқинига бордим. Шайх Хасан ва фақиҳ Ҳисомиддин ал-Ерий султонга менинг тўғрйида, бу ерга бир неча кун мукаддам келганлигим ҳақида сўзлаб беришди. Султон менга туркий тилда мурожаат қилди: «Хушмисан⁸¹, яхшимисан, қутлуг ўлсун».

Бу пайтда у яшил қуддусий қабо⁸² кийган. бошига худди шу матодан тикилган шошия қўндирган эди. Султон масжиддан чиқиб ўз қабулхонаси томон пиёда йўл олди. Кишилар унинг атрофини ўраб олиб ўз арзларин айтар эдилар. Султон йўлла тўхтаб ҳар бир арзчинни, у бойми-камбағалми, эрми-аёлми, барибир тинглар эди. Сўнг эса у ортимдан киши юборди ва мен унинг хўзурига келдим. Султон чодирла эди. Одамлар ташкарида ўнг ва сўл тарафда туришарди. Улар орасидаги амирлар ўринликларда ўтирар, мулозимлари эса атрофида тик туришарди. Колган жангчилар ёнларида қурол билан саф-саф бўлиб ўтиришарди. Бу — навбатда турган сокчилар бўлиб, хўфтонга қадар шў ерда ҳозир бўлишарди. Кейин бошқа бир навбатчилар гўрўхи келиб тонгга қадар посбонлик қиларди. У ерда ип газламадан ёпиқ айвонлар бўлиб, улар шу айвонларда яшириниб туришарди⁸³.

Шоҳ ҳузурига — чодирга кириб уни олтин қадалган ипак мато тўталган тахтда ўтирганини кўрдим, бу тахт минбарга ўхшаб кел эди. Чодирнинг ичи зар ипак билан тўқилган мато билан қопланган, султоннинг тепасида бир тирсак баландлигида қимматбаҳо тошлар ила безатилган тож осиглиқ турарди. Улуғ амирлар султоннинг ўнг ва сўл тарафида ўриндиқларда ўтириб олишган, улар олдида эса подшоҳнинг болалари қўлларида елпиғич тутиб туришарди. Чодирга кираверишда ноиб, ҳожиб, Соҳиб ал-алома (муҳр эгаси) туришибди. Улар (муҳрни) «ол тамға» деб аташади. «Ол» — қизил ва «тамға» — муҳр маъносини билдиради. Мен чодир ичига қадам қўйганимда шў тўрт киши менга пешвоз чиқиб, мен билан бирга ичкарига киришди. Мен султонга салом бердим, у саволлар берди. Соҳиб ал-алома сўзларимни таржима қилиб турди. Суҳбатимиз мавзуси Макка, Мадина, Қуддус (Аллоҳ уларни янада юксалтирсин), ал-Халил⁸⁴, Дамашқ, Миср ҳақида, ал-Малик ан-Носир⁸⁵, иккала Ироқ ва уларнинг подшоси, шунингдек форс мамлакатлари тўғрисида эди.

Шу пайт муаззин пешин намозига чорлади ва биз чодирдан чиқдик. Биз одатда намозни муаззин билан бирга бажо этардик. Жуда кучли, қаҳратон совуқ кунлар эди. Аммо султон бомдод намозини ҳам, хуфтон намозини ҳам албатта жамоа⁸⁶ билан бирга ўқир эди. Бомдод намозидан сўнг то офтоб чиққунига қадар у туркий тилда зикр айтиб ўтирар эди. Масжидда ким бўлмасин султоннинг ёнига бориб у билан кўл бериб кўришарди. Пешин намози пайтида ҳам худди шундай ҳолиса содир бўларди. Агар султонга майиз ёки хурмо келтириб беришса (уларда хурмо ғоят қадрланиб мўътабар мева саналади) ўз қўли билан масжиддагиларга бирма-бир улашар эди.

Султон Тармашириннинг фазилатлари ҳақида ҳикоя

Мазкур подшонинг фазилатларига оид яна бир мисолни келтирмоқчиман. Бир куни мен пешин намозини адо этишга масжидга бордим. Аммо султон ҳали йўқ эди. Унинг махрамларидан бири намоз ўқиладиган гиламчани келтириб, одатда султон ибодат қиладиган меҳроб яқинидаги жойга ёйиб қўйди ва Ҳисомиддин ал-Ёғийга мурожаат этди: «Султонимиз таҳоратни тугалламагунига қадар намозни бошламай кутиб турар экансан, у шундай деб буюрди». Имом ўрнидан туриб деди: «Намоз ҳудо учун ўқиладими ёки Тармаширин учун?» У муаззинга намозни бошлашни буюрди. Султон масжидга кириб келганда икки ракаат намоз ўқиб бўлинган эди; шунда у қолган икки ракаат намозни келган жойидан бажо этди. У намозни одамлар ўз пойафзалини ечиб қолдирадиган жойда, масжид остонасида ўтириб ўкиди. Намознинг ўқилмай қолган қисмини ҳам тугатиб ўрнидан турди. Имомга яқин келиб, у билан кўл олишиб сўрашмоқчи бўлиб жилмайди, мен эса имомнинг ёнгинасида турар эдим. Сўнг султон менга қараб шундай деди: «Сен ўз мамлакатингга

қайтиб борганингда ҳатто энг камбағал форс ҳам турклар султонига қандай муомала қилишини айтиб бергил».

Мазкур шайх ҳар жума кун жамоат олдида ваъзхонлик қилиб, султонни яхшиликка ундар, гуноҳ ишлар ва шафқатсизликка нисбатан нафрат уйғотар, у билан суҳбатларда аяб ўтирмас, султон эса унинг сўзларига қулоқ бериб, йиғлаб ўтирарди. Шайх султондан ҳеч бир совға олмасди, ҳеч қачон таомини тановул этмасди, у туҳфа қилган кийим-кечакни киймасди, чиндан ҳам Аллоҳнинг тақводор бандаси эди. Мен уни кўпинча қавима қабо⁸⁷ кийиб юрган ҳолда учратардим, қабонинг у ербу ери эскирган, йиртилган бўларди, у салла ўрамасди, бошига вазни бир қирот⁸⁸ ҳам келмайдиган наमत калонсуво⁸⁹ кийиб юрарди. Бир куни унга дедим: «Тақсир, кийиб юрган тўнингизни қаранг, анча уриниб қолибди-ку». У жавоб қилди: «Ўғлим, бу ҳам меники эмас, қизимникидир». Мен ундан: «Марҳамат қилиб, менинг бирон-бир кийимимни олиб кийсангиз» деб илтимос қилдим. Шунда у деди: «Мен эллик йил муқаддам ҳеч кимдан туҳфа олмайман деб Аллоҳга қасам ичганман, мабодо совға олгудек бўлсам, албатта сендан олган бўлардим!»

Мазкур султон юртида 54 кун бўлганимдан сўнг саёҳатни давом эттиришга қарор қилдим, султон менга етти юз динор пул ва илгари совуқ қотганим туфайли сўраган юз динорлик сувсар мўйнали пўстинни армуғон этди. Мен шу поча пўстинни ёдига солганимда султон камтаринлик ва эзгулик фазилатларини намойиш этиб уни қўлига олди-да кийиб олишинга ёрдамлашди. У менга яна икки от ва икки туя берди. Мен у билан хайрлашмоқчи эдим, уни шикор қиладиган қўриқхонаси томон кетаётганида йўлда учратдим. Кун жуда совуқ эди. Аллоҳга қасам, шунчалик совуқ эдики, оғзимда тилим айланмай қолганди. У аҳволимни тушинди, жилмайиб менга қўлини узатди, мен жўнаб кетдим.

Ҳинд тупроғига кадам қўйганимдан икки йил ўтгач шундай бир хабар эшитдим: султоннинг хешлари ва амирлари Хитой билан чегарадон изоқ вилоятга унинг кўпчилик қўшини турган жойга тўпланиб, султоннинг Бузан⁹⁰ — ўғли исмли ўғлига қасамед этганлар. У ерда шаҳзодаларни «ўғли» деб аташади.

Бузан — ўғли — мусулмон, аммо имони суст, ахлоқи бузук одам эди. Унга қасамед килиб Тармаширинни ағдарганликларининг сабаби шунда эдики, султон ўз бобоси—юқорида айтганимдек мусулмон мамлакатларини хонавайрон этган лаънати Чингизнинг васиятларини бажармаган. Чингиз фармойишларидан нборат Ясок⁹¹ деб аталадиган бир китоб тузган, уларнинг ода-тига кўра кимки шу китобда битилган фармойишларни бажармаса у ағдариб ташланиши шарт. Чингизнинг васиятига кўра, улар йилда бир марта тўй деб аталадиган зиёфатга йиғилишади. Чингиз авлодлари — амирлар, хотунлар ва йирик саркардалар шу кунни мамлакатнинг тўрт тарафидан келиб жамул-жам бўлишади. Агар бирон-бир султон мазкур фармойишларга қандайдир ўзгариш киритса, уларнинг раҳномалари ўринларидан

туриб унга шундай дейишади: «Сен фалон-фалон нарсаларни ўзгартириб юбординг, фалон-фалон ишларни қилдинг, шунинг учун сени тахтдан ағдармоқ керак». Сўнг султонни қўлидан ушлаб шоҳлик тахтидан туширишади ва унинг ўрнига Чингизнинг бошқа бир авлодини ўтқозишади. Агар уларнинг мамлакатада бирон-бир машҳур амир айб иш қилиб қўйса, уни ҳам ўзига яраша жазолашади.

Султон Тармаширин зиёфат уюштиришни бекор қилиб, бу одатга барҳам берган эди. Улар Тармашириннинг худди шу иши учун, шунингдек тўрт йил мобайнида Хуросонга туташ вилоятда яшаб, мамлакатнинг Хитойга яқин қисмига келмаганлиги учун ҳам ундан дарғазаб бўлишган. Мавжуд урф бўйича эса, подшоҳар йили шу жойларга келиб, уларнинг, шунингдек, бу ерда жойлашган қўшинларнинг аҳволини кўриб келиши шарт эди. Чунки улар салтанати шу ерларда қарор топган, подшоларининг қароргоҳи эса Олмалиқ шаҳрида ўринлашган эди. Улар Бузанга қасамёд этганларида у катта бир қўшин билан келди. Тармаширин ўз амирларида умидини узиб, ҳалок бўлиб кетишдан чўчиди. У ўзига қарашли Ғазна шаҳрига ўн беш нафар суворийси билан йўл олди, бу ерда у билан сирдош, катта амири Бурунтой ноиблик қиларди. Мазкур амир ислом дини ва мусулмонларга яхши муносабатда бўлиб, ўз мулкида қирққа яқин зовия қуриб, зиёратчиларни боқар эди. Катта бир қўшин унга бўйсунарди. Мен жаҳоннинг бирон-бир мамлакатада ундан кўра бақувват, басавлат одамни учратмаганман.

Тармаширин Жайхун дарёсидан ўтиб Балх сари йўл олганида биродари Кабакнинг ўғли Янқи хизматида бўлган бир турк султони кўриб қолади. Султон Тармаширин бир замонлар ўз биродари Кабакни ўлдирган, унинг ўғли эса Балхда туриб қолган эди. Мана шу турк султонни кўрганлигидан Янқини огоҳ этади. Янқи: «Бирон-бир ҳодиса содир бўлганки, султон қочиб қолибди» дейди, отга миниб ўз одамлари билан бирга бориб Тармаширинни қўлга олади ва қамаб қўяди. Бузан Самарқандга, кейин Бухорога келади, у ерда кишилар унга қасамёд этадилар. Янқи Тармаширинни Бузаннынг ҳузурига олиб келади. Айтишларича, Тармаширин Самарқанд яқинидаги Насафга етиб келганида ўлдирилган ва шу ерда дафн этилган...

Унинг мақбарасига Шамсуддин Гарданбурида қараб туради. Баъзилар айтишича, у (Тармаширин) ўлмаган, бу ҳақда қуйроқда яна эслаймиз. Гарданбурида сўзи «бўйни кесилган» маъносини билдиради. Унинг бўйнида чандиғи борлиги туфайли шундай аташган. Мен уни Ҳиндистонда қандай қилиб учратганимни қуйида ҳикоя қиламан.

Бузан ҳукмронлик қила бошлаганидан сўнг султон Тармашириннинг ўғли Башай — ўғил, ҳамшираси ва бунинг эри Феруз Ҳиндистон подшоҳи ҳузурига қочганлар. Подшоҳ уларни иззатикром билан кутиб олади, улар саройда юқори лавозимларни эгаллайдилар, чунки Ҳиндистон подшоси Тармаширин билан дўст бўлишган, ўзаро мактуб ва совға-саломлар юбориб туриш-

ган, Ҳиндистон подшоси Тармашириннинг ўғлини биродарим⁹² деб атаган.

Бироз вақтдан кейин Синд⁹³ мулкида бир одам пайдо бўлиб, ўзини Тармаширин деб эълон этган. У ҳақда кишилар турфа хил фикр билдиришган. Бу гапни ҳинд подшосининг ғуломи⁹⁴, Синд ҳукмдори Имодулмулк Сартиз эшитиб қолади. Имодулмулк Синд пойтахти Мултонда⁹⁵ муқим турар эди. У ҳалиги одам ҳузурига султонни танийдиган бир неча туркларни юборди, булар қайтиб келиб ўша одам чиндан ҳам Тармаширин эканлигини айтишади. Сартиз Тармаширинга атаб сирож⁹⁶, яъни афрож қуришни буюради. Сирожани шаҳардан ташқарида бунёд этиб, бундай ҳолларда шоҳларга муносиб нимаики лозим бўлса, ўшани ҳозирлаб қўйишади. Ноиб пешвоз чиқиб, Тармаширин⁹⁷ билан саломлашади, уни сирожгача кузатиб қўяди, бу ерга ўша одам шоҳлар одатига кўра от миниб кириб боради. Ҳеч кимда бу одам Тармаширин эканлигига шубҳа қолмаган эди. Сартиз Тармаширин ҳақида Ҳиндистон подшосига хабар беради, подшо уни муносиб кутиб олиб, зиёфат уюштириш учун ҳузурига ўз амирларини жўнатади.

Ҳиндистон подшосининг саройида илгари Тармаширинга хизмат қилган ва энди Ҳиндистонда бош ҳақим бўлиб турган бир одам бор эди. У шоҳга бундай дейди: «Ўзим унинг ҳузурига бориб, ҳақиқатни билиб келаман. Мен бир вақтлар унинг тиззаси остига чиққан чипқонни даволаган эдим, шунинг изи қолган бўлиши керак. Шу изга қараб мен уни таниб оламан». Ҳақим ўша одам ҳузурига амирлар ҳамроҳлигида бориб у билан учрашади. У турган хонага кириб, аввал саройда хизмат қилгани учун уни тарк этмайди. Оёқларини ушлаб кўриб, яранинг изини топади. Ҳалиги одам ҳақимни сўкиб дейди: «Сен ўзинг даволаган чипқоннинг изини кўрмоқчимисан? Мана у». У яра изини кўрсатади. Ҳақим бу одам Тармашириннинг айнаи ўзи эканлигига амин бўлиб, Ҳиндистон подшоси саройига қайтиб боради, унга бу ҳақда сўзлаб беради.

Сўнгра вазир Хожа Жаҳон Аҳмад ибн Айёс билан султоннинг болалик чоғида унга муаллимлик қилган бош амир Қутлухон Ҳиндистон подшосининг ҳузурига кириб дейдилар: «Эй шаҳаншоҳи олам, султон Тармаширин ташриф буюрибди, бу одам айнаи Тармашириннинг ўзи эканлиги аён бўлди. Бу ерда унинг 40 мингга яқин фуқароси, ўғли ва куёви бор. Наҳотки улар бирлашиб олмайди, деб ўйлансан?» Бу сўзлар Ҳиндистон подшосига зўр таъсир қилади ва у шу ондаёқ Тармаширинни олиб киришларини буюради. Тармаширин ҳузурига кирган пайтда подшо бошқа одамларга қилган муомаласини қилиб: «Менинг олдимда тик тур»⁹⁸, деб буюради. Унга ҳеч бир иззатикром кўргазмай дейди: «Эй мазорконий⁹⁹ — бу жуда қаттиқ сўкишдир, — сен қандай қилиб ёлғон сўзлаб, мен Тармаширинман деб айтсан. Ахир Тармаширин ўлдирилган, унинг мақбарасига қараб турувчи киши бизда яшайди. Аллоҳга касамки, агар бадном бўлишдан қўрқмасам эрдим, сени ўлдирган бўлар-

дим, лекин сизлар унинг қўлига беш минг динар бериб, уни Башай-ўғил ва унинг ҳамширалари — Тармашириннинг болалари яшаётган уйга олиб борингиз ва уларга: «Мана бу каззоб мен сизнинг отангизман, деб айтаётибди денглар», дейди. Тармаширин болалари уйга кирази, болалар уни танийдилар. У шу болаларникида тунаб қолади, посбонлар уни қўриқлашади. Аммо эртасига уни уйдан олиб чиқиб кетишади. Ҳўғил билан қиз ўзлари нобуд бўлишдан қўрқиб, энди уни тан олмай қўядилар. У/Ҳинд ва Синд мулкларидан қувиб юборилади. Шунда у Қож ва Макрон¹⁰⁰ вилоятига йўл олади. Бу мамлакат аҳолиси унга иззат-икром кўрғазиб, меҳмон қилиб туҳфалар беришади. Сўнгра у Шероз шаҳрига келади. Шероз султони Абу Исҳоқ унга эҳтиром кўрсатиб, барча зарур нарсалар билан таъминлайди.

Мен Ҳиндистондан қайтаётиб Шерозга келганимда, Тармаширин ҳозир ҳам шу ерда яшайди, деб айтишди. Мен у билан кўришмоқни ният қилдим, аммо кўришмадим. Чунки у фақат султон Абу Исҳоқ ижозати билангина кириш мумкин бўлган уйда турарди ва мен шу туфайли бирон қор-қол бўлмасин деб чўчидим. Аммо кейинчалик ўзим Тармаширинни бориб кўрмаганимдан афсусландим.

Бузан ҳақидаги ҳикоянинг давоми

Бузан подшо бўлиб олгач мусулмонларга зулм қила бошлади. Раъият билан адолатсиз муносабатда бўлди, насоролар ва яҳудийларга ўз ибодатхоналарини қуришларига рухсат берди¹⁹¹. Мусулмонлар шу туфайли жунбушга келиб, қисмат Бузандан қачон юз ўғираркин, деб қулай пайтни пойлаб туришди. Бузан ҳақидаги гап-сўзлар султон Есур Маҳзуннинг ўғли бўлмиш Халилнинг қулоғига етгач, у Ҳирот шоҳи — Султон Ҳусайн¹⁰² ибн султон Ғиёсиддин ал-Ғури, ҳузурига йўл олади ва унга эшитган-билганларини айтиб бериб, агар подшоҳлик ниҳоят унинг қўлига ўтса, уни султон Ҳусайн билан бўлишиш шарт билан қўшин ва пул сўрайди. Малик—Ҳусайн у билан бирга катта қўшин юборади.

Ҳирот билан Термиз ораси тўққиз кунлик йўлдир. Мусулмонларнинг амирлари Халилнинг юришидан огоҳ бўлиб, унга пешвоз чиқадилар. Тобеликларини изҳор этиб, душманга қарши ғазот қилиш истагида эканликларини билдирадилар. Биринчи бўлиб Халилнинг ҳузурига Аъло ал-Мулк Худовандзода, яъни Термизнинг ҳукмдори етиб келади. У — йирик амир, Ҳусайн авлоди бўлмиш шариф¹⁰³ эди. Бу ҳукмдор тўрт минг мусулмонга бош бўлиб, Халил ҳузурига пайдо бўлади. Халил унинг келишидан хурсанд бўлиб, уни вазир қилиб тайинлайди ва унга ўз ишларини топширади. Бу одам мард эди. Барча вилоятлардан келган амирлар йиғилишиб, Халил атрофида тўпланадилар. Халил Бузан билан тўқнашади. Бузан қўшинлари Халил томонга ўтди, улар Бузанни тор-мор келтириб, ўзини асир олиб Халил

ҳузурига келтирдилар, Халил унинг томоғини камалак ипи билан бўғиб ўлдиради, чунки уларда шаҳзодалар одат бўйича фақат бўғиб ўлдирилади. Подшолик Халилнинг қўлига ўтади. У Самарқандда қўшинларига кўрик ўтказди. Улар сони саксон мингга етарди. Жангчилар ва уларнинг отига совут кийдирилганди. Халил Ҳиротдан ўзи билан бирга келган қўшинга ижозат бериб, ўзи Олмалиқ мулки томон йўл олади. Тоторлар эса ўз ораларидан бир бошлиқ сайлаб, уч кунлик масофа нарида — Тароз¹⁰⁴ яқинида Халилнинг қўшинини кутиб олдилар. Қаттиқ жанг бўлди. Ҳар иккала қўшин мардонавор курашди. Халилнинг вазири амир Худовандзода ўн икки минг мусулмонга бош бўлиб шундай ҳужум бошладики, тоторлар унга чидаш беролмадилар, мағлуб бўлиб, кўп талофат кўрдилар. Халил уч кун Олмалиқда туриб қолиб, қолган-қутган тоторларни маҳв этиш учун шаҳардан ташқарига чиқиш турди. Тоторлар батамом унга бўйсундилар. Халил Хатай ва Хитой сарҳадларига яқинлашиб, Қорақурум¹⁰⁵ ва Бешбалиқ¹⁰⁶ шаҳарларини эгаллади. Хатай султони унга қарши қўшин юбормоқчи эди, ammo тез орада улар ўртасида сулҳ тузилди. Халил қудратли ҳукмдор бўлиб олди, шоҳлар энди ундан қўрқиншарди. Халил адолатли иш тутиб, қўшинни Олмалиқда жойлаштирди, бу ерда ўз вазири Худовандзодани қолдириб, ўзи эса Самарқанд ва Бухоро томон йўл олди.

Шундан сўнг турклар ғалаён бошладилар. Улар вазирнинг қилмишларини Халилга етказиб айтишдики, вазир гўё бош кўтармоқчи эмиш, ўзининг Пайғамбар саллалоҳу алайҳи васаллам авлоди эканлиги туфайлидан, шунингдек, олийжаноб ва мардлиги боисидан, подшоликка ҳаққим кўпроқдир, деб айтаётган эмиш. Шунда Халил Олмалиққа Худовандзода ўрнига бошқа ноиб юбориб, Худовандзода бир гуруҳ одамлар билан ҳузуримга келсин, деб буюрди. Худовандзода етиб келган заҳоти айбини исбот қилиб ўтирмай, дарҳол ўлдирди. Бу воқеа Халил салтанати ҳалокатига сабаб бўлди.

Халил тахтда мустаҳкамланиб олгач, подшоликни қўлга киритишига сабабчи бўлган уни қўшин билан таъминлаб, пул юбориб турган Ҳирот ҳукмдорига қасд қила бошлади. Халил Ҳирот ҳукмдори — султониغا мактуб йўллаб, унинг номини Ҳусайннинг мамлакатаида ҳам хутбага қўшиб ўқишларини ва динор ва дирҳамларда зарб қилишларини талаб этди¹⁰⁷. Бу эса Малик Ҳусайни дарғазаб қилди, Халилга нисбатан нафрати қўзғаб, ҳақоратомуз жавоб қилди. Халил Малик Ҳусайнга қарши жангга ҳозирлик кўра бошлади, ammo мусулмон қўшинлари норози бўлиб, уни Ҳусайнга нисбатан хиёнаткорликда айбладилар. Бу хабар Малик Ҳусайннинг қулоғига етди. У амакисининг ўғли Малик Ворун бошчилигида қўшин юборди. Ҳар иккала қўшин тўқнашиб, Халил мағлуб бўлди, асир олиниб Малик Ҳусайн ҳузурига келтирилди. Малик Ҳусайн Халилни бир қошиқ қонидан кечиб, ўз саройидан жой берди, жория ҳадя қилиб маош тайинлади. Қирқ еттинчи йил охирига қадар¹⁰⁸, яъни мен Ҳиндистондан жўнаб кетган вақтда аҳволи шундай эди.

Мен султон Тармаширин билан хайрлашиб Самарқандга жўнадим. Бу жуда йирик ва ғоят гўзал шаҳарлардан биридир. У Водий ал-Қассарин¹⁰⁹ дарёсининг қирғоғида жойлашган, чархпалаклар¹¹⁰ боғларни суғориш учун дарёдан юқорига сув етказиб беради. Шаҳар аҳолиси сайр қилиб кўнгил очиш учун хуфтон намозидан сўнг йиғилиб дарё бўйига келадилар. Бу ерда улар учун тахтасуңалар ва дўконлар ҳозирланган бўлиб, мева-чева ва бошқа таомлар билан савдо қилинади. Дарё қирғоғида шундай улкан саройлар ва бинолар қад кўтариб турадики, улар Самарқанд аҳолисининг юксак маҳорат соҳиби эканлигидан далолат беради. Аммо мазкур бинолар, эндиликда шаҳарнинг аксарият қисмлари каби, харобага айланган. Уларнинг деворлари ҳам, дарвозалари ҳам йўқ. Шаҳарнинг ичида боғлар бор. Самарқанд аҳолиси ажнабийларга нисбатан феъли кенглик билан дўстона муносабатда бўладилар. Самарқанддан ташқарида Қусам ибн Аббос ибн Абдул Мутталиб¹¹¹ — Аллоҳ Аббос ва унинг фарзандини ғариқи раҳмат қилсин! — қабри бор. Қусам ибн Аббос мазкур шаҳарни эгаллаш пайтида ҳалок бўлган. Самарқанд аҳолиси душанба ва жума кунлари оқшом чоғи шу қабрни зиёрат қилиш ниятида бу ерга келадилар. Тоторлар ҳам қабрни таввоф этиш учун келиб, кўплаб пул садақа қиладилар, сигир ва қўйларини қурбонликқа олиб келадилар, дирҳам ва диноҳ эҳсон этадилар. Буларнинг ҳаммаси зиёратчиларни боқиб, ҳамда зовия ва қутлуғ хизматини қилувчиларни таъминлаш учун сарфланади. Қабр устида тўрт устунга таяниб турувчи гумбаз қурилган, бу устунларнинг ҳар бири яшил, қора, оқ ва қизил тусдаги иккитадан мәрмар устунлар билан бириктирилган. Мақбара деворлари олтин суви юргизилган ранго-ранг қадама нақшинкор мәрмар кошинлар билан безатилган, томига эса қўрғошин ётқизилган. Даҳмаси қадама нақшли обнус ёғочидан ишланган, бурчакларига кумуш қопланган, мақбаранинг шипига учта кумуш шамчироқ осилган. Мақбарага ип ва намат гиламлар тўшалган. Ташқарисидан каттакон ариқ оқади: у қабр ёнида қурилган зовияни кесиб ўтади, унинг ҳар икки қирғоғида дов-дарахтлар, ток новдалари, ясмин гуллари ўтқазилган. Зовияда зиёратчилар учун жойлар бисёр. Тоторлар ҳали ўтпараст эканликларида ҳам мана шу муқаддас мақбарага тегмаганлар, ҳатто унинг мўъжизаларига гувоҳ бўлиб сиғина бошлаганлар.

Биз бу ерда турган вақтда аббосий халифа ал-Мустансир биллоҳнинг ўғли, амир Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Абдулқодир ибн Абдулазиз ибн Юсуф мана шу муқаддас мақбара ва ён-верига жойларнинг нозирни эди. Бу зот Ироқдан келган пайтда, султон Тармаширин уни шу лавозимга тайинлаган эди. Ҳозирги вақтда амир Ҳиндистон подшоҳи ҳузурдадир. У ҳақда кўйироқда яна эслаймиз.

Мен Самарқандда улар Садри Жаҳон¹¹² деб атайдиган шаҳар қозисини кўрдим, у ҳурматга лойиқ, саховатли кишилардан

бири эди. Қози мендан кейин Ҳиндистонга жўнаган. Аммо эшитишимча, ўлим Синд пойтахти Мултон шаҳрида унинг қадамини кесган.

Ҳинд подшоси ҳақида ҳикоя

Мазкур қози (Садри Жаҳон) Мултонда вафот этгач ҳинд подшосининг мулозими — соҳибул-ахбор¹³ (унга Мултондан мактуб юбориб) Садри Жаҳон расмий вакил сифатида унинг (Ҳинд подшосининг) ҳузурига бораётганида тўсатдан вафот этганлигини маълум қилган. Ҳинд подшоси бундан хабар топиб, (Садри Жаҳон) фарзандларига фалон минг динор (аниғи ёдимда йўқ) маблағ юборган, у билан бирга келаётган ҳамроҳларига ҳам мабодо Садри Жаҳон ўлмай, шоҳ ҳузурига етиб келганида, ҳамроҳларига қандай совға-салом бериладиган бўлса, шунча мол-пул юборган.

Ҳинд подшоҳи ўз мамлакатининг ҳар бир шаҳарида (яширин) айғоқчиларга эга, унинг вазифаси — ўша шаҳарда нималар бўлаётгани, кимлар келиб-кетаётгани ҳақида хабар бериб туришдир. Мабодо сайёҳ келган бўлса қайси мамлакатдан келганлигини, унинг исми-шарифи, белгилари (афти-ангори), кийиниши, йўлдошлари, отлари, хизматқорлари, ўтириб-туриши, қандай таом ейиши — барчасини ёзиб юборади. Шу тариқа сайёҳлар подшоҳнинг ҳузурига етиб келмасданоқ у кимнинг қандай одам эканлигини билиб олган ва меҳмонларнинг иззат-ҳурмати ҳам шунга яраша бўлган.

Биз Самарқанддан чиқиб, Насаф шаҳридан ўтиб, Термиз шаҳрига етиб келдик. «Ал-Манзума фи-л-масаил ал-хилафийя байна ал-фуқаҳо ал-арбаи» («Тўрт мазҳаб фақиҳлари ўртасидаги баҳсли масалалар ҳақида рисола») нинг муаллифи — Абу Ҳафс Умар ан-Насафи¹⁴, Аллоҳ ундан рози бўлсин, худди шу шаҳарда туғилган. Яна «ал-Жомий ал-кабир фис-сунани» китобининг муаллифи имом Абу Иса Муҳаммад ибн Иса ибн Сурат ат-Термизий шу шаҳарда таваллуд топгандир. Бу — чиройли иморатлари ва бозорлари кўп бўлган йирик шаҳардир уни бошдан-оёқ анҳорлар кесиб ўтади, боғлари ҳам жуда кўп. Айниқса узум билан беҳиси жуда ширин, гўшт, сут жуда сероб. Шаҳар аҳолиси ҳаммомда бошини тафл¹⁵ билан эмас, қатиқ билан ювади. Ҳар бир ҳаммом ходими ўнлаб катта кўзаларни қатиқ билан тўлдириб қўяди. Ҳаммомга кирган ҳар бир киши қатиқни шундай кўзадан майдароқ идишга солиб бошини ювади. Қатиқ сочни тоза ва силлиқ қилади. Ҳиндистонда яшовчилар эса соч-соқолларини шираж деб аталадиган сезам мойи билан ювадилар, сўнгра кетидан талфдан фойдаланадилар. Натижада бош териси юмшаб, соч силлиқ бўлади, у тез ўсади. Шунинг учун ҳам ҳиндлар ва умуман Ҳиндистонда яшовчи ҳамма кишиларнинг соқоли узун бўлади.

Эски Термиз Жайҳун соҳилида қурилган эди. Чингиз уни вайрон этгандан сўнг, янги шаҳар дарёдан икки миля масофа-

да бунёд этилган. Биз у ерда катта ер ва боғлар соҳиби, энг муҳтарам ва обрўли шайхлардан бири — шайх Азизон зовиясига қўндик. Шайх ўз бойликларини зиёратчиларни боқишга сарфлар эди.

Бу шаҳарга келишимдан аввал ноиб Алоул Мулк Худо-вандзода билан учрашган эдим, у Термизда каминани муносиб кутиб олишлари учун мактуб ёзиб берди. Термизда эканлигимизда бизга ҳар куни егуликлар (ноз-неъматлар) келтириб, меҳмон қилиб туришди. Бу ерда яна шаҳар қозикалони Қавомиддин билан учрашдик. Ул зот Ҳиндистон саёҳатига рухсат олиш мақсадида султон Тармаширин хузурига бораётган экан. (Ҳиндистон сафарида) Мултонда қозикалон Қавомиддин билан, унинг укалари Зиёвуддин ва Бурҳониддин билан учрашганимиз, ҳаммамиз Ҳиндистон сафарида бирга бўлганимиз, Ҳиндистон подшосининг саройида қозикалоннинг укалари Имодиддин ва Сайфидинни учратганим, қози Қавомиддиннинг ўғиллари билан кўришганим, оталари вафотидан сўнг уларнинг Ҳиндистон подшоси саройига келишгани, уларнинг вазир Хожа Жаҳоннинг икки қизига уйланишгани, шу (туй) билан боғлиқ воқеаларни, худо хоҳласа, кейинроқ баён қилингуси.

Шундан сўнг биз Жайҳундан ўтиб, Хуросонга йўл олдик. Термиздан чққанамиздан кейин Балх шаҳри талон-тарож қилиниб, аҳолиси шаҳарни ташлаб кетган экан. Аммо, шаҳарнинг гўзал иморатлари яхши сақланиб қолгани учун узоқдан кўрган одам бу ерда аҳоли яшайди, деб ўйлайди. Балх жуда катта ва кенг, баҳава бўлиб, масжид, мадрасаларининг пештоқларидаги нақшин ложувардлар ҳамон ярқираб турар эди. Одамлар ложувард тошлари Хуросондан келтирилади, дейишади. Аммо, аслида ложувард тошлар лаъл чиқадиган Бадахшондан келтирилади ва халқ бу тошларни ал-балахши (бадахш) деб атайди. Худо хоҳласа, бу ҳақда кейинроқ яна тўхталамиз. Лаънати Чингиз Балх шаҳрини вайрон қилиб, масжидининг учдан бирини бузиб ташлаган. Унга баъзи одамлар шу масжид устунлар—тоқилари остида хазина кўмилган деб хабар беришган. Хазинани топиш мақсадида у масжидни буздирган. Зотан Балх масжиди жомеъи оламдаги энг гўзал, энг катта масжидлардан бири бўлган. Марокашдаги Работ шаҳрининг масжиди устунлари баландлиги жиҳатидан унга тенг келарди. Аммо, бошқа жихатлардан Балх масжиди аъло эди.

Амирнинг хотини масжид қурдиргани

Бир тарихчи менга айтишича, Аббосийларнинг Балхдаги ноиб Довуд ибн Али деган амирнинг хотини шу масжидни қурдирган экан. Воқеа бундай бўлган. Бир йили халифа Балх аҳолисининг қайсидир ишидан норози бўлиб, (жазолаш мақсадида) улардан катта хирож, ўлпон ундириб келгин деб ўзининг амирини юборибди. Мана шу амир Балхга келганида шаҳар

аёллари бола-чақалари билан ноибнинг хотини ҳузурига келишиб, аҳолига ҳаддан зиёд катта хирож солинганини айтиб, арз қилишибди. Шунда бу аёл хирож йиғишга келган амирга ўзининг қимматбаҳо жавоҳирлар билан безалган нафис кўйлагини бериб юборибди. Бу кўйлакнинг баҳоси сўралган хирож миқдоридан ҳам зиёда экан. Амирга «буни халифага олиб бориб бергин, Балх аҳолиси бундай катта хирожни тўлашга қурби етмайди, хирож ўрнига шу кўйлакни олсин» дебди. Амир қимматбаҳо кўйлакни халифанинг ҳузурига олиб бориб, ёйиб кўрсатибди ҳамда бўлган воқеани баён қилибди. Халифа бу гапларни эшитиб, уялиб, хижолат бўлибди ва «Наҳотки бир аёлнинг ҳиммати бизнинг ҳимматимиздан аъло бўлса?» дебди. Ва шу заҳоти кўйлакни Балх ноибининг хотинига қайтариб олиб бориб бер, шаҳар аҳолисини бир йиллик хирождан озод қилдим», деб фармон берибди. Амир Балхга қайтиб бориб, халифанинг сўзларини аёлга етказибди. «Халифа бу кўйлакни кўрдими?» деб сўрабди аёл. Амир кўрди деб тасдиқлабди. Аёл «Бегона одамнинг назари тушган кўйлакни ҳеч қачон киймайман, бу кўйлакни сотиб, пулига масжид қуришлар!» деди. Кўйлакни (жавоҳирлари билан) сотиб, масжиди жомеъ қуришди, унинг рўбарўсига зовия (хонақоҳ) ва унинг ёнига қаззон¹¹⁶ мармааридан карвонсарой қуришди. Карвонсарой ҳозир ҳам жуда яхши сақланган. Кўйлакдан тушган пулнинг учдан бири ортиб қолди. Аёл бу (тилла) пулларни масжиднинг битта устунни тагига қўмишни буюрди. Зарур бўлиб қолганида халқ олиб ишлатсин, деди. Чингизга шу воқеани гапириб беришганида у (ана шу тиллаларни топиш учун) масжид устунларини буздир а бошлади. Устунларнинг учдан бири бузиб ташланди, аммо ҳеч нарса топилмади. Қолганлари ўшандай сақланиб қолди.

Балх шаҳри ташқарисида ҳазрати Уккоша ибн Муҳсин (Миҳсан) ал-Асадий деган авлиёнинг мозори бор. Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи васалламнинг саҳобаларидан бўлган бул зот¹¹⁷ охиратда сўроқсиз тўғри жаннатга тушади, дейишади. Ҳазрати Уккоша қабри олдида катта зовия қад кўтарган. Биз шу зовияда жойлашдик. Зовия олдида ажойиб ҳовуз бўлиб, унинг қирғоғида каттакон ёнғоқ дарахти бор. Ёзда зиёратчилар шу дарахт соясида тўхтаб ўтишади. Бу зовиянинг шайхони Ҳожи Хурд дейишади. У, ёш бўлса ҳам фозил киши. Шайх биз билан шаҳар айланишга чиқиб, қадамжоларни¹¹⁸ кўрсатди. Улар орасида пайғамбар Ҳизқийл¹¹⁹ алайҳисаломнинг қабри ҳам бор экан. Унинг қабри устига чиройли мақбара қурилган. Балхда яна жуда кўп азизларнинг қабрларини зиёрат қилдик, ҳаммасининг исмларини эслаб қололмадик. (Эсда қоларлиси) бу ерда Иброҳим Адҳам¹²⁰, розийаллоҳу анҳу, яшаган уйни зиёрат қилдик. Бу жуда катта иморат туфактошдан тикланган. Уйнинг ёнидаги зовия ёпиқлиги туфайли, у ерга киролмадик. У, масжиди жомеънинг яқинида жойлашган.

Балх шаҳридан чиқиб, етти кун деганда Кўҳистон тоғлари-

ни ошиб ўтдик. У ерларда кўпгина гавжум қишлоқларга дуч келдик, у қишлоқларда оқар сувлар ва ям-яшил боғлар бўлиб, улар орасида анжирзорлар ҳам бор эди. Бу вилоятдаги жуда кўп зовияларда умрини Аллоҳ йўлига бағишлаган тақводор, зоҳид кишиларни кўрдик. Бу ердан Ҳиротга¹²¹ ўтдик. Бу — Хуросоннинг энг йирик шаҳарларидан бири. Хуросонда тўртта катта шаҳар бўлиб, Ҳирот ва Найсабур¹²² (Нишопур) обод шаҳарлар, Балх билан Марв¹²³ вайронага айланган жойлар экан. Ҳирот — аҳолиси мўл, катта шаҳар, одамлари тақводор ва покдоман. Улар Абу Ҳанифа, розийаллоҳу анҳу, мазҳабида эканлар. Бу шаҳар ҳар қандай гуноҳ ишлардан мутлақо холи экан.

Ҳирот султони

Бу ерда султон Гиёсиддин ал-Гурийнинг ўғли, буюк шарафли султон Ҳусайн ҳукмдор экан; у, мардлиги билан машҳур, эса суқура-лочинлар, дейишади. Еттовлон ножўя ишлар билан икки марта мўъжизавий зафар толибди. Бири — унга қарши исён кўтарган султон Халилни енгиб, уни асир олганида. Иккинчи рофизийлар султони Масъудга қарши жангда мўъжиза юз берибди. Шу гал қўшинни султон Ҳусайннинг ўзи жангга бошлаб борган. Султон Масъуд енгилиб, қочиб кетган, салтанатидан айрилган. Султон Ҳусайн отаси султон Гиёсиддин¹²⁴ валиаҳди бўлган акаси Ҳафиздан сўнг тахтга ўтирган.

Рофизийлар ҳикояси¹²⁵

Хуросонда икки киши бўлиб, уларнинг қароқчилардан бешта ўртоғи бор экан. Бу қароқчиларни Ироқда шуттор¹²⁶ (шотирлар) дейишади, Хуросонда уларни — сарбадорлар, Мағрибда эса суқура-лочинлар, дейишади. Еттовлан ножўя ишлар билан шуғулланиб, йўлтўсарлик ва талончилик қилар эдилар. Уларнинг доврўғи узоқ-узоқларга ёйилди. Сарбадорлар (рофизийлар) Байҳақ ёки Сабзавор шаҳри устидаги тоғда яшар эдилар. Улар кундузлари беркиниб, кечалари чиқиб, қишлоқларга босқин қилиб, одамларнинг мол-мулкани талар эдилар. Уларга ўзларига ўхшаган авбошлар, ёвузлар ва исёнчилар келиб қўшилдилар. Уларнинг сарфлари кенгайиб, куч-қудрати ортиб, одамлар улардан қўрқадиган бўлиб қолдилар. Сўнгра улар Байҳақ шаҳрига ҳужум қилиб, уни эгалладилар, кейин бошқа шаҳарларни ҳам эгаллай бошладилар, мол-дунё йиғиб, қўшин тўплаб, отланиб олдилар, Маъсуд ўзини султон деб атай бошлади. Қуллар ўз хожаларидан кечиб, буларга келиб қўшилаверди. У (Масъуд) қочоқ қуллардан ҳар бирига от ва пул берди, ботирроқларини тўда боши қилди. Унинг қўшини кўпайиб, куч-қудрати ортиб кетди. Уларнинг барчаси рофизийлар таълимотини қабул қилиб, Хуросонда сунна мазҳабини тугатиб, бутунлай рофизийликни ўрната бошладилар.

Машҳади Тус шаҳрида Ҳасан деган бир рофизийни авлиё деб билишарди. Ҳасан (Жўрий) уларнинг ишларини қўллаб-қувватлагани учун уни халифа деб эълон қилдилар. Улар шундай ҳалол бўлиб қолдиларки, бирор одам ҳарбий қароргоҳда бирор динор ёки дирҳам йўқотса, эгаси қайтиб келиб олмагунча ҳеч ким олмас эди. Ниҳоят, рофизийлар Найсабурни эгалладилар. Султон Туғой Темур уларга қўшин юборди. Аммо, улар бу қўшинни тор-мор келтирдилар. Шундан сўнг султон ўзининг ноиби Арғуншоҳни улар устига юборди. Аммо у ҳам енгилиб, уларга асир тушиб қолди. Рофизийлар унга омонлик бердилар. Шундан сўнг Туғой Темур эллик минг тотор (мўғул) қўшини билан улар устига келди. Аммо рофизийлар уни ҳам енгилар ва Сарахс, Зове каби шаҳарларни, шунингдек, Хуросоннинг энг йирик шаҳарларидан бири Тусни ҳам эгаллаб олдилар. Улар Али Мусо ар Ризо шарафига Машҳад деб аталган шаҳарда халифалик давлати туздилар. Улар яна Жом шаҳрини ишғол қилиб, ўша атрофга жойлашиб, Ҳиротга ҳужум қилишга тайёрлана бошладилар. Ўша ердан Ҳиротгача олти кунлик йўл эди.

Бу хабар султон Малик Ҳусайн қулоғига етгач, у ўз амирларини, қўшин бошлиқларини ва халқ (вакиллари)ни тўплаб, душманни шу ерда кутиб туриш яхшими ёки унга қарши юришни бошлаш яхшими, деб маслаҳат сўради. Ҳамманинг фикрича — душманга қарши юриш тўғри деб топилди. Бу шаҳар (Ҳирот) аҳолисининг бир ғурийлар (ёки ҳурийлар) қабиласидан келиб чиққан. Айтшларича, улар Шом (Сурия)даги Ғур шаҳридан келиб чиққан. Мамлакатнинг ҳар томонидан лашкар йиғилиб, юришга тайёргарлик кўрдилар. Ғурийларнинг кўпчилиги атроф қишлоқларда ва тўрт кунлик йўлга чўзилган Бодғис яйловларида яшайдилар. У ерларда ёзин-қишин кўм-кўк майса бўлиб, отлари ва мол-қўйлари ўша ерларда ўтлайди.

Бодғис (тоғ) яйловларида пистазорлар кўп бўлиб, уларнинг меваси Ироққа олиб бориб сотилади. Симнон шаҳри аҳолиси ҳам ғурийларга ёрдамга келди. Бир юз йигирма минг кишилик қўшинга Малик Ҳусайн ўзи бош бўлиб, рофизийлар устига юрдилар. Рофизийлар юз эллик минг отлиқ қўшин тўплади. Жанг Бушанж водийсида бўлди. Иккала қўшин жуда қаттиқ олишди. Аммо, рофизийларнинг толеи паст келиб, енгилдилар. Султон Масъуд қочиб кетди. Уларнинг халифаси Ҳасан (Жўрий) йигирма минг жангчи билан жангни давом эттирди, аммо у кўпчилик жангчилар қатори ўлиб кетди. Рофизийлардан тўрт минги чамаси асир тушди.

Шу урушда қатнашган бир одам менга айтиб беришича, жанг эрталаб бошланиб, чошгоҳдан сўнг рофизийлар енгилдилар. Малик Ҳусайн отидан тушиб пешин намозини ўқиб бўлгач, таом келтиришган. У билан амирлар овкатланиб ўтиришган пайтда, бошқа жангчилар асир тушганларни чоғиб бошларини узганлар. Мана шу катта ғалабадан сўнг Малик Ҳусайн ўз пойтахтига қайтиб келди. Аллоҳ унинг қўли билан

пайғамбар суннатига ғалаба ато қилди ва исён оловини ўчирди. Бу жанг мен Ҳиндистондан кетганимдан сўнг (ҳижрий 48, мил. 1347 йилда)¹²⁷ юз берган эди.

Мавлоно Низомиддин исми тақводор, азизу мўътабар зотнинг ёшлиги Ҳиротда ўтган¹²⁸. Ҳирот аҳолиси унга ихлос қўйган ва сўзларини азиз тутар эдилар. Бу зот Ҳирот аҳолисига мураббийлик, устозлик қилар, уларни гуноҳ ишлардан қайтарар эди. Малик Ҳусайннинг жияни, шаҳар хатиби¹²⁹ Малик Варна Низомиддиннинг бева онасига ўйланган ва унга қариндош бўлиб, яқинлашган эди. Малик Варна ахлоқ ва одобда ажойиб кишилардан бири бўлиб, ундан Малик Ҳусайн ҳам ҳайиқар эди. Мавлоно Низомиддин тарафдорлари қаерда гуноҳ ишлар юз берса, ҳатто Малик Ҳусайн саройида бўлса ҳам жазосини берар эдилар.

Подшоҳ саройидаги гуноҳ ишлар ҳақида ҳикоя

Айтишларича, бир куни Мавлоно Низомиддин тарафдорлари Малик Ҳусайн саройида гуноҳ ишлар бўлаётганини эшитиб, уни жазолаш учун тўпландилар. Малик Ҳусайн саройига кириб беркиниб олди. Сарой дарвозаси олдида олти минг одам йиғилганини кўриб, Малик Ҳусайн қўрқиб кетди. Ва ўз ихтиёри билан «Мени шароб ичганим учун жазоланглар», деб фақиҳ ва шаҳар оқсоқолларини чақиртирди. Улар саройга келиб, жазога фатво бериб қайтиб кетишди.

Фақиҳ Низомиддин ўлимнинг сабаби

Ҳирот шаҳрига чегарадош чўл ерларда яшайдиган турклар юқорида айтилган Туғой Темурнинг фуқаролари эдилар. Бу туркларнинг сони эллик минг бўлиб, Малик Ҳусайн улардан ҳайиқарди. У, ҳар йили туркларга совға-саломлар юбориб, мулойим муомалада бўларди. Аммо у, рофизийларни енганидан сўнг туркларга ҳам ўз фуқаросига қилгандай муомала қила бошлади. Турклар кўпинча Ҳиротга келиб, шароб ичар эдилар, баъзилари кўп ичиб, маст-аласт бўлиб қоларди. Қози Низомиддин маст-аластларни туттириб, жазоларди.

Мана шунинг турклар жасур ва кучли эдилар; улар доимо Ҳиндистон шаҳарларига босқин қилиб, аҳолини асирликка олар ёки ўлдириб юборар эдилар. Улар баъзан Ҳинд элида кофирлар орасида яшаётган мусулмонларни ҳам асирликка олардилар. Турклар асирларни Хуросонга олиб келганларида Низомиддин (мусулмонларини) улар қўлидан қутқазиб юборарди. Ҳиндистонда кофир (ёки ғайридин) аёллар қўлоқлари тешилган бўлиб, мусулмон аёлларнинг қўлоғи тешилмаган бўлар, мусулмон аёлларни шу белгисидан ажратар эдилар. Бир куни турк амирларидан Темур Олди дегани (Ҳиндистондан чиройли) бир аёлни олиб келди, ва уни каттиқ севиб қолди. Аёл ўзининг мусулмон эканлигини айтди. Фақиҳ (Низомиддин) у аёлни амирдан тортиб олди. Бундан ғазабланган турк амири бир неча минг жангчилари билан келиб, Бодғис яйловида ўт-

лаб юрган барча отларни ҳайдаб олиб кетди, Ҳирот аҳолиси-га бирорта от ҳам сигир ҳам қолдирмади. Турклар отларни тоғнинг энг баланд жойларига олиб бориб қўйишди. Султон одамлари отларнинг изини ҳам тополмай қолишди. Ана шунда Малик Ҳусайн туркларга вакилини юбориб, иккала томон ўр-тасида сулҳ битими борлигини эслатиб, отларни қайтариб юбо-ришларини илтимос қилди. Турклар «Фақиҳ Низомиддинни бизга берсангиз отларингизни қайтарамиз» деб жавоб бериш-ди. Султон бу шартга кўнмади. Хурсонда (табаррук зотлар-дан) шайх Мавдуд ал-Жустийнинг набираси шайх Абу Аҳмад ал-Жустий катта иззат-обру қозонган эди, ҳамма одамлар уни қаттиқ ҳурматлаб, гапларига қулоқ солар эдилар. Мана шу иззат-хурматли одам отлиқ ҳамроҳлари ва қуллари¹³⁰ билан султон қошига келиб, «Мен фақиҳ Низомиддинни турклар ол-дига олиб бориб, уларни тинчитгач яна қайтариб олиб кела-ман» деди. Одамларга бу таклиф маъқул тушди. Фақиҳ Низо-миддин отланиб, шайх Абу Аҳмад орқасидан туркларнинг ман-зилига борди. Темур олди фақиҳ Низомиддин ёнига келиб «Менинг аёлимни тортиб олган сенмидинг» деб, чўқмори би-лан бир уриб, унинг бошини мажақлади. Фақиҳ тил тортмай ўлди. Шайх Абу Аҳмад нима қиларини билмай, гангиб қолди, ва ноилож ўз шаҳрига қайтди. Турклар (Ҳиротликлардан) тортиб олинган молларини ва отларини қайтаришди.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, фақиҳ Низомиддинни ўлдир-ган турк (Темур Олди) навкарлари билан Ҳиротга келди. Фа-қиҳнинг дўстларидан бир гуруҳи уни кутиб олиш учун яқин келдилар. Улар чопонлар ичидан қилич-яроғ тақиб олган эди-лар. Темур олдига яқин келишгач, уни қилич билан чопиб ўл-дирдилар. Унинг навкарлари қочиб кетишди. Шундан сўнг Малик Ҳусайн фақиҳ Низомиддиннинг дўсти бўлган ўзининг амакиваччаси Малик Варнани Сижистон подшоҳи ҳузурига элчи қилиб жўнатди, ва ўша ерда доимий қолишни буюрди. (Кейинроқ) Малик Варна Ҳиндистонга борди. Мен уни Ҳин-дистондан чиқиб Синд воҳасидаги Сийстон¹³¹ шаҳрига кел-ганида учратдим. У ҳурматли одамлардан эди. Табиатан, ўз-галарга бош бўлишни ёқтирарди, овга ишқибоз эди. Шоҳона асл кийимлар кийиб, атрофига дўстларини ва чокарларини йиғиб олганди. Ҳиндистонда бундай (ўзини баланд оладиган) одамни унча ёқтирмайдилар. Ҳиндистон подшоси уни кичкина бир шаҳарга ноиб қилиб юборди. Ҳиндистонда яшаб қолган ҳиротлик бир одам қандайдир бир қизни талашиб уни ўлди-риб қўйди¹³². Айтишларича, уни Ҳиндистон подшоси Малик Ҳу-сайннинг махфий топшириғи билан ўлдиртирган. Чунки, шу воқеадан кейин Малик Ҳусайн билан Ҳиндистон подшоси дўс-тона муносабатлар ўрнатдилар. Ҳиндистон подшоси султон Ҳусайнга совға-саломлар жўнатди ва Синд воҳасидаги Бакар шаҳрини унга берди. Мазкур шаҳардан йилига 50 минг олтин динор даромад келиб турарди.

Яна саёҳтимизга доир ҳикоямизга қайтамиз. Ҳиротдан биз

Жомга бордик. Бу кичик, аммо чиройли шаҳар, боғлари, гулзорлари, жуда кўп анҳору булоқлари бор. Дарахтларнинг кўпчилиги инак қурти боқишга ярайдиган тутлар эди. Шунинг учун бу ерда шойи кўп. Машҳур зоҳид авлиё Шаҳобиддин, Аҳмад Жомий мана шу шаҳардан. Биз қуйида ул зот ҳақида яна тўхталамиз. Шайх Аҳмад Жомийнинг набираси шайх Аҳмадзода Ҳиндистон подшоси томонидан ўлдирилган (дейишади). Ҳозир Жом унинг фарзандларига тегишли бўлиб, бу шаҳар султон ҳокимиятидан ажралиб, мустакил бўлиб олган. Шаҳар аҳолиси бой, бадавлат, фаровон яшайди. Бир ишончли одам менга айтган эдики, Ироқ подшоси Абу Саъид Хуросонга келганида Жомда, шайх Аҳмад Жомий зовиясида турган. Шайх Аҳмадзода катта зиёфат бериб, султон қароргоҳидаги ҳар бир чодирга биттадан қўй (сўйиб) берган. Шайх ҳар тўрт навқарга бир қўй, отларга ва хачир ва эшакларга ем-хашак ажратган. Бир кеча барча ҳайвонлар ҳам унинг меҳмондўстлигидан баҳраманд бўлганлар.

**Шайх Шаҳобиддин ва унинг номи билан боғлиқ
Жом шаҳри¹³³**

Айтишларича, бу киши (шайх Шаҳобиддин Аҳмад) авваллари айш-ишрат билан, шаробхўрлик билан машғул бўлган экан. Унинг олтмиш нафарга яқин улфатлари бўлиб, улар ҳар куни биттасиникда йиғилиб, ўтиришар экан. Ҳар бирининг гап-гаштаги 2 ойда бир марта келаркан. Улар бир неча муддат шундай кун кечирдилар. Ниҳоят бир куни, навбат шайх Аҳмадга келибди. У, эртасига базм бўладиган кечаси ўз гумоҳларига тавба қилиб, Аллоҳ олдида ҳисоб-китоб қиладиган бўлди¹³⁴. У, ўзига «Агар базм бошланишидан аввал дўстларимга «Ичишни ташлайлик» десам, улар меҳмондорчиликка пули йўқлигидан шундай қиялди», дейишади, деб ўйлабди. У, дўстлариникида қандай бўлса шундай қилиб, ноз-неъматлар билан дастурхон тузаб, мешларда ичимликларни тайёрлаб қўйибди. Дўстлари келиб, меҳмондорчилик бошланибди. Шароб ичгилари келганида дўстлари мешлардан бирини очиб, шаробдан татиб кўрибди. Аммо, шароб ўрнига ширин шарбат бўлиб қолибди. Яна бир мешни очиб, ичиб кўришса, у ҳам шарбат экан. Учинчи мешни очсалар, у ҳам ширин шарбат экан. Дўстлари таажжубланиб, бу нима гап? — деб мезбондан сўрашибди. Шайх Аҳмад дўстларига қўнглига нималар келганини айтиб, пинҳоний сирларини ошкор қилибди. Ўзининг Аллоҳ олдида тавба-тазарру қилганини айтиб, «Худо ҳаққи, бу мешларда кеча сизлар доимий ичадиган шароб бор эди», дебди. Шундан сўнг дўстлар ҳам Аллоҳдан афу сўраб, тавба қилиб, ҳақ йўлга кириб, мана шу зовияни қуришган экан. Шайх Аҳмад Жомийнинг бундан бошқа қароматлари ҳам кўп экан.

Шундан кейин биз Жомдан Тус шаҳрига бордик. Бу — Хуросоннинг энг йирик ва муҳим шаҳарларидан бири бўлиб,

оламга машхур имом Абу Ҳамид Ғизолий¹³⁵, розийаллоҳу анҳунинг, ватанидир. Бу ердан Машҳади ар-Ризо шаҳрига бордик. Мазкур шаҳар амиралмўминин Али ибн Аби Толибнинг ўғли шаҳид имом Ҳусайннинг ўғли Али Зайнилобиддиннинг ўғли Муҳаммад ал-Бакирнинг ўғли Жаъфар ас-Содиқнинг ўғли Али ибн Мусо ал-Козимнинг шарафига шундай номланган, розийаллоҳу анҳум! Бу шаҳар ҳам жуда катта ва баҳаво, бу ерда жуда кўп мевазор боғлар, анҳорлар ва тегирмонлар бор. Бу шаҳарда ат-Тоҳир Муҳаммадшоҳ яшаган. Бу ерда Тоҳир деган сўз Миср, Шом ва Ироқда нақиб¹³⁶ дегандай маънони англатади. Ҳинд, Синд ва Туркистонда эса тоҳирни ас-сайид ал-ажалий дейдилар. Машҳадда шунингдек, қози, шариф Жалолиддин (уни мен кейинроқ Ҳиндистонда учратдим), шариф Али ва унинг иккала ўғли, Амир Ҳинду ва Давлатшоҳ яшаган. Бу иккаласи менга Термиздан Ҳиндистонгача ҳамроҳ бўлган эдилар. Улар муҳтарам зотлар эдилар.

Машҳади шарифда зовиянинг ичкарисиди ар-Ризо мақбара-си бўлиб, унинг гумбази жуда катта (ва чиройли). Мадраса ва масжид ҳам шунда мақбара ёнида жойлашган. Булар жуда чиройли қурилган бўлиб, деворлари нақшин кошнлар билан қопланган. Даҳманинг ёғоч гумбази устидан кумушдан тунука қопланиб, унга кумуш қандиллар осилган. Мақбаранинг остонаси ҳам кумушдан. Эшигига зарбоф шойи парда тўсилган, остига турли гиламлар тўшалган. Мазкур даҳманинг қарши-сида амиралмўминин Ҳорун ар-Рашид, розийаллоҳу анҳунинг даҳмаси бор. Бу даҳма устидаги шарафа тоқчаларига шамдонлар қўйилган. Мағриб аҳолиси бу шамдонларни ал-хасак ва ал-маноир дейдилар. Агар мақбара ичига рофизий кирса, у аввал Ҳорун ар-Рашиднинг гўрини бир тепиб, сўнг ар-Ризого салом беради. Машҳади шарифдан кейин Сарахс шаҳрига бордик, бу ер зоҳид шайх Луқмон ас-Сарахсий, розийаллоҳу анҳу, ватанидир. Сарахсдан Зовега йўл олдик. Зове авлиё шайх Қутбиддин Ҳайдарнинг ватани бўлиб, бу ердаги фақирлар жамоаси ҳайдария деб аталади. Мазкур фақирлар аёллар билан муомала қилмаслик учун қўллари, бўйинлари, қулоқларига ва бўлак аъзоларига темир халқалар тақиб юрадилар.

Зоведан чиқиб, Хуросоннинг тўрт пойтахт шаҳарларидан бири — Найсабур (Нишопур)га етиб келдик. Бу шаҳарни гўзал ва ободлиги, мевазор боғлари ва анҳорлари кўплигидан Кичик Дамашқ дейдилар. Шаҳарни тўрт наҳр кесиб ўтади, бозорлари чиройли ва кенг, бозор майдон ўртасида жойлашган (жомеъ) масжиди ажойиб, масжидга ёндош тўртта мадраса бўлиб, уларнинг орасидан ҳам суви лиммо-лим анҳор оқиб ўтади. Бу мадрасаларда талабалар жуда кўп, улар Қуръон ва фикҳни ўрганишади. Хуросон, иккала Ироқ, Дамашқ, Бағдод ва Миср мадрасалари ниҳоятда мустаҳкам ва чиройли бўлсада, бизнинг ҳукмдоримиз, Аллоҳ йўлида фозий, подшоҳлар байроғи ва адолатли халифалар дурри-гавҳари амиралмўминин Абу Иноннинг (Аллоҳ унинг толеини баланд, қўшнини донмо-

ғолиб қилсин)¹³⁷ Фас қалъаси ёнида қурдирган мадрасага тенг келмайдилар. Фасдаги бу мадраса катталиги, баландлиги жиҳатдан беқиёсдир.

Найсабурда ипакли матоҳ — шойи, шунингдек, наҳо ва камҳо газламалари тўқилади ва Ҳиндистонга олиб борилади. Бу шаҳардаги зовия олим, шайх Аллоҳга ибодат қилувчи-обидлар қутби¹³⁸ Қутбиддин ан-Найсабурий номи билан аталади. Бу зоҳид, тақводор олим воизлардан биридир. Камина шу зовиядан тўхтадим. Ул зот мени иззат-икром билан кутиб олди. Мен унинг бир қанча кароматларини кўрдим.

Шайхнинг каромати

Найсабур бозорида бир турк ғуломини сотиб олган эдим, шайх кўриб, «Бу ғулом сенга бўлмайти, сотиб юбор» деди. «Яхши» деб, эртасига уни бир савдогарга сотиб юбордим.

Шайх билан хайрлашиб кетганимдан кейин Бистом шаҳрига етганимда нишопурлик дўстларимдан бири менга хат йўллаб, айтибдики, ўша (мен сотиб юборган) ғулом бир турк боласини ўлдириб қўйибди ва шу иши учун ўзини ҳам ўлдиришибди. Бу воқеани шайхнинг, розийаллоҳу анҳу, ошкора кароматидан деб билдим.

Айтганимдек, Найсабурдан Бистом шаҳрига йўл олдим. Бу шаҳар машҳур сўфий¹³⁹ Абу Язид ал-Бистомий¹⁴⁰, розийаллоҳу анҳу, ватанидир. Унинг турбати-қабри ҳам шу ерда. Абу Язиднинг хоки Жаъфар Содиқ, розийаллоҳу анҳунинг, ўғилларидан бирининг хоки қўйилган мақбарада ором топган. Бистомда, шунингдек, зоҳид шайх Абул Ҳасан ал-Харрақоний мазори ҳам бор.

Бу шаҳарда шайх Абу Язид Бистомий, розийаллоҳу анҳу, зовиясида тўхтадим. Шундан сўнг Ҳиндхир йўлидан Боғлон ва Қундуз томонга кетдим. Қундуз-шайхлар ва зоҳидлар яшайдиган, боғ-роғлари ва анҳорлари бўлган қишлоқ. Биз Қундузда дарё бўйида асли Мисрлик Шери Сиёҳ (Қора арслон) лақабли фақирлар шайхи зовиясига жойлашдик. Бизни бу вилоятнинг ноиб кутиб олди. Унинг уйи катта боғда жойлашган. Биз бу қишлоқ яқинида ям-яшил ўтлар ўсиб ётган яйловда туяларимиз ва отларимизни боқиб олиш учун қирқ кун туриб қолдик. Бу ерда амир Бурунтой жорий этган кескин жазо чоралари туфайли одамлар хавф-хатарсиз яшар эканлар. Турклар шундай тартиб ўрнатган эканки, агар биров битта от ўғирлаб, қўлга тушса, ўша отни қайтариб беришдан ташқари яна тўққизта от қўшиб беришга мажбур экан. Агар шунча от топиб беролмаса унинг болаларини тартиб олар эканлар. Агар болалари ҳам бўлмаса, уни қўй сингари бўғизлаб сўяр эканлар. Одамлар ўзларининг мол-қўйларини ва отларини ўтлашга чўпонсиз қўйиб юборишаркан. Фақат эгалари отларнинг оёғига тавқ-муҳрни куйдириб босиб қўйишаркан. Биз ҳам бу мамла-

катда шундай иш тутдик. Келганимиздан кейин ўн кун ўтганидан сўнг отларимизни қидириб топиб, санадик. Учта от кам чиқди. Аммо 15 кундан сўнг тотор (мўғул) лар жазодан қўрқиб, отларимизни келтириб беришди. Ҳар кеча ўша иккита отимиз йўқолиб қолди. Бу ердан кетганимиздан кейин 22 кун ўтгач бизга ўша йўқолган отларимизни топиб олиб келиб беришди.

Бу ерда узоқ қолиб кетишимизнинг яна бир сабаби — қор тушиб қолишдан ҳавфсираганимиз эди. Ахир йўлимиздаги тоғларни Ҳиндикуш (Ҳиндини ўлдирувчи) деб беҳуда аташмаган. Кўп марта Ҳиндистондан (сотишга) олиб келаётган қўллар ва чўрилар бу тоғлардан ўтаётганида қор остида қолиб ва қаттиқ совуқдан ўлиб кетишаркан. Ҳиндикуш тоғи довонидан ўтиш учун (отлиқлар) бир кечаю бир кундуз йўл босади. Шунинг учун биз кунлар илишини кутиб, сўнг азонда йўлга тушдик ва қоронғулик тушгунича тўхтамадик. Туяларимиз қорга ботиб кетмаслиги учун уларнинг оёқлари остига пўстак ёки кигиз бўлақларини ташлаб қўярдик. Шундан сўнг биз Андар-об деган жойга етиб келдик. Қачонлардир бу ерда шаҳар бўлган экан, ҳозир ундан асар ҳам қолмаган⁴¹. Бу ерда катта бир қишлоқда, Муҳаммад Маҳравий деган ажойиб бир одамнинг зовиясидан жой олдик. Биз овқатдан сўнг қўлимизни совунлаб ювган эдик, у бизни шу қадар азиз билганидан шу қўл ювган сувимизни ичиб юборди. У, бизни юқорида айтганимиз Ҳиндикуш тоғи чўққисигача кузатиб қўйди. Довон чўққисида қайнар булоқни кўриб, унда юз-қўлимизни ювган эдик, юз териларимиз ёрилиб, бундан анча азоб чекдик. Шундан сўнг Панжҳир деган жойга тўхтадик. Панжбеш, ҳир-тоғ, яъни Бештоғ дегани экан. Бир замонлар бу ерда мовий тўлнлар мавж урган дарё бўйида обод ва гавжум шаҳар бўлган экан. Бу дарё Лаъл, Жавоҳир чиқадиган Бадахшон тоғларидан оқиб келади. Халқ бу қимматбаҳо тошларни ал-балахш (бадахш) деб атайди. Тоторлар подшоҳи Чингиз бу шаҳарни вайрон қилганидан сўнг у ҳам ўзини тиклай олмаган. Бу шаҳарда шайх Саид ал-Маккий соғонаси бўлиб, халқ уни азиз билиб, зиёрат қилади.

Шундан кейин биз Бешой тоғидаги зоҳид шайх Авлиё ота мозорига келдик. Бу шайхни яна Сесад сола деб ҳам аташаркан. Форсча Сесад уч юз, сола — йил дегани. Айтишларича, мазкур авлиё уч юз эллик ёшга кирган. Халқ уни ғоят эъзозлайди. Бу ерга жуда кўп шаҳар ва қишлоқларнинг одамлари шайхни кўришга келадилар. Султон ва унинг хотини ҳам бу ерга келиб туришди. У (Сесад сола, Авлиё ота) бизни иззат-ҳурмат билан кутиб олди ва меҳмон қилди. Биз дарё бўйида, шайхнинг зовияси яқинида тўхтадик, сўнг уни кўришга кирдик. Авлиё ота мен билан қучоқлашиб кўришди, унинг териси шундай майин, юмшоқ эдики, умримда бундай юмшоқ одамни кўрмаганман. Бир қарашда уни эллик ёшда дейиш мумкин. Айтиш-

ларича, ҳар йили шайхнинг сочи ва тишлари тўкилиб, янгилари чиқаркан. У гўё Абу Руҳмани, (ҳолбуки унинг мазори Синда, Мўлтонда) кўрган эмиш. Мен шайхдан бирор ривоят (ҳадис) айтиб беришни илтимос қилдим. У, жуда кўп воқеаларни гапириб берди. Аммо мен бу гапларга унча ишонмадим. Тўғриси фақат Аллоҳ билади!

Бу ердан Барузин (Парвон) га йўл олдик. У ерда амир Бурунтойни учратдим. У мени меҳрибончилик билан кутиб олиб, ҳурматимни жойига қўйди. Амир ўзининг Ғазнадаги ноибига хат ёзиб, мени яхши кутиб олишларини айтди. Бу амирнинг худо берган паҳлавон жуссаси ҳақида аввалроқ ҳикоя қилган эдик. У (Зовияларда яшовчи шайхлар ва сўфийларни ўз атрофига тўплаб олган эди.

Шундан кейин биз чархга йўл олдик. Бу мевазор боғларга бурканган қишлоқ. Ёз фасли эди, бу ерга жуда кўп сўфийлар ва олим-шогирдлар жумъа намозига келган эдилар. Биз (улар билан бирга) жумъа намозини ўқидик. Шундан сўнг бизни бу ернинг амири Муҳаммад ал-Чархий қабул қилди. Кейинроқ мен у билан Ҳиндистонда учрашдим.

Шундан кейин биз дини ислом мужоҳиди султон Маҳмуд ибн Сабуктегиннинг¹⁴² собиқ пойтахти Ғазна шаҳрига йўл олди. У, машҳур султонлардан бўлиб, Яминуд-давла номи билан шухрат топган. У, кўп марта Ҳиндистонга юришлар қилган, шаҳарлар ва қалъаларни фатҳ этган. Бир вақтлар Ғазна жуда катта шаҳар эди, ҳозир кўп жойлари бузилиб, вайрон бўлган, жуда кам бинолар омон қолган. Ғазнада шундай қаттиқ изғирин совуқлар бўлар эканки, бу ернинг аҳолиси совуқ туша бошлаганда Қандаҳор шаҳрига кўчиб жон сақлашаркан. Бу шаҳар Ғазнадан уч кунлик масофада жойлашган. Қандаҳор жуда катта ва маъмур, обод шаҳар экан, аммо мен у ерга бормаганман. Биз Ғазна яқинидаги қалъа этагида, дарё бўйидаги қишлоқда жойлашдик. Шаҳар амири Марзак оға бизни иззат-ҳурмат билан кутиб олди. Марзак-кичик дегани, оға — аёлзода оиладан эканини билдиради.

Бу ердан Қобулга йўл олдик. Қобул бир замонлар жуда катта шаҳар бўлган экан, ҳозир эса бир қишлоқ бўлиб қолган. Бу ернинг аҳолиси форслар қабиласидан афғонлар экан; улар шаҳарлар ва доvonларни эгаллаб олган кучли қабила. Афғонларнинг кўпчилиги қароқчилардир. Уларнинг энг катта тоғи Кўҳи Сулаймон деб аталади. Айтишларича, пайғамбар Сулаймон алайҳисалом шу тоққа чиқиб, зулмат билан қопланган Ҳиндистонга назар ташлаган экан. У, бу мамлакатга кирмай қайтиб кетибди. Кейинчалик шу тоғ унинг билан аталибди. Ҳозир бу тоғда афғонларнинг подшоҳи яшайди.

Қобулда катта авлиёлардан бири шайх Аббоснинг шогирди шайх Исмоил ал-Афғонийнинг зовияси бор. Қобулдан Кармонга ўтдик. Бу қалъа икки тоғ оралиғида жойлашган, у ерда афғонлар яшайди. Биз у ердан ўтаётганимизда тоғ этагидаги афғонлар бизга ҳужум қилиб қолишди. Биз уларга камонлар-

дан ўқ ёғдирган эдик, қочиб қолишди. Бизнинг карвонни озоқ соқчилар қўриқлаб боришар, уларнинг эса тўрт мингга яқин оти бор эди. Менинг туяларим кўплигидан карвондан орқада қолдик. Бизнинг орамизда афгонлар ҳам бор эди. Биз (тезроқ йўл босиш учун) озиқ-овқатлар ва чарчаган туяларнинг юкларидан бир қисмини қолдирдик. Эртасига одамларим қолган юкларни отларига ортиб олиб келишди.

Шом намозидан сўнг карвонга етиб олдик ва Ташнагар деган жойда тунашга кўндик. Бу ер турклар мамлакатининг энг охири чегараси бўлиб, бундан у ёғига катта даштга кириб бордик. Бу 15 кунлик йўл эди, уни босиб ўтиш учун Синд ва Ҳинд диёрларида сел, ёмғирлар тўхташини, июл бошларини¹⁴³ кутиш зарур эди. Мана шу дашти кабирда ажал келтирувчи самум деган шамол (гармсел) эсиб туради, у одамнинг баданларини куйдириб, иритиб юборади, мабодо одам ўлганида оёқ-қўллари узилиб тушади. Бундай ёмон шамол Ҳурмуз ва Шероз ўртасида ҳам эсишини аввалроқ айтган эдик. Биздан олдиндаги карвонда Термиз қозиси Худовандзода бор эди. Уларнинг жуда кўп туялари ва отлари йўлда (самумдан) ҳалок бўлиб кетди. Худога шукрки, бизнинг карвон эсон-омон Панжобга, яъни Синд дарёси соҳилларига етиб келди. Панжоб — Беш сув, Беш дарё дегани. Мана шу бешта сой қўшилиб катта бир дарёни ҳосил қилади ва бу ерлардаги вилоятларни суғоради. Худо ҳоҳласа, бу вилоятлар ҳақида кейинроқ ҳикоя қиламиз.

Биз Панжоб дарёси соҳилларига зулҳижжа ойининг охири куни етиб келдик. Шу кеча тепамизда 734 (1333) йилнинг муҳаррам ҳилоли балқиб чиқди. Шу ерга етганимизда Ҳинд подшосининг хабарчилари бизнинг келганимизни, ва бизга доир барча маълумотларни подшоҳга ёзиб юбордилар. Бу саёҳатимиз ҳақидаги ҳикояни шу ерда тугатаман. Алҳамдулиллоҳи роббил оламин!

ИЗОҲЛАР

Муқаддима

¹ Қаранг, мисол учун: А. Ю. Якубовский (136, 16).

² Ибн Халдун (ваф. 1406) — буюк араб олими. Қаранг: Бациева С. М. «Муқаддима» — Ибн Халдуннинг тарихий-иҷтимоий рисоласи. М., 1965. А. А. Игнатенко. Ибн Халдун. М., 1980.

³ Ибн Ҳажар ал-Аскалоний (ваф. 1448) — фаластинлик машҳур фақиҳ ва муаррих. «Ад-Дурар ал-Қамина фи айлани-л-миати-с-самина» — биография лугатининг муаллифи (47, 4246).

І БОБ

¹ Ибн Баттута исмини икки «т» билан ёзишни 1918 йилда А. Фишер таклиф этган (158).

² Ибн Баттутанинг ахийлар жамоаси ҳақида ҳикоясидан фойдаланиб, турк олими М. Жавдат (141) шу ҳақда махсус тадқиқот ёзган.

- ³ Пора — бу ерда ер, мулк маъносида.
⁴ Гута — Дамашқ яқинидаги бир водий номи.
⁵ И. Ю. Крачковский (107, IV, 420) Ибн Баттута саёҳати 1353 йил охирида тугаган деб кўрсатгани тўғри эмас. Аслида сайёҳ ўз юрти Фасга ҳижрий 754 йилнинг 10-зулҳижжасида (1354 йил, 8 январ) қайтиб келган.
⁶ Масалан, «Бодақ (Бағдод) даги буюк мўъжиза ва тоғ, ва епископ ва Самарқанд насоролари кўрган мўъжиза ҳақида ҳикоя» ва б. (70, 60, 62, 70).

Ибн Баттута «Саёҳатнома»си боблари таржимасига изоҳлар

- ¹ Ас-Саро — Олтин Урда пойтахти Саройни Ибн Баттута шундай атайди.
² Сарожуқ ёки Саройча. Урта асрлардаги бу шаҳарнинг харобалари ҳозир Қозоғистон республикаси, Гурьев шаҳридан 58 км. наридаги Саройчик поселекасида сақланиб қолган.
³ Улу—сув (Улуғ сув) — Урал дарёси.
⁴ Ибн Баттута тасвирига кўра, бу ҳозирги тилда айтилса понтонлик (соллар ёрдамидаги) кўприк эди. Бағдодда, масалан, иккита шундай кўприк бор эди: Юқори кўприк ва Қуйи кўприк (165,77). Бундай кўприклар Яъқубий асарида батафсил тасвирланган (54,333—354).
⁵ Арбаату дананир дараҳим. В. Г. Тизенгаузен бу иборани «тўрт кумуш дирҳам» деб таржима қилган (74,308). Дароҳим сўзи арабча дирҳамнинг кўплиги, аслида бу грекча, юнонча драхма сўздан олинган. Аммо, арабча дароҳим умуман пул маъносида қўлланади, айниқса Марокаш лаҳжасида шундай. Ҳатто у ерда «Ад-дароҳим-мароҳим» — «Ҳамма кулфатнинг давоси — пул» деган мақол бор. Ибн Бттута бу иборани «4 дирҳам пул» маъносида ишлатган бўлса керак. Сал кейинроқ Ибн Баттута яна «мнату динар дароҳим» (юз динар пул) сўзларини келтиради.
⁶ Урта Осиёда ва Хуросонда XIV асрда зовия, ҳонақоҳлар жуда кенг тарқалган эди. Манбаларга кўра зовия дарвеш суфийлар ибодатхонаси, ҳам мусофирхона вазифасини ўтаган.
⁷ Асл нусхадаги «хаси» сўзи «ёмғир суви» ёки «қудуқ суви» маъносида магрийлар лаҳжасида қўлланади.
⁸ Бу ерда Амударё қуйи оқимидаги Хоразм вилояти эмас, балки Ибн Баттута даврида Олтин Урда таркибига кирган Урта Хоразм давлатининг пойтахти Урганч ҳақида гап боради. Урганч шаҳрини Хоразм шаҳри деб ҳам аташарди. Қадимий, кўҳна Урганч харобалари А. Ю. Якубовский асарида («Урганч харобалари») муфассал тасвирланган. (Қаранг: 136). Урганч меъморликлари ҳақида яна В. И. Пилевский китоби (121) га қаранг. Бу китобда муаллиф Ибн Баттута маълумотларидан жуда кенг фойдаланган.
⁹ Саъж — қофияли наср билан ёзилган бу парча, бизнингча, Ибн Баттута китобининг муҳаррири Ибн Жузай қаламига мансубдир.
¹⁰ Ибн Баттутанинг француз ноширлари бу ерда форсча «шўр» («ғалаён», «жанжал» ва яна «от бозори» маъноларида) тарзида тушунганлар (79, 111,57, яна 40-изоҳ).
¹¹ Бу ерда намози жумъа — мусулмонлардаги дам олиш, байрам куни кўзда тутилади. Шу куни бозор расталари, дўконларнинг бир қисми, баъзан ҳаммаси ёпилар эди. В. Г. Тизенгаузен, сўнг В. В. Бартольднинг бу жумлани: «Чунки Хоразмликлар шу куни Қайсария бозорини ва бошқа бозорларни гавжум қилар эдилар» деб таржима қилиши унчалик тўғрмас.
¹² Қайсария — карвонсарой бўлиб, савдо аҳли ўз молларини бу ерга сақлаш учун қўяр эдилар, бу ерда молларнинг ҳимояси учун давлат кафолат (гарантия) берарди (153, II, 433).
¹³ В. Г. Тизенгаузен «мадраса» сўзини «билим юрти» (училище) деб таржима қилган. Яхшиси «мадраса» сўзини олий ўқув юрти маъносида таржимасиз, ўз ҳолича олиш керак эди.
¹⁴ Бу ерда 1312—1340 йилларда ҳукм сурган Олтин Урда хони султон Ўзбек ҳақида гап боради. Рус халқ солномаларида бу сўз «шоҳ Азвяк» деб (бузиб) берилган.

- ¹⁵ Ибн Дўқмоқ айтишича, Қутлуғ Темур Хоразмга ҳижрий 721 (мил. 1321) йили волий (ноиб) қилиб тайинланган ва у ерда доимий яшаган (74, 1, 328). Ибн Халдуң ёзишича, Қутлуғ Темур 1321 йилда Қрим вилояти ноиблигидан бўшатилиб, Хоразмга юборилган. 724 (1328) йилда Қримга ноиб қилиб тайинланган (74,388, 143,18). Мирхонд ёзишича, Қутлуғ Темур 763 (361) йилда вафот этган. Аммо, А. Ю. Якубовский бу фикрни нотўғри деб ҳисоблайди: «Чунки Қримда Ўғиз деган жойдаги тош лавҳада «Бу қудуқ буюк амир Қутлуғ Темурбек фармони билан... 765 (1368) йилда бино қилинган», деб ёзилган. А. Ю. Якубовский кўрсатган манба: Усмон-Оқ-қўк-Роқли. «Қўҳна Қрим ва ўғиз битиклари», 7-саҳифа (136,18).
- ¹⁶ Ибн Баттута аввалроқ, Эрон бўйлаб саёҳатлари вақтида ҳам Тўрабека ҳақида тўхталиб, унинг Ҳинд подшоҳига юборган совғасини эслаб ўтган эди (25,П,73). Тўрабека мақбараси ҳақида янги маълумотларни қўйидаги манбаъдан топасиз (89,121).
- ¹⁷ Бу ерда форсча мористон дейилган, шифохона маъносиди. (153, П, 573).
- ¹⁸ Муаззин, одатда фақат намоз вақтлари азон айтиш билан чекланарди.
- ¹⁹ Шариятга, мусулмончилиқка сал зид иш қилганлар бир от баҳосидан зиёда жарима тўлар эдилар (Ибн Баттута маълумотида кўра бир от баҳоси 4 лнор эди).
- ²⁰ Бу ерда Амударё ҳақида гап боради. Бу дарё ҳақида муфассалроқ қаранг: (79,325, 103, 12—13).
- ²¹ Итил, Эдил — Волга дарёси ўрта ва қўйи оқимида шундай аталарди (ҳозирги Татаристон, Бошқирдистонда ҳозир ҳам шундай аталади).
- ²² Нажмиддин ал-Кубро — Аҳмад ибн Умар Ал-Хевақий — Қубравия тариқати-диний жамоасининг асосчиси, хоразмлик шоир, мутафаккир, авлиё. Асарлар. XV том, с. 141; Қомусул—а—лам. IV том, с. 4568. Хондамир. Ҳабибус—сийар. Бомбай, тошбосма, 1857, III том, I-қисм, с. 31, 32. Шунингдек, (79; 1, 99; 440, 503, 541; 82-324, 334).
- ²³ Олтинчи изоҳга қаранг.
- ²⁴ Мужовир сўзини Ибн Баттута кўпинча тасаввуфий руҳда, тўхос тавбағ маъносиди қўллайди.
- ²⁵ Абулқосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий — Ўрта Осиёлик буюк аллома — файласуф, адиб, жуғрофийон ва шоир (1075—1144). Замахшарий ҳақида қаранг: (122; 131, 146—148).
- ²⁶ Замахшар (Измихшир, Змухшир, Зумукшир) — ўрта асрларда Хоразм вилоятидаги қишлоқ. Ҳозир Туркменистон республикасининг Тошовуз вилояти, Тахта ноҳиясида (қаранг: 79, 1, 203—204; 81; 130; 5; 66).
- ²⁷ Асарда Ибн Баттута доимо ёрдамчи, хизматкорлари ҳақида гапирарди. Демак, уни кўпчилик яқин одамлари кузатиб борган, яъни у етарли даражада бадавлат одам бўлган.
- ²⁸ Тизенгаузен «садр» сўзини оқсоқол, қози деб таржима қилади (29,310). Асосан Мағриб, Андалуз манбаларига суянган шарқшунос Дози бу сўзни етакчи, йўлбошчи деб таржима қилади. (153; 1, 822). Аммо, бу ерда Ибн Баттута шарқий араблар лаҳжасини қўллайдики, баъзан бу сўзлар ғарбий араблар лаҳжасида ўзгача маънога эга.
- ²⁹ Мавлоно — луғавий маъноси: бизнинг хожамиз,
- Тизенгаузен бу жумлани «Уларнинг таълимотида эътизол устун туради» деб тўғри таржима қилади, аммо аътиза «ислом шариятидан четга чиқиш» деб талқин этади (29, 310). Муътазила оқими шариятдан четга чиқиш эмас, балки Аббосийлар халифаси ал-Маъмун (813—833) тарафидан илгари сурилган исломнинг рационал ақлий йўналиши дейиш тўғриси. Кейинги халифалар даврида муътазила тарафдорлари таъқибга учрадилар. Уларнинг таълимотига кўра Аллоҳ таоло сифатлари инкор этилиб, Қуръон инсон томонидан яратилган деб ҳисобланади. Муътазлийлар шунингдек, ирода эркинлиги ғоясини илгари сурганлар. Муътазила таълимоти асосчилари — басралик Восил ибн Ато (ваф. 749) ва Амр ибн Убайд (ваф. 762) ҳисобланади.
- ³¹ Суннийлар (аҳли сунна вал жамоъа) — исломда Имоми Аъзам — Абу Ҳанифа мазҳаби, бу ерда муътазлийларга, шиаларга қарши одамлар.
- ³² Бу ўринда воиз ва музаққир атамалари ваъз айтиб амри маъруф қилувчи имом — хатиблар маъносиди ишлатилган.

- ³³ Мазкур парча ўрта асрларга хос мусулмон одоб-ахлоқини ўрганиш жиҳатидан эътиборга лойиқ. Айниқса, азиз-авлиёларнинг мазорларини зиёрат қилиб келган сайёҳнинг обрўйи жуда баманд бўлгани шундан кўринадикки, амир касаллиги туфайли уни шахсан кутиб ололмаганига узр сўрайди.
- ³⁴ Байалун — Узбекхоннинг учинчи завжаси (хотини). У, Бизанс (Византия) императорининг қизи эди. Ибн Баттута бу ҳақда бошқа ўринда муфассал тўхтаган (23, II, 393—394).
- ³⁵ Ўрта асрларда Ироқда ишланган шиша идиш-аёғлар машҳур эди.
- ³⁶ Чамаси, бу ерда ёзувчи, котиб кўзда тутилади.
- ³⁷ Ибн Баттута бу усулни аввал билмаган шекилли.
- ³⁸ Бу маълумот тарихчилар ва нумизматларда катта қизиқиш уйғотган. Чунончи, совет олими Г. Ф. Федоров—Давидов Ибн Баттута асарндаги шу фикрга асосланиб, «Хоразмда 1330 йилларда олтин билан кумуш нисбати 1:3,65 га тенг бўлган» деган фикрга келади (129,208).
- ³⁹ Малага анжири — Андалузиядаги Малага шаҳрида етиштириладиган анжир кўзда тутилади.
- ⁴⁰ Карбало (Машҳало Ҳусайн) — Ироқдаги шаҳар, шиалар зиёрат қиладиган қадимжон (54, IV, 249). Бу ерда Пайгамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг набираси имом Ҳусайн жангда шахид бўлган.
- ⁴¹ Олмалиқ — Или дарёси бўйидаги шаҳар. Хитойда ҳозирги Ғулжа шаҳрининг шимоли-ғарбда жойлашган (130,71). Олтин Ўрда ва Ўрта Осиёдан Мўғулистон ва Хитойга олиб борувчи карвон йўлида жойлашган муҳим савдо маркази бўлган. Чигатой улуси хонларининг пойтахти шу шаҳарда эди (123,215).
- ⁴² Мовароуннаҳр — Ўрта Осиёнинг Ибн Баттута замонидаги умумий номи. «Дарё ортидаги» деган маънони билдиради.
- ⁴³ Арабчаси фундуқ. Дози таърифида «Фундуқ бозорга дон сотишга келган савдогарларнинг моли сақланадиган омбор» (70,292). Аммо, бу истилоҳнинг маъноси бундан кенгроқ бўлса керак. Яъни, у — савдогарларнинг моллари сақланадиган омборлари бўлган карвонсаройни ҳам англатади.
- ⁴⁴ Ҳамо — Шом (Сурия) да, ал-Ос (Оронт) дарёси бўйидаги шаҳар.
- ⁴⁵ Тизенгаузен «на бир шаҳар, на қишлоқ йўқ» деб таржима қилгани тўғри эмас. Аслида «бир қасаба бор» дейилса тўғри бўлур эди. В. В. Бартольдда бу жумла тўғри таржима қилинган: «Муғуллар давридаги Хоразм сомонийлар давридаги Хоразмдан шу қадар катта фарқ қиладикки, (муғуллар даврида) Хоразм (Урганч) билан Бухоро ўртасида фақат биргина кичик шаҳар (Қиёт) бор» (79, I, 525).
- ⁴⁶ Иззат-ҳурмат учун бериладиган либос чопонгина эмас, балки ҳар қандай усткни кийим бўлиши мумкин.
- ⁴⁷ Қот (Қиёт) — Амударёнинг ўнг соҳилидаги шаҳар. X асрда Хоразм пойтахти эди, Хоразм деб ҳам аталарди. XIX асрда Шаббоз (Шайх Аббос валий) деб номланди. Шу ерда 973 йилда ўрта аср буюк алломаси Беруний туғилган. Ҳозир бу шаҳар Қорақалпоғистоннинг Беруний ноҳиясида (79, III, 475—476, 81, 6171—173 ва 6, 70, 137, 65).
- Ёкут Ҳамавий Қиётнинг жуғрофий координатларини бериб, хоразм тилида қиёт — девор маъносига эканлигини айтган (55, IV, 222).
- ⁴⁸ Шаҳарнинг шайхи (шайхул мадина) — шаҳарнинг диний раҳбари, баъзи шаҳарларда ҳоким ўрнида.
- ⁴⁹ Сибой (сепоя) форс-тожикча: уч поя. Бу ерда ходалар бир-бирига боғланиб, солга ўхшаш ҳолда дарё қирғоқларни ўпираб, емириб кетмаслиги учун қўйиладиган тўсиқ, девор (79, I, 59, изоҳ 48).
- ⁵⁰ Вобкант (Бобкент) — Бухоро шимоли-шарқда, 26 км. масофадаги қасаба, ҳозирги — ноҳия.
- ⁵¹ Шайхул муҳаддис — исломда суннани ташкил этувчи ҳадиси шарифларни ўрганувчи олимларнинг устози.
- ⁵² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—870) — 600 000 ҳадисни ўз ичига олган энг мўътабар «ал-Жомий ас-Саҳиҳ» муаллифи.
- ⁵³ Ибн Баттута бу ерда Чингизнинг Ироқда ҳукм сурган авлодлари — элхонийларни назарда тутаяди, қаранг: (79, VII, 500; 83; 200—203).
- ⁵⁴ «Тингизи лаъин», «лаънати Чингиз» — Ибн Баттута кўп ўринларда Чингиз

- хонга шундай сифат беради. Ҳолбуки у кейинги мўғул ҳукмдорларидан биронтасига (ҳатто мусулмон бўлмасда) бундай баҳо бермайди.
- ⁵⁵ «Уларнинг гувоҳлиги ўтмайди», яъни, улар тўла ҳуқуқли шахслар эмас. Бу ерда Ибн Баттута уларнинг гувоҳлиги Хоразмда ўтмаслигини айтмоқчи.
- ⁵⁶ Хата (Хатай) — ҳозирги Хитойнинг шимолий қисми (Янцзи дарёсидан шимолроқдаги ерлар). Қаранг: (123,219; 130,76).
- ⁵⁷ Хўтан — Қошғар (Шарқий Туркистон) даги шаҳар. Бу ҳақда қаранг: (79, III, 456—457).
- ⁵⁸ Қошғар — Шарқий Туркистон маркази. Бу ҳақда қаранг: (79, III, 456—457).
- ⁵⁹ Юқоридаги 41-изоҳга қаранг.
- ⁶⁰ Жалолиддин Мангбурди (Бу исмнинг иккинчи бўлаги Мангбурний ўқилиши ҳақида — 85, 143—146) — Хоразмшоҳларнинг сўнгиси (ҳукмдорлик даври — 1220—1231). 617ҳ. (1221м.) йилда Чингизхон қўшинлари Мовароуннаҳрни босиб олгач, Жалолиддин 10 йил давомида мўғулларни Урта Шарқ мамлакатларига киритмаслик учун қаттиқ курашга етакчилик қилди (83,84а).
- ⁶¹ Утрор — Хоразмийлар давлати чегарасидаги кичик шаҳар (Ибн Баттута «балда» дейди). Мўғул савдогарлари Утрорда асир қилинган (Утрор ҳалокати). Бу ҳақда муфассалроқ қаранг: (79,87,234—236,260,420 ва б.). Шунингдек (89,315,448,459—461; 81; 193—195).
- ⁶² Маҳалла — Ибн Баттута Марокаш лаҳжасида султон ёки амирнинг ҳарбий қароргоҳини шундай атайд.
- ⁶³ Балх — Шимолий Афғонистондаги шаҳар. Қадимги вақтда бу шаҳар Бақтра, Бохтар — замин деб аталган. Мўғуллар истилоси вақтида вайрон этилган. Кейинроқ, Балх яқинида Вазиробод шаҳри бунёд этилган (130,60).
- ⁶⁴ Бумиён — Кобул, Ҳулм ва Балх оралиғидаги тоғда жойлашган шаҳар. X асрда Кобул ва Ғазнани ҳам ўз ичига олган Бумиён вилояти пойтахти эди (79,1,118). Чингизхон томонидан вайрон қилинган ва XVIII асргача тикланмаган (38,144а) Бумиён қадимий осори атиқалари, жуда кўп маҳобатли ҳайкаллари билан машҳур эди (Маҳмуд ибн Вали. Баҳрул-асрор).
- ⁶⁵ Форс Ироқи — Эроннинг шимоли-ғарбий қисми, баъзан Эроннинг ҳаммаси кўзда тутилади.
- ⁶⁶ «У, (шаҳарни) ер билан яқсон қилди» — Ибн Баттута бу қуръоний иборани кўп ишлатади. Бу ибора оғзаки нутқда кўп қўлланади (62, II 261).
- ⁶⁷ Ҳалифа ал-Мустасим биллоҳ ал-Аббосий — Бағдодда мўғуллар қатл этган Аббосийларнинг сўнгги халифаси (1242—1258).
- ⁶⁸ Уламо (арабча: олим сўзининг кўплиги) — ислом шарнати, тарихи, фалсафасини билувчи олимлар.
- ⁶⁹ Фатҳобод — ўрта асрларда Бухоро шаҳрининг шарқидаги Қарши дарвозасидан 1 км. олдидagi қишлоқ. Ҳозир Бухоро шаҳрига киради.
- ⁷⁰ Сайфиддин ал-Боҳарзий (Сайфул Ҳаққ ва ад-Дин Абул Маоний Саййид ибнул Мутаҳҳар ибн Саййид ал-Боҳарзий) — бухоролик шайх, валий (1190—1261). У ҳақда муфассалроқ қаранг: (78, 215—216, изоҳ 6).
- ⁷¹ «У буюк авлиёлардан эди». Арабча валийуллоҳ, «Аллоҳга яқин, етишган, Аллоҳнинг дўсти» маъносига. Шу туфайли азиз-авлиёлар ислом динида табаррук саналади ва уларнинг мақбараларини кўришга, зиёратга бориш савоб деб ҳисобланади.
- ⁷² Яҳё ал-Боҳарзий (Яҳё ибн Бурҳон ад-Дин Аҳмад) — машҳур шайх 712 (1312—13) йили Қармандан келиб, Фатҳободда Сайфиддин ал-Боҳарзий зовиясида яшаган. Вафоти 736 (1336). Бу ҳақда қаранг: (133; 150—151; 78,215, изоҳ 1).
- ⁷³ Алоиддин Тармаширин — Мовароуннаҳр султони, Чигатой хонларидан ўн тўққизинчиси. 726—734 (1326—1334) йилларда ҳукмронлик қилган Тармаширин исми Буддавийча Дҳарма—шила, яъни «Будда қонунларига амал қилувчи» деган маънони англатади. У исломни қабул қилгандан сўнг кўчманчи ҳаёт тарзи (ясо) дан чекингани сабабли Чигатой улуси шарқидаги кўчманчи мўғуллар унга қарши исён қўтарганлар ва уни ўлдирганлар. Шундан сўнг Чигатой хонларининг қароргоҳи Или дарёси соҳилига кўчирилди (79, II, 2-қисм, 33—543; 83—198).

- 74 Нахшаб — Урта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бири, ҳозирги Қаршидан 12 км. шимоли — ғарбда. Урта асрларда Насаф деб ҳам аталган. Қаранг: (96, яна 105, 147—148).
- 75 Ақиқа — мусулмонлар одатида чақалоқ туғилгач, бир ҳафтадан сўнг унинг сочини олиб, қулоғига азон айтилади.
- 76 Ал-Жакатой — Ибн Баттута 1326 йилда бир неча ой ҳукмронлик қилган Эл-Жигидой исмини шундай ифодалайди.
- 77 Кабак — Кўбег (кўппак), ит маъносиди. Чигатой хонларидан бири бўлган Кабакхон (Капакхон) Муборакшоҳдан (1266) ва Бароқхондан кейин (1266—70) икки марта, 709 (1309) ва (1318) дан 726 (1326) йилгача ҳукмронлик қилган. Нахшабдан икки фарсах (12—16 км.) нарида сарой қурдирган. Қарши шаҳрининг номи мўғулча «Сарой» маъносини англатади (79, II, 2,33).
- 78 «Фи айни суратин мо шоа раккабак» (Қуръон, 82 сура, 8 оят). Кабак сўзи билан товуш ўхшашлиги бўлганидан фойдаланиб, воиз (хонни ҳақ йўлга бошлаш учун) бу жумланинг охирини «рак-кабак» деб бўлиб ўққан.
- 79 Ибн Баттута услубига ва умуман диний маноқибларга хос бу ҳикоятда маъжусий ҳукмдорларнинг мусулмон фуқарога ҳайрихоҳлиги ва ғамхўрлиги тасвирланади.
- 80 Диний ривоятларга яқин турадиган бу ибратли ҳикоятда ҳам мазмун соддалигига қарамай, юқоридаги фуқаропарварлик руҳи акс этади.
- 81 Ибн Баттута бу ерда келтирилган туркий сўзларнинг мазмунини ҳам яхши ўринга қўйган: Хушмисан, яъни, яхши юрибсанми? Аҳволларнинг яхшими — маъносиди.
- 82 Қабо — устки кийим (енгсиз чопон), кейинроқ юзага келган арабча фаржийяга тўғри келади. Қаранг: (152, 240, 244, 325 в б.).
- 83 Бу ерда «йакининна» сўзи — «кан—на» — беркитмоқ, яширмоқ» феълидан бўлса керак. Сақойиф — шифтлар (айвонлар), «сийаб алқутн» — «пахтали кийим эмас», «пахтали газлама» бўлса керак (153, I, 166). Демак, бу жумлани қўйидагича таржима қилиш мумкин: «У ерда ип газламадан ёпиқ айвонлар бўлиб, улар шу айвонларда яшириниб туришади».
- 84 Ҳаброн — (Ҳаврон) — Фаластиндаги шаҳар, ҳазрат Иброҳим, Исҳоқ ва Яъқуб пайғамбарлар шу шаҳарда дафн этилган деб ҳисобланади.
- 85 Ан-Носир — мамлуклар султони Носириддин Муҳаммад уч марта: 1294—95 йилда; 1299—1309 ва 1309—1340 йилларда ҳукмронлик қилган.
- 86 «У (Тармаширин) бомдод намозини ҳам, шом намозини ҳам канда қилмас эди», — Ибн Баттута бу ерда Тармашириннинг тақводор мусулмонлигини кўрсатмоқ учун кун жуда совуқ, изғирин, эканлигини таъкидлайди.
- 87 Қабат — пахтали юпқа чопон, қавилган чопон. Аввалги (82) изоҳга қаранг.
- 88 Қират, қирот — дирҳамнинг I/116 ҳиссасига тенг; қирматбаҳо буюмлар, пуллар (олтин, кумуш) тортиладиган майда ўлчов бирлиги (153, II, 335).
- 89 Қалонсуво — «қаллақанд» шаклидаги учли қалпоқ (153, II, 409).
- 90 Бузун (тўғрироғи Бузан) — Мовароуннаҳр султони (1335—1338).
- 91 Ясоқ (Ясо) — Чингизхон қонунлари мажмуаси, мўғулларнинг уруғчилик ҳуқуқий муносабатларини акс эттиради. Ясо ҳақида: (87а, 375—381).
- 92 «Унга «биродар» деб мурожаат қиларди». Мураккаб одоб қоидаларига кўра феодал ҳукмдорлар ўзаро муносабатда, номалар юборишда бундай этилса томонларнинг тенглиги кўзда тутиларди. Бир ҳукмдор бошқасига «ўғлим» деб мурожаат қилса, «ўғил» аталган томон унга вассал — тобеъ эканлигини, «отам» деб мурожаат қилинса, «ота» дейилган томон сюзерен эканлиги ифодаланган.
- 93 Синд — Ҳинд дарёсининг қуйи оқимидаги вилоят.
- 94 «Ҳиндистон подшосининг ғуломи». Ғулом — сотиб олинган (ёки ёлланган) жангчи. IX—X асрларда турк ғуломлари кўпгина мусулмон ҳукмдорларининг шахсий гвардияси — хос навкарларини ташкил қилар эди (39,78). Шу билан бирга, бундай ғуломлардан йирик саркардалар — лашкар бошлиқлари, ҳукмдорлар, сулола асосчилари етишиб чиқар эди.

- ⁹⁵ Мултон — Панжобдаги шаҳар (ҳозир Шарқий Покистонда), Чиноб дарёсининг сўл соҳилида жойлашган. XIII асрда кичик рожанинг давлати эди. Кейин Деҳли султонлиги (Ойбек — Элгутмиш даврида — ред.) уни босиб олди.
- ⁹⁶ Эҳтимол, Ибн Баттута Мағрибда номаълум «сирожа» сўзи ўрнига «афрож» (султон қароргоҳи атрофидаги тўсиқ — деворлар) сўзини қўллагандир.
- ⁹⁷ «Пешвоз чиқди» («истиқболига чиқди») — ўрта аср феодаллари одобига кўра ўзидан баланд мавқедаги, ё тенг мавқедаги (гоҳо, фарзанд бўлса, ҳурмат юзасидан қуйи мавқедаги) зотларнинг йўлига чиқиб, тантана билан кутиб олинар эди.
- ⁹⁸ «... менинг олдиди тек тур». Тобеълар хожа олдиди, кичик мансабдорлар катта мансабдор олдиди, улар эса ҳукмдор олдиди қўл қовуштириб тик туришлари лозим эди. Мабодо ҳукмдор рухсат этса — ўтиришлари мумкин бўлган (59,86).
- ⁹⁹ Мозорконий — луғавий маъноси: мазорни ҳаром қилувчи.
- ¹⁰⁰ Бу ерда Макрон (баъзан Қож—Макрон) вилояти ҳақида гап боради (70,332, изоҳ 1).
- ¹⁰¹ «Насоролар ва яҳудийларга ўз ибодатхоналарини қуришга рухсат берди...» Одатда мусулмонлар ҳар доим ҳам ғайридинларга ислом давлатида ибодатхоналарини қуришга рухсат беравермас, фақат эскиларини таъмирлашга махсус рухсат берар эдилар (160,133—135).
- ¹⁰² Ғиёсиддин ал-Ғурийнинг ўғли — Ҳирот султони Ҳусайн Музиддин ал-Карт (1331—1370).
- ¹⁰³ Шариф — Расуллулоҳ набирасини ном Ҳусайн авлодларига берилган нисбат (40-изоҳга қаранг).
- ¹⁰⁴ Тароз (Тироз) — ҳозирги Қозоғистон республикасининг Жамбул шаҳри (130,74). Бу шаҳар ҳақида қаранг: (79, III, 495—96).
- ¹⁰⁵ Қорақурум — Ўрхун дарёси юқорисидаги ўрта асрлардаги шаҳар. Чингизхон вафотидан сўнг (1227) улуғ хон қилиб кўтарилган ўғли Уктой (Угдей) Мўғулистонга қайтиб, шу шаҳарни пойтахт қилган эди (72, III, 443—444; V, 146,130,76).
- ¹⁰⁶ Бешбалиқ — Ғарбий Хитойдаги шаҳар. Ҳозирги Гучен шаҳри яқинида харобалари сақланиб қолган (130,61). Маҳмуд Қошғарий бу шаҳар исминини изоҳлаб ёзади: Бешбалиқ — беш шаҳар демакдир. Уйғурлар яна бу ердаги бошқа шаҳарни Янгибалиқ деб атайдилар (Девони луғотит—турк. С. М. Мугъаллибов таржимаси, Тошкент, 1961, I жилд, 145-саҳ). Бешбалиқ номи ҳақида яна қаранг: (79, III, 362,371—77).
- ¹⁰⁷ «... унинг номини Ҳусайннинг мамлакатади ҳам хутбага қўшиб ўқишларини ва динор ва дирҳамларда зарб қилишларини талаб қилди», яъни, Ҳусайнни ўзига бўйсунтириши талаб қилди.
- ¹⁰⁸ Яъни, 1347 мил. йилда.
- ¹⁰⁹ Эҳтимол, Ибн Баттута бу ўринда ҳозирги Зарафшон дарёсини назарда тутгандир.
- ¹¹⁰ Ноур (Норья) — экинзорларни суғоришда қўлланиладиган, сув чиқарадиган кўзалари бўлган чархпалак Ғарбий Оврупо тилларида ҳам норья деб олинган.
- ¹¹¹ Қусам Ибн Аббос ибн Абдул—Муталлиб — атоқли араб лашкарбошиси (пайғамбарнинг амакиваччаси) VIII асрда Самарқандни эгаллаган. Қабри ҳозирги Шоҳи Зинда мақбараси мажмуаси — мазорида. У ва унинг ҳақида батафсилроқ қаранг: (116,122 , 15, 114, «Тирик подшо» ҳақидаги ривоят).
- ¹¹² Садри Жаҳон — луғавий маъноси Дунё устуни. Мўғуллар Туркистонни эгаллагач, дастлабки вақтларда мамлакатнинг ички бошқарув ишларига аралашмаган эдилар. XIV аср бошида ҳам ҳокимият маҳаллий ҳукмдорлар, аввалги судолалар қўлида, қисман мусулмон руҳонийлари қўлида эди. Садр мансаби одатда отадан ўғилга мерос қолар эди. Яна 30 йилдан сўнг, Ибн Баттута даврида ҳам Бухорода ва Самарқандда қози-калонлар Садри Жаҳон деб аталарди (79, II, 1-қисм, 363).
- ¹¹³ Соҳибул-ахбор — расмий ахборот бериб турувчи.
- ¹¹⁴ Абу Ҳафс Умар ан-Насафий — мусулмон ҳуқуқшунос олими (фақиҳ)

- «Тўрт мазҳаб фақиҳлари ўртасидаги баҳсли масалалар ҳақида рисола» асарининг муаллифи. Бу асарда моликия, ханбалия, шофия ва ҳанафия мазҳабларидаги фарқ, тафовутлар баён қилинган.
- 115 Тафл — Марокаш лаҳжасида хушбўйликлар аралаштирилиб, лойдан ясаб қурилган думалоқ совун ҳақида гап боради (153, II, 48—49).
- 116 Қаззон — туф тошга ўхшаш гишт, бинокорлик тошлари (153, II, 458).
- 11 Аккоша (Уккоша) ибн Муҳсин ал-Асадий — пайғамбар Муҳаммад алай-ҳиссаломнинг асқоблари (сафдошларидан) бири.
- 118 Мозорот — зиёрат жойлари, азиз — авлиёларнинг қадамжолари.
- 119 Ҳизқийл (Иезекиил) — Библия (Таврот) да зикр этилган авлиёлардан бири. Қабри Балхда бўлиши мутлақо имкин эмас.
- 120 Иброҳим ибн Адҳам — Балхлик машҳур дарвеш, қаландар. Умрининг кўп қисмини Шомда ўтказган. Подшоликдан кечиб, жисмоний, ҳалол меҳнат билан турмуш кечирган, воизлик қилиб, шаҳарма-шаҳар юрган. Бизанс (Византия) га қарши ғазовот урушида 776—783 милодий йиллар орасида шаҳид бўлган.
- 121 Шуниси қизиққи, Ибн Баттутанинг шундан кейинги саёҳатлари йўналиши Марко Полонинг йўлига мувофиқ келади. У ҳам Ҳирот, Балх ва ҳоказо шаҳарлардан ўтган (132,104). Нима учундир Марко Поло эсдаликларида Ҳирот ва Нишопур тилга олинмайди. Балхни у бундай тасвирлайди: «Балх катта ва машҳур шаҳар, авваллари у янада каттароқ ва ободроқ бўлган. Тоторлар (мўғуллар) ва бошқалар бу шаҳарни роса талон-тарож қилганлар. Сизларга айтсам, илгарилари бу ерда жуда кўп гўзал қасрлар, кўшклар, мармардан қурилган ажойиб уйлар бўлган; сўнг ҳаммасини бузиб, вайрон қилиб юборишган. Македониялик Искандар бу шаҳарда Доронинг қизига уйланган. Менга айтишларича, шу шаҳар аҳолиси Муҳаммадга (Муҳаммад динига, демоқчи) сўғинадилар. Шарқий тоторлар подшосининг салтанати шу шаҳаргача келади. Форс (Эрон) нинг шарқий ва шимол-шарқий ҳудуди ҳам шу шаҳаргачадир (70,73). Балх қадимий Бақтра (Бохтарзамин), милоддан аввалги (Бухтуря) подшоҳлигининг пойтахти бўлган. Шаҳар 1221 йилда мўғуллар тарафидан вайрон қилинган.
- 122 Найсабур (Нишопур) — Хуросоннинг бош шаҳри, Умар Хайём, имом Ғаззолий, Низомул—Мулк ва Фахриддин Аттор ватани, ўрта асрларда йирик маданий ва диний марказ эди.
- 123 Ўрта асрларда бу шаҳар Марви Шоҳи Жаҳон деб аталарди. 1220 йилда мўғуллар бу шаҳарни бутунлай вайрон қилдилар. Ҳозир Марв харобалари Туркменистон Республикасининг Мари шаҳри яқинида жойлашган (81, 6, 8, 15; 43—138,139).
- 124 Ибн Баттута бу ерда Ҳафиз ва Ҳусайннинг акаси Шамсиддин Муҳаммаднинг ҳукмдорлик даврини зикр этмаган. Хондамир ёзишича, Шамсиддин тахм. ўн ой ҳукмдорлик қилган (76, III, боб 2, таҳ. 74—75).
- 125 Рофизийлар—шиа мазҳабидагилар. Ал-Ашъарий «Мақолатул—исломийин» («Мусулмонлар ҳақида мақолалар») асарида бу сўз «рафаза» — инкор этмоқ феълидан олинган. Рофизийлар Абу Бакр ва Умарни халифаликка ҳақсиз деб ҳисоблайдилар. Ашъарий айтишича, рофизийлар имомийларнинг бир туридир (68а; 208—209; 77а).
- 126 Шуттор (шотирнинг кўплиги) — эпчил, чаққон, устаси фаранг одамлар.
- 127 Мараший ёзишича, бу жанг ҳижрий 743 йил сафар ойининг 13 кунда (мл. 1342 йил, 18 июли) да Зовэ деган жойдан 2 фарсах нарида уч кеча, уч кундуз давом этган. Хондамир ёзишича, гувоҳлар кўрсатмасига кўра, бу жангда 7 мингга яқин лашкар ҳалок бўлган (76, III, қисм 2, с. 62).
- 128 Шундан сўнг Ҳиротлик авлиё Низомуддин ҳикояси бошланади. Бу ҳикоя асосий воқеага алоқасиз кўринса ҳам, Ибн Баттута асарида худди шундай тариқот пирлари, азиз—авлиёлар ҳаёти, уларнинг кароматлари муҳим ўрин эгаллайди.
- 129 Хатибул—мадина — шаҳарнинг жомеъ масжидида хутба ўқийдиган имом. (Яна 107 изоҳга қаранг).
- 130 Ғуломлар кузатувида...» Бизнингча, қул, «мамлук» сўзи Қуръони карим оятида ҳам кўзда тутилади: «... сизларнинг қўл остингиздаги жонли ва

«абд» — қора қул, занжи; «ходим» — уй хизматчиси; «ғулом» — махсус жонсиз мулклар» (16-сура, 775-оят). Қуръон мазмунидан англашиладики, ҳарбий хизмат учун сотиб олинувчи оқ танли қул (ёки ёлланма навкар) маъносини англатади. «Мамлук» сўзи ҳеч қачон «абд» (банди) каби диний маънода қўлланмайди.

⁷³¹ Суйистон — Ҳинд дарёсининг бир тармоғи Суй (тўғриси — Сои) бўйидаги шаҳар.

¹³² Жория — хизматкор қиз, чўри қиз. Бу ерда умуман қиз бола маъносида келмоқда.

⁴⁸ Бу ҳикоятда тасвирланган воқеа — гуноҳларига тавба қилган айбдор воқеаси умуман диний маноқибларда (агнография) кўп учрайди. Бундай воқеалар исломдан аввалги янги христиан—масиҳийларнинг адабиётида, айниқса Византия адабиётида, шунингдек, турли халқларнинг ривоят ва афсоналарида тез-тез учраб туради.

¹³⁴ «Ислоҳ ҳолиҳи маа раббихи», «у, рабби билан ўзи ўртасидаги аҳволни тузатди, тартибга солди», яъни, гуноҳларига иқрор бўлиб, тавба қилди. Бу ерда Ибн Баттута тижоратда қўлланиладиган икки киши ўртасидаги олди-берди, орани очиқ қилиш учун ишлатиладиган ибораларни келтиради (аслида бу иборалар Қуръони қаримда — ҳам учрайди — ред.).

¹³⁵ Абу Ҳомид Ғаззолий (1059—1111) — атоқли мусулмон олими, илоҳиётчи, мутасаввиф, файласуф. Тусда туғилиб, Нишопурда ўқиган, салжуқ султонлари вазири Низомул—Мулкнинг шогирди ва яқин дўсти, Бағдоддаги Низомия мадрасасининг мударриси. Шом, Миср, Фаластин, Макка ва Мадинага сафар, саёҳат қилган. Энг машҳур асари: «Ифҳо ал-улум-ад-дин» («Диний илмларнинг тикланиши»).

¹³⁶ Нақиб — юзбоши ёки бирор гуруҳ (табақа ёки касб аҳлининг) стакчиси. Яна, 138 — изоҳга қаранг.

¹³⁷ Абу Инон ўзини «амирал—мўминин» деб, халифаликни қабул қилиб, «Ал-Мутаваккил ала-Л-Лоҳи» («Аллоҳга таянувчи») деган «шоҳона» ном олган. Абу Инон шаънига бўлган бундай мақтов, мадҳиялар Ибн Баттута асарининг умумий услуги ва руҳига бегона бўлиб, мазкур парчаларни котиб Ибн Жузай қўшганга ўхшайди. Котиб, Фас ҳукмдори Абу Инонга мақтовларни одоб зарурати деб ҳисоблаган кўринади.

¹³⁸ Ибн Баттута даврида сўфизм — тасаввуфнинг мураккаб қонун-қоидалари, мақом ва манзиллари, даражалари тугал шаклланиб, қарор топан эди. Руҳий, маънавий камолотга етишишда тариқатнинг қуйидаги ҳоллари ва мақомларидан ўтиш зарур эди: нақиб — (ҳам дунёвий, ҳам диний маънода юзбоши ёки гуруҳбошига тўғри келади). Бир тариқотда одатда 300 нақиб бўлиши мумкин эди. Сўнг бадал-абдол даражасидан ўтиларди — (40 абдол бўлар эди); сўнг-амину-умаю (мингбошига тўғри келади (7 амин); сўнг — амуд, устун (4 амуд), ва бир қутб (марказ) бўлар эди.

¹³⁹ Ориф (арабча, билувчи). Юнонча «гностик» (келиб чиқишни илдизини билувчи) маъносидаги (гносис-маърифат) ориф тушуниларди. Кенг маънода — сўфий дейиш мумкин.

¹⁴⁰ Абу Язид (Боязид) Тайфур ибн Исо Бистомий — IX аср сўфийларидан энг машҳури. Унинг тарихий ҳаёти ҳақида жуда кам маълумот сақланиб қолган, аммо у ҳақда ривоятлар жуда кўп.

¹⁴¹ «Изалари ўчиб кетган...» Бу ибора одатда исломдан аввалги араб шеърлятида ёрнинг масканидан (ўчоғида кули ҳам қолмаган) излари ҳам қолмаган, деган маънода қўлланиларди. Бу ибора услубга кўра котиб Ибн Жузайники бўлса керак, одатда у қофияли наср — саъждан кенг фойдаланади.

¹⁴² Бу ерда Ғазни султони Маҳсуд Ғазнавий зикр этилган (998—1030). Амир Маҳмуднинг отаси Сабуктегин Сомонийлар лашкарида ғулом-навкар эди, сўнг турк қўшинларига бошлиқ бўлди. Вазиятга кўра Сомонийлар давлатидан ажралиб, мустақил Ғазнавийлар давлатига асос солди. Уғли султон Маҳмуд ибн Сабуктегин Афғонистонни, Панжобни, Эронни ва Урта Осиёнинг бир қисмини забт этди (Урта Осиёнинг Мовароуннаҳр қисми Қорахоний (ўғуз) турклари ихтиёрида эди — ред.). Ислонни кенг ёйиш мақсадида ғайридинларга қарши жиҳод қилиб, Шимолий Ҳиндистон

ва бошқа давлатлардан қўп ўлжаларни қўлга киритди (Бу ўлжаларнинг ярни Бағдод халифасига юбориларди — ред.).
 143 Матнда «Йулиу» — июл деб ёзилган. Рим империяси давридан буён Магрибда шу ой Юлий тақвимиға мувофиқ шундай аталади.

МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР

Ибн Баттута «Сафарнома»сининг нашрлари ва таржималари

1. Муҳаззаб риҳлат Ибн Баттута, вақафа ала таҳзибиҳи ва дабти ғарибиҳи ва а'ламиҳи Аҳмад ал-Авамири бек ва Муҳаммад Аҳмад Жад ал-Мавла бек. Т. 1—2, 1933—1934.
2. Риҳлат Ибн Баттута. Саҳҳаҳаҳа аш-шайх Абу-с-Сауд. ал-Қоҳира, 1287/1870.
3. Риҳлат Ибн Баттута. ал-Қоҳира, 1322, 1904.
4. Риҳлат Ибн Баттута ал Мусаммат туҳфат ан-нуззар фи ғара'иб ал-амсар ва ажда'иб ал-асафар, ал-Қоҳира, 1964.
5. Риҳлат Ибн Баттута. Бағдод, 1962.
6. Риҳлат Ибн Баттута. Байрут, 1962.
7. Риҳлат Ибн Баттута. Байрут, 1968.
8. Мутаражами Ризо уд-Дин ибн Фахрид-Дин, Ибн Баттутанинг Дашти — Қипчоқда саёҳати. Оренбург, 1917 (татар тилида).
9. Сайаҳатнамаи Ибн Баттута, мутарджими дамад Ҳазрат Шаҳриёри Муҳаммад Шариф. Истамбул, 1315—1319/1897—1901. Т. 1—2; 2-чи Истамбул, 1333—1335/1916—1919, т. 1—2 (турк тилида).
10. Сафарнамеи Ибн Баттута. Тарджоме-йе доктор Муҳаммад Али Муваҳҳид. Тегеран, 1970, т. 1—2.
11. Descripte terre Malabar, ex arabico Ebn Batyta. Itinerario edita, interpretatione et annotationibus instructa per Henricum Apetz. Jenae, 1819.
12. Extraits tirés de “Voyages” d'Ibn Battuta. Trad. annotée: R. Maunp, V. Monteil, A. Djenidi, S. Robert. Dakar, 1966.
13. *Gabrieli F. Ibn Battuta*, Firenze, 1961.
14. *Ibn Battuta*. Osoblivosci miast i dziwy podróży 1325—1364. Wybór. Tłumaczyli z języka arabskiego T. Majda i H. Natof. Warszawa, 1962.
15. *Ibn Battutahs Resa genom Maghrib*. Textst översättning och kommentar at Herman Almquist. Upsala, 1866.
- 15a. *Ibn Battuta*. Reisen aus Ende der Welt. Tübingen, 1974.
16. *Ibn Battuta*. Travels in Asia and Africa 1325—1354. Translated and selected by H. A. R. Gibb, with an Introduction and Notes. L., 1929.
17. *Ibn Battuta zarándokújja és, vándorlásai*. Budapest, 1964.
18. *Moura J. S.-A. Viagens extenses e dialatadas do celebre Arabe Abu-Abdallah*.
19. *De Mohammedebn Batuta Arabe Tingitano ejusque itineribus, commentatione academica*, auct. J. G. L. Kosegarten. Jenae, 1818.
20. *Muhammad ibn Abdallah Ibn Battuta*. Cesty po Africe, Asii, a Europe. Preložil Ivan Hrbek. Praha, 1961.
21. *Die Reise des Arabes Ibn Batuta durch Indien und China*, bearbeitet von Dr. Hans von Mzik. Hamburg, 1911.
22. *Travels in Nubia by Burckhardt*. 2nd edition. L., 1822.
23. *The travels of Ibn Battuta*. Edit. by sir H. A. R. Gibb. Vol. 1—2, Cambridge, 1958—1962; vol. 3, 1971.
24. *The travels of Ibn Batuta*, translated from the abridged arabic manuscript... by S. Lee. L., 1829.
25. *Voyages d'ibn Batoutah, texte arabe, accompagné d'une traduction par C. Deffrémery et B. R. Sanguinetti*. T. 1—4. P., 1853—1858, 1874—1879.

«Саёҳатнома»дан айрим парчаларнинг таржималари

26. История Африки. Хрестоматия. М., 1979.
27. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Алма-Ата — Москва, 1935.
28. Русский Вестник. Т. 2. СПб., 1841.
29. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотоорды. Т. 1. Извлечение из сочинений арабских. СПб., 1884.
30. Ибн Баттута. Текст, перевод и комментарий Р. Агаряна, Ереван, 1940 (на армянском языке).
31. *Defrémery C. Fragments de geogr. et d'hist. arabes, relatifs aux Asie Minor. — Annales des voyages. 1850, dec.; 1851, janv., mars, avr.*
32. *De Slane M. G. Voyage dans le Soudan par Ibn — Batouta. — Journal Asiatique. P., 1843, mars.*
Dulaurier. E. Voyage dans les Maldives et archipel indien par Ibn Batouta — Journal Asiatique. 1847, fevr. — mars.
Defrémery C. Fragments de geogr. et d'hist. arabes et persans, inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et la Russie méridionale. — Journal Asiatique. 1850, juill. — sept.; 1851, fevr. — mars.
33. *de Sasy S. The travels of Ibn Batuta, transl. by S. Lee. — Le Journal des Savants. P., 1829, août—sept.*
34. *Seetzen U. J. Ephémérides géographiques du baron de Sach's. — Monatlische correspondenz. Bd. 17. B., 1808.*
35. *Defrémery C. Voyages d'Ibn—Batoutah dans la Perse et dans l'Asie Centrale. — Nouvelles annales des voyages. — P., 1848, janv. — avr. — juill.*

Урта аср манбалари

36. (Абу Дулаф) — П. Г. Булгаков и А. Б. Халидов. Вторая записка Абу Дулафа. М., 1960.
37. Балазури. Книга завоевания стран. Текст и перевод. Перевод с арабского П. К. Жузе. Баку, 1927 (Материалы по истории Азербайджана. В п. III—IV).
38. Бахр ал-асрар. Рук. ИВАН УзССР, инв. № 1385.
39. ал-Гарнати. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153). М., 1971.
40. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. 1, М., 1962; т. II. М., 1967.
41. Зайнада, Муҳаммад Мустафа. Риҳлат Ибн Жубайр ва Ибн Баттута, ал-Қоҳира, 1939.
42. (Ибн Арабшоҳ) Китаб ажаиб ал-мақдур фи нава'иб Таймур, та'лиф ибн Арабшоҳ. ал-Қоҳира, 1305/1887—88.
43. (Ибн Жужайр). Риҳлат Ибн Жубайр. ал-Қоҳира, 1954.
44. (Ибн Руста). Китаб ал-а'лак ан-нафсийя, тасниф Абу Аҳмад Умар Ибн Руста. Изд. М. J. De Goeje, Leiden, 1967.
45. (Ибн Фадлан). Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. Перевод и комментарий А. П. Ковалевского под редакцией академика И. Ю. Крачковского. М.—Л., 1939; изд. 2-е, Харьков, 1956.
46. (Ибн ал-Фақиҳ). Мухтасар китаб ал-булдан ли Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ҳамадани ал-ма'руф би Ибн ал-Фақиҳ. J. H. Kramers. Leiden, 1967.

47. Ибн Ҳажар ал-Аскалоний. Ад-Дурар ал-Қамина фи а'йани-л-ми'атис-самина. Т. III. Ҳайдарабад — Декан, 1373/1954.
48. Ибн Халдун. Муқаддима. ал-Қоҳира, 1322/1904.
49. Ибн Халликан. Вафайат ал-а'йан. Т. 1—3. ал-Қоҳира, 1882.
50. (Ибн Ҳавкал). Китаб сурат ал-ард, та'лиф Абу-л-Қосим Ибн Ҳавкал ан-Насиби. 1967.
51. Ибн Хурдодбех. Китаб ал-масалик ва-л-мамалик. М. J. De Goeje. Leiden, 1967.
52. (Ал-Истаҳри). — Абу Исҳок ал-Фориси ал-Истаҳри. Китаб масалик ва-л-мамалик. М. J. De Goeje. Leiden, 1873.
53. Йакуби История. Текст и перевод. Пер. с арабского П. К. Жузе. Баку, 1927 (материалы по истории Азербайджана. В п. III—IV).
54. (Ал-Йакуби). Китаб ал-булдан, та'лиф Аҳмад ибн Аби Йакуб ибн Вадик ал-Китаб ал-ма'руф би-л-Йакуби, Изд. М. J. De Goeje. Leiden, 1967.
55. Еқут. Му'жам ал-булдан. Т. 1—6. Тегеран, 1965.
56. (*Jacut*). Mujam al-buldan, Ed. F. Wüstenfeld. Lpz., 1866—1873.
57. Қомус ал-олам. Истамбул, 1306/1889.
58. ал-Қилони. Суқ аш-шогир. ал-Қоҳира, 1956.
59. Китаб ат-тож. ал-Қоҳира, (нашр этилган санаси кўрсатилмаган).
60. Клавихо, Рюй Гонзалес. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг. Подлинный текст с переводом и примеч., составленными под редакцией И. И. Срезаневского. СПб., 1881.
62. Қоран. Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского. М., 1963.
63. Ал-Маварди. Ал-аҳқом ас-султонийя. Изд. Enger. Вонп, 1853.
64. Мар'аши, Сайид Зоҳириддин ибн Сайид Насриддин. История Табаристана и Мазандарана, изд. Б. Дорна. СПб., 1850.
65. Материалы по истории киргизов и Киргизии. В. п. I. М., 1973.
66. Материалы по истории туркмен и Туркмении. т. 1—2, М. — Л., 1938—1939.
67. ал-Мукаддаси. Ахсан ат-такасим фи ма'рифат ал-акалим. Изд. М. J. Goeje, Leiden, 1967.
68. Наршахи, Муҳаммад. История Бухары. Таш., 1897.
- 68а. ан-Навбахти, ал-Ҳасан ибн Муса. Шийтские секты. Пер., исследование и комментарий С. М. Грозорова. М., 1973.
69. (Никитин Афанасий). Хождение за три моря Афанасия Никитина, 1466—1472. М. — Л., 1948.
70. Марко Поло. Книга Марко Поло. Перевод И. П. Минаева. М., 1955.
71. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Алма-Ата — Москва, 1935.
72. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрика. Перевод А. М. Маленина, под ред. Н. П. Шастиной. М., 1957.
73. ат-Табари. Ат-Та'рих. Т. 6. Булоқ (нашр этилган санаси кўрсатилмаган).
74. (Тизенгаузен В. Г.). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. Г. Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884; т. 2. Извлечение из персидских сочинений. М. — Л., 1941.
75. (ал-Умари). Китоб масолик ал-абсор ва мамолик ал-амсор, та'лиф Ибн Фадлуллоҳ ал-Умари. Изд. 1968.
76. Хондамир. Ҳабиб ас-сийар. Т. 3. Ч. 2. Бомбей, 1847.

- 77а. аш-Шахристани. Книга о религиях и сектах. Перевод, введение и комментарий С. М. Прозорова. М., 1984.
78. Чехович О. Д. Бухарские документы XIV в. (Критический текст, перевод, введение, примечание и указатели). Таш., 1965.

Тадқиқотлар

79. Бартольд В. В. Сочинения. Т. 1—8. М., 1963—1973.
80. Бейкер Дж. История географических открытий и исследований. М., 1950.
81. Беленицкий А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973.
82. Бертельс Е. А. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Т. 3. М., 1965.
83. Босворт К. Э. Мусульманские династии. М., 1971.
84. Булгаков П. Г. Сведения арабских географов IX — начала X в. о маршрутах и городах Средней Азии. Автореферат канд. дис. Л., 1954.
- 84а. Бунятов З. М. Государство хорезмшахов-ануштегинидов 1097—1231. М., 1986.
85. Бунятов З. М. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурн ан-Насави. — Известия АН АзССР. Баку, 1963, № 5.
86. Вамбери А. Г. История Бухары или Трансоксании с древнейших времён до настоящего. По восточным обнаруженным и не обнаруженным источникам. Перевод А. И. Павловского. Т. 1—2, СПб., 1873.
87. Васильев А. К хронологии Чингис-хана и его преемников. — ЗВОРАО, т. IV.
88. Воробьёв М. Г. Опыт картографирования гончарных печей Средней Азии. Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана. М. — Л., 1961.
89. Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972. т. 1—2.
- 89а. Гин М. От факта к образу и сюжету. М., 1971.
90. Гибб Х. А. Р. Арабская литература. Классический период. М., 1960.
91. Гордлевский В. А. Избранные сочинения. Т. 4. М., 1968.
92. Греков В. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. М. — Л., 1950.
93. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времён до наших дней. Таш., 1957.
94. Давидович Е. А. Денежное хозяйство Средней Азии после монгольского завоевания и реформа Мас'удбека (XIII в.). М., 1972.
95. Завадовский Ю. Н. Марокканская литература на арабском языке. — Фольклор и литература народов Африки. М., 1970.
96. Зимин А. А. Нахшеб, Несеф, Карши. Их история и древность. Таш., 1927.
97. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и значение его «Путешествия» для изучения истории Средней Азии. — Научные труды ТашГУ. Востоковедение. В п. 456. Таш., 1973.
98. Ибрагимов Н. Культ святых в исламе по арабским источникам XII—XIV вв. (арабская народная сира и «Путешествие» Ибн Баттуты). — Ислам в истории народов Востока. М., 1981.
99. Ибрагимов Н. Некоторые моменты идеологической и культурной жизни

- Средней Азии первой половины XIV в. в «Путешествии» Ибн Баттуты. — Некоторые вопросы развития общественно-политической мысли в странах Востока. М., 1976.
100. Ибрагимов Н. «Путешествие» Ибн Баттуты (переводы и публикации). — Вопросы восточного литературоведения и текстологии. М., 1975.
101. Ибрагимов Н. Способы Ибн Баттуты и других авторов произведений средневековой географической литературы. — Востоковедение. Научные труды ТашГУ. Востоковедение. В п. 497. Таш., 1976.
102. Ибрагимов Н. Стилистические особенности и принципы перевода «Путешествия» Ибн Баттуты. — Научные труды ТашГУ. Востоковедение. Языковедение. В п. 480. Таш., 1975.
103. История Узбекской ССР. Т. 1. С древнейших времён до середины XIX века. Таш., 1967.
104. Карра де Во. Арабские географы. Перевод с французского О. Краун, под ред. И. Ю. Крачковского. Л., 1941.
105. Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми? Тошкент, 1970.
106. Котрель П. В. Восток в записках европейского путешественника («Миллион»). — Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974.
107. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. — Избранные сочинения. Т. IV. М. — Л., 1957.
108. Крачковский И. Ю. Арабские географы и путешественники. — ИРГО. В п. 19, № 5, 1937.
109. Крымский А. Е. История арабов и арабской литературы, светской и духовной. Ч. 1—3. М., 1914.
110. Лунин Б. К истории города Термеза. — Исторический журнал. Кн. 4. 1944.
111. Магидович И. П. Очерк по истории географических открытий и исследований. М., 1957.
112. Массон М. Е. Городища Старого Термеза и их изучение. — Труды УзССР. Сер. 1. В п. 2. Таш., 1940.
113. Массон М. Е. О датировке так называемого мавзолея Тюрабек-ханым в Куна Ургенч. — Известия АН Туркм. ССР., 1952, № 4.
114. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1973.
115. Милославский Г. В. Ибн Баттута. М., 1974.
116. Немцева Н. Б. Ансамбль Шахи-Зинда в XI—XII вв. — Зодчество Узбекистана. В п. 2. Таш., 1970.
117. Петрушевский И. П. Движение сербедаров в Хорасане. — УЗ ИВАН. Т. 14, 1956.
118. Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М. — Л., 1960.
119. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII—XV веках. Курс лекций. Л., 1966.
120. Петрушевский Б. К вопросу о транскрипции местных географических названий в Средней Азии и Казахстане. — Известия Всесоюзного географического общества. Т. 90. В п. 2, 1958.
121. Пилявский В. И. Куна — Ургенч. Л., 1974.
122. Рустамов А. Махмуд Замахшарий. Т., 1971.
- 122а. Самарканд. Таш., 1970.

123. Свет Я. М. После Марко Поло. (Путешествие западных чужеземцев в страны трёх Индий). М., 1968.
124. Снесарёв Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969.
125. Средневековые путешественники. Чтение в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1964—1965.
126. Тимофеев И. Ибн Баттута. М., 1983.
127. 300 путешественников и исследователей. Биографический словарь. М., 1966.
128. Фёдоров — Давыдов Г. А. Монетная система Хорезма XIV в. — Советская археология. 1957, № 2.
129. Фёдоров — Давыдов Г. А. Нумизматика Хорезма золотоордынского периода. — Нумизматика и эпиграфика. В п. 5. М., 1965.
130. Ҳасанов Ҳ. Урта Осиё жой номлари тарихидан. Тош., 1965.
131. Ҳасанов Ҳ. Урта Осиёлик географ сайёҳлар. Тош., 1964.
132. Хеннинг Р. Неведомые земли. М., 1962.
133. Чехович О. Д. Новый источник по истории Бухары начала XIV в. — Проблемы востоковедения. М., 1959.
134. Шишкин В. А. К исторической топографии Старого Термеза. — Труд УзФАН. Сер. I. В п. 2. Таш., 1940.
135. Якубовский А. Ю. К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая Берке. М., 1931.
136. Якубовский А. Ю. Развалины Ургенча. — ИГАИМК. Т. 6. В п. 2. Л., 1930.
137. Якубовский А. Ю. Феодализм на Востоке. Столица Золотой Орды Сарай Берке. Л., 1932.
138. Якубовский А. Ю., Греков Б. Золотая Орда. Л., 1937.
139. Ал Арави, Иброҳим Аҳмад, Ибн Баттута фил-л-олами-л-исломий. ал-Қоҳира, (нашр этилган санаси кўрсатилмаган).
140. Бадави, Фуод. Ибн Баттута. ал-Қоҳира, 1964.
141. Дживедет М. Зайл ала фасли-л-фитйани-л-ахийин-т-турки фи китоби-рихлат ли Ибн Баттута. Истамбул, 1932.
142. Ибн Баттута. Туҳфат ан-нуззар фи ғара'иб ал-амсар ва аджа'иб ал-асфар (Ал-Бустони). Т. I—III, Байрут, 1932—1937.
143. Милославский Г. Ибн Баттута. Тегеран, 1977 (форс тилида).
144. Мунтахабот мин осори-л-жуғрофийин ал-араб фи-л-қурун ал-вуста ма'а назоратин иджмалийя фи-л-жуғрофийя инда ал-араб ва та'лиқот ва тавдиҳот би-л-фарансийя. Бейрут — Париж, 1932.
145. Хусбак, Шокир. Ибн Баттута ва рихлатуху. Нажар, 1971.
146. Аш-Шарқови, Маҳмуд. Рихла ма'а Ибн Баттута. ал-Қоҳира, 1968.
147. Agha Mahdi Husain. Le gouvernement du sultanat de Delhi. Etude eritique d'Ibn Battuta et des historiens indiens du 14-e siecle. P., 1936.
148. Beazley R. The dawn of modern geography. L., 1897—1900.
149. Blanche E. Elmorabito de sidi Ahmed Et-Tanyi "Mawritala". Tanger, 1958.
150. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. T. 1—2. Weimar Berlin, 1898—1902. Supplementband. T. 1—3. Leiden, 1937—1942.
151. Brockelmann C. Geschichte der islamischen Volker und Staaten. Munchen-Berlin, 1943.
152. Dozy R. Dictionnaire detaille des noms vetements chez les Arabes Amsterdam, 1845.

153. Dozy R. Supplement aux dictionnaires Arabes par R. Dozy T. 1—2. Beyrouth, 1968.
154. Dvoras R. Zemepis u Arubu Ibn Battuta. — Zemepisny sbornik. Praha, 1887, ii.
155. Ensayo bio-bibliographico sobre los historiadores y geografor arabigo-espanoles for F. Pons Boigues. Madrid, 1898.
156. Encyclopaedie of Islam. Leyden, 1934.
157. Ferrand G. Relations de voyages et textes geographiques arabes, persans et turks relatifs a l'Extreme-Orient du XIII-e au XVIII-e siecles, traduits, revus et annotes par C. Ferrandi, T. 1—2. P., 1913—1914.
158. Fischer A. Battuta nicht Batuta. — Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. Bd. 72. Lpz., 1918.
159. Grunebaum C. E. von. Classical Islam. Chicago, 1970.
160. Grunebaum C. E. von. Der Islam im Mittelalter. Bd. 1. Zurich-Stuttgart, 1963.
161. Hrbek I. The Chronology of Ibn Battuta Travels — Archiw orientalni. 30. Praha, 1962.
162. Janacsek St. Ibn Battute's journey to Bulghar. — JRAS, L., 1929.
163. Janssens H. F. Ibn Batouta. Le voyageur de l'islam (1304—1369). Bruxelles, 1948.
164. Le Strange G. Baghdad during the Abbasid Caliphate. Oxf., 1900.
165. Le Strange G. The Lands of the eastern Caliphate. Cambridge, 1930.
166. Massignon A. Essai sur les Origines du Lexique technique de la mystique musulmane, P., 1922.
167. Meillassoux C. L'itineraire d'Ibn Battuta de Walata a Mali. — Journal Africain Histoire. T. 13, N3, L., 1972.
168. Newton A.P. Travel and Travellers of the Middle Ages. L., 1930.
169. Ruska J. Zur geographischen Literatur in islamischen Kulturberricht. — Geographische zeitschrift. T. 33. Lpz., 1927.
170. Schefer Ch. Notice sur relations des peuples musulmans avec les Chinois, depuis l'extension de l'islamisme jusqu'à le XV-e siecle. Centenaire d'Ecole des langues orientales vivantes. P., 1895.
171. Yamamoto Tatsuro. On Tawalisi describet by Ibn Battuta. — The Oriental Library, N8. Tokyo, 1936.
172. Yule H. Cathay and way thither. Vol. 2. L., 1915.
173. Yule H., Cordier H. Ibn Battuta's Travels in Bengal and China (circa 1347). L., 1915.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I. Ибн Баттута ҳаёти ва саёҳатлари	11
II. Ибн Баттута «Саёҳатнома»сининг ўрганилиш тарихига доир	29
III. Ибн Баттута. Урта Осиёга саёҳат (арабчадан таржима)	31
Хоразмга саёҳат	31
Хоразм (Урганч) шаҳри	31
Хоразм амири	60
Қози ва амир (Қутлуғ Темур) фазилатлари ҳақида ҳикоят	61
Хоразм қовуни	62
Ориятли савдогар	62
Тоторлар (мўғуллар) босқини, улар тарафидан Бухоро ва бошқа шаҳарларнинг вайрон қилиниши	64
Ибн Жузайй ҳикояси	66
Мовароуннаҳр султони	67
Шоҳ Кабак билан воиз	67
Кабакхоннинг одиллиги	68
Султон Тармаширин фазилатлари	69
Яна Бузун ҳикояти	73
Аввалги ҳикоятнинг давоми	75
Ҳинд подшоҳи ҳикояти	76
Амирнинг хотини масжид қурдирганлиги ҳақида	77
Ҳирот султони	79
Рофизийлар ҳақида	79
Шоҳ саройидаги гуноҳ ишлар ҳақида	81
Фақиҳ Низомиддин ўлимнинг сабаби	81
Шайх Шаҳобиддин ва унинг номидаги Жом шаҳри	83
Шайх Қутбиддин каромати	85
Изоҳлар	88
Манбалар ва адабиётлар	97